

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

25

1944

(NIEUWE REEKS)

25 1944

IV e 8

Een Phoenicische zilveren schaal uit de 8e of 7e eeuw vóór Chr.

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN PHOENICISCHE ZILVEREN SCHAAL UIT DE 8^E OF 7^E EEUW VOOR CHR.

In den loop van het vorige jaar werd op een verkooping te Amsterdam voor het Museum aangekocht het hier beschreven en afgebeelde kunstvoorwerp, een antieke, zilveren schaal, aan de binnenzijde rijk versierd met drijfwerk. Bij den aankoop was de binnenzijde van deze schaal geheel bedekt met een laag ijzeroxyde, die door de goede zorgen van Prof. Dr. J. J. LIJNST ZWIKKER, directeur van het Pharmaceutisch Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden, langs chemischen weg verwijderd is, waardoor de voorstellingen, die er zich onder bevonden en die aanvankelijk zoo goed als onzichtbaar waren, weer voor den dag zijn gekomen. Hierbij bleek ook, dat het Museum daarmee in het bezit was gekomen van een waardevol stuk antiek kunsthandwerk, zooals tot nu toe in onze verzamelingen ontbrak, en dat, vooral nu het weer in zijn oorspronkelijke schoonheid prijkt, een sieraad zal vormen van de nog altijd zeer beperkte Vóór-Aziatische afdeling.

Deze schaal is van gedreven zilver, dun uitgeslagen en buigzaam; zij is komvormig en heeft een vlakken bodem met een oplopenden rand; de middellijn is 23 cm, de hoogte 3 à 3½ cm. De conservatie is goed, alleen bevindt zich op één plaats in den rand een scheur in het zilver. De buitenzijde is nog voor een groot gedeelte bedekt met een dun laagje ijzeroxyde. De binnenzijde is versierd met allerlei voorstellingen, verdeeld over een medaillon in het midden, omgeven door een eierlijst, en twee concentrische zonen, beide eveneens omsloten door eierlijsten. De rest van het oppervlak, slechts een smalle zone langs den rand, is onversierd gebleven. De gedeelten, die gevuld zijn met voorstellingen, zijn bedekt met een

laag verguldsel, die hier en daar door slijtage verdwenen is (afb. 1 en Pl. I).

Het medaillon in het midden heeft een middellijn van 7 cm en is verdeeld in twee segmenten; het bovenste segment vertoont een gazelle met twee lange, gebogen horens, den kop schuin naar achteren gewend, kijkend naar een onder haar staand, zoogend jong; boven haar zijn twee vogels in de vlucht, met langgestrekte hals, weergegeven, waarschijnlijk eenden of ganzen; deze groep is voorgesteld tegen een achtergrond van papyrusstengels met bloemen, die beurtelings in knop en in vollen bloei zijn weergegeven. Het onderste segment bestaat uit bol uitgeslagen ruiten, die met elkander den bodem voorstellen, waarop bovengenoemde groep staat.

De binnenste zone met een breedte van 3½ cm vertoont vier verschillende tafereelen, van elkander gescheiden door vruchtdragende dadelpalmen. Bovenaan is een heuvellandschap, weergegeven door een onregelmatig gevormde groep van bol uitgeslagen ruiten; daarop bevinden zich twee herten met groote geweien, het eene in rustigen stand, het andere in vollen galop; daarboven een sperwer of valk met uitgespreide vleugels; de kop is door een lichte beschadiging verdwenen. Links daarvan staat een groep, bestaande uit een man, die vecht met een rechtop staanden leeuw met geopenden muil en den staart tusschen de achterpooten; de man houdt met zijn linkerhand den linkervoerpoot van den leeuw vast en grijpt het dier met zijn rechterhand bij de keel. Voorts een groep, bestaande uit twee achter elkaar rijdende ruiters, elk bewapend met twee speren of lange pijlen en voorzien van een handpaard;

de paarden zijn in draf weergegeven; van de handpaarden zijn slechts te zien de voorzijden der koppen, de borsten en de pooten; de staarten houden zij hoog opgericht. Tusschen de beide

treedt; den linkervoorpoot houdt hij afwerend omhoog in de richting van een rechts achter een cypres staanden, op hem aanleggenden boogschutter; achter dezen een andere, knielende

Afb. 1

paren van paarden twee cypressen en een vliegende eend of gans. Het vierde tafereel stelt een leeuwenjacht voor. Links is een leeuw met geopenden muil afgebeeld, die op een kleine verhevenheid (een neergevallen man?)

boogschutter, die tusschen een loofboom en twee cypressen door eveneens op den leeuw aanlegt. Boven den leeuw en den tweeden boogschutter vliegende ganzen of eenden.

De buitenste zone, eveneens $3\frac{1}{2}$ cm. breed,

vertoont verschillende groepen, door soms krom gegroeide cypressen van elkander gescheiden. Bovenaan twee, elk met twee paarden bespannen, rijdende wagens. In den bak van den voorsten wagen bevindt zich één persoon, de wagenmenner onder een zonnescerm, op den achtersten wagen staan twee personen, eveneens onder een zonnescerm: de wagenmenner, die zich voorover buigt en een, blijkens de kleeding, voornaam persoon. Waarschijnlijk stelt deze geheele groep het uitrijden van een stadvorst of koning voor. Onder de voorste paarden een kleine cypres, boven beide paarden spannen een vliegende eend of gans. De rest van deze zone wordt gevuld met de voorstelling van een optocht van marcheerende soldaten, gewapend met een schild en twee speren en wel een groep van vier soldaten, onmiddellijk achter de wagens en drie groepen van vijf soldaten. Deze laatste groepen worden elk door een ruiter vooraf gegaan, die ook bewapend is met twee speren; de middelste ruiter heeft een handpaard bij zich. De paarden zijn in draf voorgesteld met opgericht staart boven de paarden een vliegende gans of eend. De voorste soldatengroep wordt, behalve door cypressen, ingesloten door twee hoogopgaande lelieplanten met bloemen.

Reeds bij een oppervlakkige beschouwing valt het op, dat op deze schaal Egyptische en Assyrische voorstellingen naast elkander voorkomen. Speciaal Egyptisch wat karakter en stijl betreft is vooral de groep in het medaillon, welke sterk doet denken aan dergelijke voorstellingen op kunstwerken uit den Amarnatijd. Daarentegen herinnert de bewerking van het onderste segment veel aan de wijze, waarop in de Assyrische kunst een heuvellandschap wordt weergegeven. Aan Egypte ontleend, of althans onder Egyptischen invloed staande, zijn de voorstellingen van den vliegenden sperwer (Horusvogel) en de beide ruitergroepen in de binnenste zone, de groepen voetsoldaten met ruiters in de buitenste zone. Aan de Assyrische kunst herinneren de voorstellingen van de

leeuwenjacht en het gevecht van den man met den leeuw, het bekende Gilgamesj-motief, benevens het gestiliseerde heuvellandschap onder de herten in de binnenste zone. Van gemengd karakter is de groep van twee rijdende wagens in de buitenste zone; de Egyptische teekenstijl doet zich hier gelden in de wijze, waarop hier twee paarden naast elkaar zijn aangeduid. De Egyptenaren legden er zich op toe om alle acht pooten van een span paarden aan te geven; kop en borst van het tweede paard lieten zij bijna, ja soms geheel, verdwijnen. Egyptisch is ook de zich voorover buigende wagenmenner in den tweeden wagen, Assyrisch daarentegen de achter hem staande stadvorst of koning. Assyrisch zijn ook de zonneschermen in de wagens. Naast deze beide elementen kunnen ook andere elementen een rol gespeeld hebben bij de vervaardiging van deze schaal. Zoo kan ook de sierlijke gazellengroep in het medaillon, die een, slechts in onderdeelen, gewijzigde weergave is van het beroemde Kretensische faiëncerelief van de zoogende geit (Ducati: *Arte classica*, afb. 38) tot stand zijn gekomen onder invloed van de vóór-Helleensche-Aegaeische kunst in haar bloeitijd. Hethietische elementen laten zich vaststellen in den vorm der wagens. Doch het is zeer wel mogelijk, dat deze beide laatste elementen langs den weg der Egyptische kunst hun invloed hebben uitgeoefend bij het tot stand komen van onze schaal.

Deze schaal staat niet op zich zelf, maar behoort tot een groep antieke kunstvoorwerpen, die kunsthistorisch van de allergrootste betekenis is en die van de ontdekking der eerste exemplaren daarvan af sterk de aandacht getrokken en in het middelpunt der belangstelling gestaan heeft. Groote verdienste daarvoor heeft zich verworven de eerste energieke onderzoeker van het eiland Cyprus, de generaal LUIGI PALMA DI CESNOLA, eigenlijk een Italiaansch avonturier, die meegestreden had in den Oostenrijkschen oorlog van 1848 en in den Krimoorlog, daarna naar Amerika ging en als Kolonel der cavallerie deelnam aan den burgeroorlog en vervolgens

van 1865—1876 te Larnaka als Amerikaansch consul leefde. Hij kwam op Cyprus aan juist in den tijd, toen de antiquiteiten van het eiland meer dan locale belangstelling begonnen te trekken. Met een karakteristiek enthousiasme wierp DI CESNOLA zich op oudheidkundige onderzoekingen en met rusteloozen, zij het dan ook dilettantistischen ijver, doorreisde hij het geheele eiland, opende tallooze graven en bracht in elf drukke jaren de zoo belangrijke verzameling Cyprische oudheden bijeen, die nu grootendeels in het Metropolitan Museum te New-York is ondergebracht en nog steeds de rijkste collectie van dien aard ter wereld is. Zij bevat ook een massa voorwerpen uit den tijd, toen Cyprus onder Egyptischen en vóór-Aziatischen invloed stond en de Phoeniciërs het verkeer beheerschten, daaronder een groot aantal zilveren schalen gelijk aan de onze. De resultaten van zijn onderzoekingen publiceerde DI CESNOLA in zijn boek getiteld: *Cyprus, its ancient cities, tombs and temples*, London 1877. Zilveren schalen vindt men hierin afgebeeld op Pl. XI, XIX en op blz. 329, 337. Wetenschappelijk bewerkt zijn deze vondsten door JOHN L. MYRES, in zijn „*Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*, New-York 1914”, waarin speciaal op blz. 455—468 over de zilveren schalen gehandeld wordt¹⁾.

Na CESNOLA heeft CH. CLERMONT GANNEAU in een uitvoerige monographie over een in de omgeving van Palestrina, het antieke Praeneste, in 1876 gevonden verguld zilveren schaal de aandacht gevestigd op deze stukken (*L'imagerie phénicienne, 1re partie, La coupe phénicienne de Palestrina*. Paris 1880). Ook RICHARD PIETSCHMANN behandelt ze in zijn *Geschichte der Phönizier*, Berlin 1889 (blz. 175, 247 en de plaat tusschen blz. 278 en 279). Sindsdien

1) Zie ook: Allan Marquand, A phoenician bowl in the Metropolitan Museum (*American Journal of Archaeology*, Vol. VII, 1891, p. 19—24, Plaat III). A silver patera from Kourion (Vol. III, 1887, p. 322—337, Plate XXX) en An archaic patera from Kourion (Vol. IV, 1888, p. 169—170, Plate VII).

hebben zij in het middelpunt der belangstelling gestaan en zijn zij het voorwerp geweest van wetenschappelijke discussies. F. W. VON BISSING heeft mede aan de hand van de in Egypte en Assyrië gevonden zilveren en bronzen exemplaren de chronologische ontwikkeling er van nagegaan en daarbij vooral de ornamentiek dezer stukken vergeleken met die der Egyptische schalen van faïence en der Assyrische ivoorsnijkunst (*Jahrbuch des D. Arch. Inst.* Bd. XIII, 1898, blz. 28—51; Bd. XXV 1910, blz. 193—199; Bd. XXXVIII—XXXIX 1923—1924, S. 180—241). Uitvoerig hebben FREDERIK POULSEN en CARL WATZINGER deze groep besproken in hun werken: *Der Orient und die frühgriechische Kunst* (Leipzig—Berlin, 1912, blz. 6—37) en *Handbuch der Archäologie*, herausgegeben von WALTER OTTO, Erster Textband (München 1939, S. 797—848, Phönicien und Palästina—Kyprus, Erster Tafelband 190, 195, 203). Ook verder bestaat over deze schalen een uitgebreide literatuur²⁾.

Wat de herkomst van deze schaal betreft, daaromtrent kon men ons in Amsterdam geen nadere inlichtingen geven. Bij het raadplegen van de literatuur over deze soort schalen bleek mij evenwel, dat deze schaal deel heeft uitmaakt van de verzameling van dr. G. F. REBER, te Lugano, die haar in 1925 in den kunsthandel gekocht heeft. Zij is afgebeeld en besproken door HANS MÜHLESTEIN in zijn boek: „*Die Kunst der Etrusker*”, Berlin 1929 (afb. 6, blz. 51—59 en 140—141). Deze afbeelding geeft de schaal weer in den toestand, waarin zij zich bevond, toen zij in het bezit van het Museum kwam, vóór de reiniging. Als vermoedelijke plaats van herkomst neemt MÜHLESTEIN de Tomba Barberini in Praeneste aan; hij meent zelfs, dat deze schaal de vermiste zusterschaal is van een ander exemplaar, eveneens uit de

2) Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, Tomes II en III; M. Ohnefalsch-Richter, *Kypros, Die Bibel und Homer*, Berlin 1893; G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*, Tome III, Paris, 1931, p. 1339—1352.

Tomba Barberini, in zijn boek afgebeeld op blz. 5. Deze laatste schaal, die zich thans in het Museo Villa Giulia te Rome bevindt en die beschreven wordt door POULSEN (der Orient und die frühgriechische Kunst, blz. 27, No. 21), door VON BISSING (Jahrbuch des D. Arch. Inst. Bd. XXXVIII—XXXIX, 1923—1924, blz. 219, no. 5) en door MÜHLESTEIN (Die Kunst der Etrusker, blz. 139—140) vertoont in vorm en decoratie groote overeenstemming met onze aanwinst, vooral ten aanzien van de voorstellingen in de beide concentrische zonen. Het medaillon in het midden bevat de voorstelling van een gevecht tusschen een man en een leeuw; in de zonen treft men allerlei voorstellingen aan, als ruiters, voetsoldaten, een leeuwenjacht, cypressen, leliestengels, een wagen met wagenmenner en vorst, vogels in de vlucht enz., die in stijl en karakter geheel en al overeenkomen met de voorstellingen van onze schaal.

Dit geldt echter eveneens van de overige in Italië gevonden zilveren schalen van deze soort. Men vergelijkte daartoe de afbeeldingen daarvan, door POULSEN en MÜHLESTEIN gegeven, met onze afbeeldingen. Vooral een zilveren schaal uit Caere (POULSEN afb. 18, MÜHLESTEIN afb. 2) kan ook wel een zusterschaal van de onze genoemd worden. Stilistisch vormen alle vondsten op Italiaanschen bodem van dit soort een gesloten eenheid, die zich onderscheidt van de verwante groepen, gevonden in Egypte en Cyprus, in Vóór-Azië en Griekenland. Zij dateeren uit den z.g. orientaliseerenden tijd der Etruskische kunst, van het einde der 8e eeuw vóór Chr. af tot het begin van het laatste kwart der 7e eeuw vóór Chr. Zij zijn zonder uitzondering van zuiver oostersche afkomst, hetzij dan dat zij geïmporteerd zijn, hetzij dat zij in Italië door oosterlingen of Etruskers vervaardigd zijn. In het eerste geval moeten de Phoeniciërs als bemiddelaars gelden; zij hebben de producten van hun eigen en van andere oostersche kunsten in massa's naar Etrurië gebracht en hebben het Orientalisme in de 8e en 7e eeuw vóór

Chr. over het westelijk bekken der Middellandsche Zee verbreid. In de oudste Etruskische graven uit het einde der 8e eeuw vóór Chr. zijn vele producten van zuiver oostersche kunsthandwerk gevonden, en onder deze vormen de zilveren schalen de meest bekende vondstengroep, die ook stilistisch het meest zuiver Oostersche van karakter is, waarbij de vraag onbeantwoord moet blijven of zij geïmporteerd zijn dan wel door oostersche kunsthandwerkers op Italiaanschen bodem vervaardigd zijn in opdracht en voor rekening van Etruskers³⁾.

De elementen van den stijl dezer orientaliseerende periode der Etruskische kunst zijn dezelfde als die der Phoenicische kunst, voor zoover althans daarvan sprake kan zijn. Immers de kunst der Phoeniciërs is niet anders dan een vermenging van verschillende oostersche stijlelementen, waaronder vooral Egyptische en Assyrische motieven overheerschen. De Egyptische en Assyrische invloed op den Phoenicischen stijl en daardoor ook op de orientaliseerende periode der Etruskische kunst treedt overal, ook op deze schalen, zoo naar voren, dat elke verdere aanduiding daarvan overbodig is. Geheel deze kunst is feitelijk doordrongen van Egyptische en Assyrische motieven en elementen. Wel dient er op gewezen te worden, dat de Phoeniciërs blijkens de vondsten, behalve de producten van hun eigen kunstnijverheid, ook origineele objecten van Egyptischen en Assyrischen oorsprong, als scarabeeën en zegelcilinders, naar Etrurië verhandeld hebben, zoodat wij, ondanks de waarschijnlijk Phoenicische bemiddeling der objecten, toch gerechtigd zijn te spreken van een directen Egyptischen en Assyrischen invloed op het tot stand komen van den orientaliseerenden stijl der Etrurische kunst.

Hoewel dus onze schaal in Etrurië gevonden is, wijst alles er op, dat zij thuis behoort in den Phoenicischen kunstkring, en hetzij geïmpor-

3) Vgl. I. Wiesner, Zur orientalisierenden Periode der Mittelmeerkulturen (Jahrb. d. D. Arch. Inst., Band LVII, 1942, S. 391—460).

teerd, hetzij door Phoeniciërs in Italië vervaardigd is.

Alle schalen van dit type hebben gemeen, dat zij van vlakken, eenvoudigen, ronden vorm zijn en dat zij in den regel een middellijn hebben van 15 à 25 cm. Meestal zijn zij van zilver, dat dan van binnen soms verguld is, een enkele maal van goud, vaak zijn zij ook van brons. Voorts hebben zij gemeen, dat zij aan de binnenzijde rijk versierd zijn met drijfwerk, dat allerlei voorstellingen vertoont. Karakteristiek voor deze schalen is ook, dat deze voorstellingen gerangschikt worden op dezelfde wijze, in concentrische zonen, die om een bepaald middelpunt loopen, dat of als omphalos of als rozet of als medaillon gevormd is. In deze zonen worden vaak geheel verschillende tafereelen, zonder eenigen samenhang naast elkander geplaatst. Daarbij keeren bijna regelmatig dezelfde of verwante voorstellingen op de afzonderlijke schalen terug. Aan de buitenzijde blijven deze schalen, op enkele uitzonderingen na, onversierd.

Het verspreidingsgebied van deze schalen is zeer groot. Wijd en zijd over het geheele oostelijke Middellandsche Zee-gebied zijn zij verspreid. Geheele groepen daarvan zijn gevonden in Mesopotamië, Cyprus, Egypte, Griekenland en Italië. Maar hoewel de vindplaatsen ver uit elkander liggen, van Niniveh in het Oosten tot Caere en Praeneste in de nabijheid van Rome in het Westen, moeten zij toch wel afkomstig zijn uit hetzelfde kunstmilieu. Men is het er thans vrijwel algemeen over eens, dat Phoenicië het land van oorsprong dezer schalen is. Merkwaardig genoeg is er geen enkele schaal van dit type tot nu toe uit Phoenicië zelf bekend. Desondanks valt aan de afkomst uit Phoenicische werkplaatsen niet te twifelen. Voor dezen oorsprong pleit, dat als deze schalen van inscripties voorzien zijn, de taal daarvan overwegend het Semitisch van Phoenicisch karakter is. Bovendien heerscht in de voorstellingen van deze stukken die vermenging van Egyptische, Assyrische en

andere, zeker ook inheemsche motieven, die eigen is aan den Phoenicischen kunststijl.

De oudste schalen van dit type zijn van Egyptischen oorsprong. Het mooiste specimen daarvan is een gouden schaal uit den tijd der 18e dynastie, een geschenk van koning Thoetmosis III aan zijn generaal Tehoeti, waarvan de binnenzijde vertoont een rozet in het midden en daaromheen eerst een rij visschen en daarna een guirlande van papyrusbloemen. Zij bevindt zich in het Louvre te Parijs⁴).

Eveneens van Egyptisch maaksel is een zilveren schaal in het Museum te Berlijn, die echter in een graf op Cyprus bij Meloesia in de nabijheid van Athienoe gevonden is. De inhoud van de voorstellingen op de binnenzijde is echter zuiver Egyptisch. De rozet in het midden stelt een waterbekken voor, dat door papyrusplanten omgeven is en door een gebroken lijn omsloten wordt, die een rivier voorstelt, waarop vier bootjes varen, waarin zich verschillende personen en voorwerpen bevinden. Tusschen deze bootjes zijn diergroepen geklemd; achter deze bootjes een rij van papyrusplanten. De stijl der teekeningen is zuiver Egyptisch; de schaal is een echt Egyptisch product uit den vroegen Ramessiden-tijd⁵).

Deze Egyptische voorbeelden zijn door latere vondsten in Zagazig (Tell Basta) in de Delta talrijker geworden. Deze schalen uit den tijd van de 19e dynastie overtreffen zoowel technisch als artistiek de latere Phoenicische. Het zijn prachtige gedreven en gegraveerde zilveren schalen, van binnen met goud overtrokken, met gouden rand en gouden handvatsels. Vooral de schaal van de danseres Tamaï met een hiëroglyphische inscriptie op de buitenzijde van den rand komt hier in aanmerking. De voorstellingen er op van kanalen met lotus-

4) Schaefer-Andrae, Die Kunst des alten Orients, Dritte Auflage, Propyläen-Verlag, S. 412².

5) H. Schaefer, Aegyptische Goldschmiedearbeiten (Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung zu Berlin, Band I) Berlin 1910, Tafel 15.

bloemen en visschen, met naakte meisjes, die om een papyrusboot zwemmen in de binnenste zone, van verschillende loopende dieren in de buitenste zone, zijn veel levendiger dan de vaak eentonige Phoenicische diergroepen. Deze buitenste zone is door vier boomen van een conventioneel type in vier realistische diergroepen verdeeld. De stijl van het stuk is meesterlijk; deze schaal is een van de beste ons overgebleven voortbrengselen der Egyptische edelsmeedkunst⁶⁾.

Hiernaast dient genoemd te worden een bronzen schaal in het museum te Cairo, voortreffelijk bewaard gebleven, met een prachtige diepgroene patina, gevonden te Sjeich-abd-al-Goernah, uit de laatste jaren van Amenhotep III of de eerste jaren van Amenhotep IV. In het midden van de diepe ronde schaal is een oorspronkelijk vergulde omphalos, daaromheen zijn twee zonen, een breede en een smalle met voorstellingen. De sterk oplopende rand en de buitenzijde zijn onversierd. Het is een mooi stuk Oosterschē kunst, een product van een Egyptisch kunstenaar uit de 15e eeuw voor Chr. Naar de voorstellingen is ook deze schaal goed Egyptisch⁷⁾.

Deze Egyptische voorbeelden hebben in de omliggende landen ijverig navolging en verdere ontwikkeling gevonden. De groote beteekenis van de kunst van den Ramessidentijd blijkt juist uit de groote aantrekkingskracht, die zij heeft uitgeoefend op de volken der naburige landen; stijl en motieven van de Egyptische metaalkunst hebben zich sinds het einde der 14e eeuw vóór Chr. over Syrië, Phoenicië en Cyprus verbreid, en aan het einde van het Nieuwe Rijk straalt deze techniek ver in het Middellandsche-Zee-gebied uit. Omstreeks het jaar 1000 vóór Chr. heeft in Syrië een kunst gebloeid, die vele Egyptische elementen in zich heeft opgenomen. Deze kunst heeft zich verder ontwikkeld, maar in steeds sterker af-

hankelijkheid eerst van de Egyptische, later van de Assyrische kunst. Zij werd zoo tot een gemengde kunst, die in een groot deel van Syrië inheemsch is geweest, die terecht als Phoenicisch aangeduid wordt, omdat de politieke en religieuze omstandigheden de Phoeniciërs tot hoofddragers van deze kunst hebben gemaakt. Een onafhankelijken Syrischen of Phoenicischen stijl heeft nog nooit iemand kunnen aantonen; deze volken hebben nooit een bijzonderen aanleg voor de kunst, noch een eigen scheppingsdrang bezeten, maar uit de motieven der kunst van de omwonende volken hebben zij zich eclecticisch een gemengden stijl gevormd. Vóór het jaar 1000 vóór Chr. kunnen wij geen Phoenicische kunstproducten aantonen; eerst omstreeks 1000 vóór Chr. vinden wij de eerste zekere producten dezer kunst, als zoodanig te herkennen niet alleen aan den stijl, maar ook aan de inscripties. Een van haar karakteristiekste voortbrengselen zijn de metalen schalen met zonenversiering, die wij door de gedateerde Egyptische exemplaren als een verdere ontwikkeling van deze kunnen beschouwen. Zij vormen de oudste, talrijkste en zekerste monumenten der Phoenicische kunstindustrie.

Van dezen stijl zijn de beide gouden schalen uit Oegarit (Ras Sjamra) vroege vertegenwoordigers⁸⁾. Ook dit zijn Phoenicische producten; hoewel zij stilistisch verschillend zijn, knopen beide in de verdeling der voorstellingen over concentrische zonen bij de Egyptische voorbeelden aan van den Amarna-tijd. De eene schaal met een rozet in het midden bevat aan de binnenzijde in de buitenste zone de voorstelling van een jacht met paard en wagen op wilde stieren en een steenbok, in de binnenste zone een voorstelling van vier rondom de rozet geplaatste steenbokken. Dergelijke voorstellingen van levendig weergegeven dieren in volle, vrije beweging en in gestrekten galop, welke over geheel Noord-Syrië verbreid zijn,

6) Maspéro, *Le musée égyptien*. Tome second, Le Caire 1907, Pl. XLVIII.

7) *Jahrbuch d. D. Arch. Inst.* Bd. XIII, 1898, Tafel 2.

8) *Syria* XV, 1934, blz. 124, Taf. 15, 16; *Handbuch der Archäologie*, herausgegeben von W. Otto, München, 1939. Erster Tafelband, Tafel 190.

wijzen op inheemsche vervaardiging van dit stuk, al is ook hier de invloed van de Amarnakunst onmiskenbaar. De andere schaal is alleen aan de buitenzijde versierd, en wel verdeeld over drie zonen. Om de rozet in het midden staan steenbokken bij een heiligen boom; in de tweede zone staan leeuwen en stieren eveneens bij heilige boomen; daarboven een fries van hangende granaatappels; in de buitenste zone dooden twee mannen een leeuw, die zich verheft boven een neergeworpen ree; leeuwen overvallen antilopen, stieren en griffioenen; een sphinx en een gehoornde en gevleugelde leeuw flankeren den heiligen boom. In deze zone hangen planten van boven naar beneden. Naast Egyptische motieven komen hier oud-Soemerische motieven voor, die wij in de latere Assyrische kunst telkens terugvinden, welke vermenging zoo kenmerkend is voor de jongere Phoenicische kunst. De dateering dezer beide stukken is onzeker; vermoedelijk dateeren zij uit omstreeks 1300 v. Chr.; in den grond behooren zij tot de Mesopotamisch-Syrische kunst; maar in de weergave der opgejaagde dieren verraden zij Egyptischen geest.

Er staan ons nog meer analogieën ter beschikking, die ons het karakter in het algemeen en de afzonderlijke motieven dezer Phoenicische kunst helpen verklaren. In het zuidwestelijk paleis van Nimroed heeft destijds LAYARD in een kamer een depôt gevonden, hoofdzakelijk bestaande uit bronzen voorwerpen, waaronder ongeveer 150 bronzen schalen, die hetzelfde versieringsprincipe vertoonen⁹⁾. Het inwendige van de meeste dezer schalen is versierd met concentrische zonen, gevuld met ornamenten, rondom een omphalos of rozet. Ook wat de techniek betreft komen zij overeen met de overige, elders gevonden schalen van dit type. Een aantal daarvan is uit LAYARDS opgravingen te Londen gekomen; LAYARD zelf publiceerde en behandelde slechts een gedeelte daarvan. DUMONT

9) A. H. Layard, *The monuments of Niniveh*. London 1853, A second series, Pl. 57-67.

en CHAPLAIN hebben deze schalen verdeeld in schalen met overwegend Egyptische, overwegend Assyrische versiering en schalen van een eigen stijl, welke verdeling POULSEN overgenomen heeft¹⁰⁾. VON BISSING heeft de onmogelijkheid van deze groepeerings aangetoond en een nieuwe verdeling gemaakt naar de vormen dezer schalen. Hij verdeelt deze schalen in een oudere Nimroed-groep, waarin de Egyptische en Assyrische stijl zuiverder gescheiden zijn en een jongere groep van gemengd karakter. Wat den ouderdom dezer schalen betreft, daaromtrent staan er twee opvattingen tegenover elkaar. Zij dateeren of uit den tijd van Asjoernasirpal II, den stichter van het paleis van Nimroed (884-860 v. Chr.) of uit den tijd van Sargon, den hersteller van het gebouw (721-715 v. Chr.). Het beste passen zij echter in den tijd van Sargon, en wel op grond van haar vermoedelijke afkomst. De wijze, waarop de motieven er op zijn aangebracht en gecombineerd, toont haar Phoenicischen oorsprong aan. Ook POULSEN en VON BISSING hebben de afkomst dezer schalen uit Phoenicië afdoende bewezen tegenover BRUNN en DUSSAUD, die Cyprus als land van herkomst aannamen. Nu kunnen zij te Nimroed door Phoeniciërs vervaardigd zijn; mogelijk heeft de Assyrische koning daartoe Phoenicische handwerkslieden aan zijn hof ontboden, hetgeen een bewijs zou zijn van de reputatie dezer vaklieden. Daarentegen kunnen zij ook in Phoenicië vervaardigd zijn en als buit door de overwinnende Assyriërs meegevoerd, bijv. uit de door hen veroverde stad Karkemisj, die in 717 v. Chr. door Sargon veroverd is. Hiermede is dan nog niet gezegd, dat de Hethieten deze stukken vervaardigd zouden moeten hebben, immers deze kunnen ze ook weer als buit uit Phoenicië hebben weggevoerd. In elk geval behooren deze schalen tot de oudste bekende stukken van dit type en het vermoeden is gerecht-

10) Dumont-Chaplain, *Céramique de la Grèce propre*, I, p. 112.

vaardigd, dat zij uit de 8e eeuw v. Chr. dateeren, mogelijk nog iets vroeger. De schakel echter tusschen de gouden schalen van Oegarit en deze Nimroedschalen is nog steeds niet gevonden.

Deze meesterstukken der Phoenicische ciseleurs hebben veel navolging gevonden o. a. op Cyprus; de groote massa der door CESNOLA op Cyprus gevonden zilveren schalen dateert uit de 7e eeuw v. Chr.; zij zijn of daarheen geïmporteerd of door een locale school van ciseleurs vervaardigd. Ook op Creta, en misschien ook elders, moeten verschillende dergelijke locale scholen geweest zijn; wij kunnen althans op de exemplaren van de verschillende vindplaatsen een zekere voorliefde voor bepaalde motieven vaststellen. Dit blijkt b.v. uit een vergelijking van deze Cyprische stukken met de bronzen schalen van dit type, die op Creta in de Zeusgrot op den berg Ida gevonden zijn, tezamen met een groot aantal andere bronzen voorwerpen, waaronder een serie bronzen schilden. Zoowel in deze schalen als op de schilden heerscht hetzelfde versieringsprincipe als op de Nimroedschalen. De chronologie van deze groep is zeer duister; zij dateeren in elk geval uit den tijd tusschen 1000 en 660 v. Chr. ¹¹⁾.

Voor de chronologie dezer stukken is het van beteekenis, dat de latere schalen nog maar zelden in het midden een omphalos, rozet of medaillon vertoonen; in plaats daarvan wordt het geheele middenveld van het inwendige der schaal ingenomen door één groote voorstelling, meestal in den vorm van een Egyptiseerende groep boven een segment. Op de meeste Egyptische schalen van faïence uit den tijd der 18e en 19e dynastie, die zeker op metalen schalen teruggaan, heerscht ditzelfde

11) A. L. Frothingham Jr. Early bronzes recently discovered on Mount Ida in Krete (American Journal of Archaeology, Vol. IV, 1888 blz. 431—449, Plates XVI—XX); F. Poulsen, Der Orient und die frühgriechische Kunst, S. 22—24 en 74—82; E. Kunze, Kretische Bronzereliefs, Stuttgart, 1931.

versieringsprincipe: één voorstelling vult het heele inwendige der schaal. Tot nu toe komt dit principe niet voor op de in Egypte gevonden metalen schalen. Dit is voor ons een chronologisch aanknoopingspunt: de schalen met omphalos, rozet of medaillon zijn de oudere, die met één groote middenvoorstelling de jongere exemplaren. Merkwaardigerwijze treffen wij dit laatste principe ook aan op de veel latere Perzische zilveren of verguld zilveren schalen uit de Sassanidische periode (3e tot 7e eeuw na Chr.), die ongetwijfeld onder invloed van de veel oudere stukken, hier besproken, ontstaan zijn en allerlei antieke tradities openbaren (Illustrated London News, 30 Juli 1938, p. 208; F. Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1922, Pl. 104—119).

Omtrent het doel, waarvoor deze schalen vervaardigd zijn, bestaat geen zekerheid; zij zijn meestal in verwoeste heiligdommen of graven gevonden; waarschijnlijk zijn het wijgeschenken geweest. Wat de interpretatie der daarop voorkomende voorstellingen betreft, het is slechts in enkele gevallen mogelijk gebleken aan het geheel der voorstellingen op één schaal een bepaalde beteekenis toe te kennen. Zoo heeft CLERMONT-GANNEAU gepoogd de voorstellingen van de Praenestiner-schaal te verklaren als een uitbeelding van het dagwerk van den koning en A. MARQUAND meent, dat op een schaal in het Metropolitan Museum te New-York, afkomstig uit Kourion, is afgebeeld het herfstfeest van Adonis ¹²⁾. Daartegenover staan vele andere schalen, waarop de voorstellingen zonder enig verband, eenvoudig als ornamenten of motieven, naast elkander zijn geplaatst. Eerst een nauwgezet onderzoek van al deze schalen kan leiden tot de oplossing van het vraagstuk van haar doel en van de beteekenis der voorstellingen.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

12) Allan Marquand, An archaic patera from Kourion (American Journal of Archaeology, Vol. IV, 1888, p. 169—171, Pl. VII).

Van de vergulde schaal ook in the Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland, zie Handbook of the collection, 1936, p. 26: Embossed and engraved silver plate. Phoenician. VII century B. C. D. 9 3/4 in. Brought by the Phoenicians to the Etruscans. The style of the figures and animals were derived respectively from Egypt and the Near East, see also p. 31.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

DE EXPANSIE DER FRIEZEN IN DEN VOLKSVERHUIZINGSTIJD

De bodem van ons vaderland is in voor- en vroeghistorische tijden bij uitstek onderhevig geweest aan zeer ingrijpende vormveranderingen. Meer dan in menig ander land hebben deze de geschiedenis beïnvloed, vooral bij die perioden waarvan wij de geschiedenis voornamelijk af moeten leiden uit oudheidkundige vondsten, worden wij licht misleid, wanneer wij met die vormveranderingen niet voortdurend rekening houden en trachten ons er een zoo duidelijk mogelijke voorstelling van te maken.

Wanneer men alleen op de vondsten afgaat, zou men bijv. kunnen meenen, dat Zeeland in den Romeinschen tijd bijna niet bewoond is geweest. De archaeologische getuigen, scherven van Romeinsch of inheemsch aardewerk, enz. vindt men daar echter onder de zeelei, die na den Romeinschen tijd het land bedekt heeft. Slechts bij toeval, wanneer er ergens diep gegraven wordt, of een terrein wordt afgekleid, komen zulke dingen voor den dag. In het Vlaamsche kustgebied heeft men hetzelfde verschijnsel geconstateerd. „De tegenwoordige Belgische duinen liggen op de jonge zeelei en zijn dus jonger dan deze; de kleiafzetting is op haar beurt jonger dan de Romeinsche bezetting, want de daartoe behorende voorwerpen worden gevonden in en op de daaronder volgende veenlaag”¹⁾.

Ook de oudste geschiedenis van onze tegenwoordige provincie Friesland is zonder een duidelijk begrip van het proces van overstrooming en opslibbing niet te verklaren. Het kleigebied van Friesland beoosten het Vlie is pas bewoonbaar geworden toen het zoover opgeslibd

was, dat het door normale vloed en niet meer overstroomd werd. Deze toestand is ingetreden kort voor het begin onzer jaartelling. De Friesche nederzettingen uit dezen tijd liggen bijna alle op de terpzolen, d.w.z., er waren nog geen, of hoogstens slechts hier en daar zeer lage terpen. Naarmate de grond op den duur inklonk en ook zeker, sedert de vierde eeuw ongeveer, wegens de steeds hooger oplopende vloed en tengevolge van plaatselijke vernielingen en overstroomingen van den strandwal, werd mettertijd pas een geleidelijke ophooging noodzakelijk. Omstreeks de achtste eeuw schijnt de toestand pas gevaarlijk te zijn geworden, want toen hebben bijna alle terpen hun laatste, blijkbaar ineens opgeworpen, deklaag gekregen. Kort daarop schijnt men te zijn overgegaan tot den aanleg van dijken, een beter systeem, want daardoor kon men niet slechts de woonsteden, maar ook al het land droog houden.

In Westfriesland was de bodemgesteldheid anders. Terwijl in den Romeinschen tijd (1e—4e eeuw) de Friezen beoosten het Vlie op de klei woonden, woonden de Westfriezen op het veen, dat toen, achter den aaneengesloten strandwal (het oude duinlandschap) nog betrekkelijk veilig was voor het zeewater. Toen echter, na omstreeks 400, het oude duinlandschap gedeeltelijk door de zee vernield werd en overstroomd, werd dit veengebied in vrij korten tijd onbewoonbaar. In Friesland beoosten het Vlie redde men zich toen, zooals wij zagen, door ophooging van de terpen, maar van veengrond kan men geen terpen bouwen, die zouden worden weggespoeld. Er bleef den bewoners van Westfriesland dus niets anders over dan het land te verlaten. In het westen en noorden

1) P. Tesch, Duinstudies. Tijdschr. Kon. Ned. Aandr. Genootsch., 2e S. dl. 38, 1921, blz. 391.

lag de Noordzee en het op zichzelf al dichtbevolkte land van de stamgenooten beoosten het Vlie werd in dezen tijd (de 5e eeuw) overstroomd door immigranten uit het oosten (Saksen). De Westfriezen kunnen zich dus nergens anders heengewend hebben dan naar het zuiden. Wanneer dan ook de geschreven bronnen weer over het gebied, dat later de Nederlanden zou heeten, beginnen te spreken, blijkt het heele kustgebied, tot en met Vlaanderen, Friesland te heeten. De namen van de volkstammen, die daar tevoren woonden, zijn verdwenen. Die volkstammen zijn blijkbaar door de Friezen onderworpen.

Zoals wij zagen had deze expansie, althans gedeeltelijk, een natuurlijke oorzaak. Kwamen elders de volken in beweging, doordat zij door andere volken uit hun oorspronkelijke woonplaatsen verdreven werden, hier was het de zee, die een volk tot emigratie dwong. Ook het vervolg van de geschiedenis wordt weer ten sterkste door geologische factoren beïnvloed. Langzamerhand heeft zich ook in Westfriesland op het veen zeeklei afgezet, evenals in Zeeland en gelijk vele eeuwen eerder in Friesland beoosten het Vlie was geschied. Evenals in Zeeland zijn daardoor ook in Westfriesland de archaeologische vondsten uit het begin onzer jaartelling vrij schaarsch. Zij komen slechts voor den dag bij het graven van slooten en kanalen,

in het algemeen dus, wanneer de veenlaag bereikt wordt.

Eenige eeuwen heeft het geduurd, eer het land voldoende opgeslibd was om weer bewoonbaar te zijn. Archaeologica uit den Merovingischen tijd vindt men er niet, maar wel weer uit de negende eeuw. Verschillende plaatsen zijn ons bekend, waar men massa's scherven vindt van Pingsdorfer waar en andere soorten van Karolingisch aardewerk. Men heeft toen blijkbaar gemeend door middel van dijken de zee wel te kunnen keeren. Zonder duurzaam succes evenwel, de resten van oude dijken en van dorpjes in den Anna Paulownapolder en den Wieringerwaard zijn stille getuigen van een vergeefschen strijd tegen het water²⁾.

Rondom Schagen zijn tenslotte terpen opgeworpen. Dat kon toen wel, omdat inmiddels, zoals wij zagen, het veen met een kleilaag was bedekt. Van daaruit is toen het offensief begonnen, dat er tenslotte toe geleid heeft dat wat nog restte van het oorspronkelijk gebied en wat men hier en daar nog weer op de zee had kunnen heroveren, besloten is binnen den grooten Westfrieschen omringdijk. Omstreeks het midden der dertiende eeuw schijnt deze voltooid te zijn.

W. C. BRAAT

2) Zie mijn Archaeologie van de Wieringermeer. Oudh. Med. N.R. XIII. 1932.

HOOFDARTIKELEN

DE INDEELING DER EGYPTISCHE TAALGESCHIEDENIS

Het probleem van de indeeling der Egyptische taalgeschiedenis is een probleem van taalkundige classificatie. Classificatie in de wetenschap bedoelt te zijn een ordening der begrippen: de strijd om groepeerings- en terminologie is hier dikwijls een strijd, niet om uiterlijkheden, maar om den inhoud der begrippen zelf. Men weet, dat de term „Egyptisch”, waar hij gebezigd wordt voor de Egyptische taal een nadere qualificatie behoeft, om iets anders dan een slechts globale voorstelling in het leven te roepen. Wij kennen, sedert wat eens een eenheid leek door den ijver der philologen tot in partikels uiteengelegd is, het Egyptisch in soorten. In hoevele en in hoe-danige? Talrijk reeds zijn de namen dergenen, die zich de vraag gesteld hebben, en talrijk ook de antwoorden, die op haar gegeven zijn. De discussie is thans meer dan een eeuw oud en zal, zoo men in de Egyptische taal en haar geschiedenis belang blijft stellen, vooreerst zeker ook geen einde nemen. De begeerte mijnerzijds, een van die mijner voorgangers op eenige belangrijke punten afwijkende zienswijze uiteen te zetten, doet mij aan haar deel nemen. De argumenten, die ik daarbij naar voren wilde brengen, vinden zich in dit artikel te boek gesteld. Ziehier allereerst een overzicht van hetgeen door vroegere geslachten werd bereikt.

De oudste bespreking van de mogelijkheden eener indeeling vind ik in de Appendix van de uit het jaar 1837 dateerende „Lettre à M. le Professeur H. Rosellini, sur l'Alphabet Hiéroglyphique” van RICHARD LEPSIUS, op blz. 67-74. Van de hand van den ontcijferaar der hiéroglyphen zelf, CHAMPOLLION, is mij over het onderwerp niets bekend. CHAMPOLLION heeft gedurende zijn korte leven voor niets zoozeer gestreden, als de eenheid van het hiéroglyphische Egyptisch met het Koptisch erkend te krijgen en zal daarbij weinig aanleiding gevonden hebben, ook over verschillen te spreken. Wat ook zijn latere inzichten mogen zijn geweest, de dood overviel hem, voor hij zich over een en ander heeft kunnen uiten. Het viel eerst LEPSIUS te beurt, dit te doen.

Deze begint met een bespreking der schriftsoorten en merkt hierbij op, dat het hiératisch schrift, ondanks zijn naam, volstrekt geen „heilig” schrift genoemd mag worden. „Il me paraît que cet aperçu doit lever toute incertitude relativement à la nature non sacrée de l'écriture hiératique. Mais on doit s'apercevoir en même temps que les différences qui existent entre l'écriture hiératique et démotique sont trop légères pour constituer deux écritures distinctes dans un usage simultané, comme nous le voyons depuis les Psamétiques jusque sous les empereurs, s'il n'y avait pas une autre raison pour cela. Et cette raison n'est autre que la différence du dialecte, comme je l'ai dit dans le texte. Cette différence bien qu'elle soit de la plus haute importance pour le déchiffrement des différens monumens, a été cependant presque entièrement négligée jusqu'à présent. C'est pourquoi j'en dirai encore quelques paroles.”

Uit de geschriften der klassieke auteurs weten wij, dat de Egyptenaren over twee soorten

Egyptisch beschikten, over een heilige taal of *ιερα γλώσσα* en over een vulgaire taal of *κοινή διάλεκτος*. „Il s'entend que le peuple ne parlait pas ces deux dialectes dans le même temps, mais que le dialecte sacré était le langage le plus ancien conservé seulement par les écrits, et qui ne pouvait pas s'altérer, parceque les anciennes inscriptions des temples et monumens de tout genre, exposées aux yeux de tout le monde, devaient arrêter toute innovation.”

Bleef de „heilige” taal dus stationnair, de gesproken taal ontwikkelde zich verder en verwijderde zich daardoor steeds meer van haar. Hoe groot ten slotte de verschillen waren geworden, kunnen wij zien uit een vergelijking van het hiëroglifische Egyptisch met het Koptisch. „Il ne conviendrait plus aujourd'hui (zooals Champollion dit in het begin gedaan had) d'essayer d'accréditer l'étude des hiéroglyphes en faisant croire que la langue copte ne diffère en rien de la langue des hiéroglyphes. Nous connaissons avec une entière certitude beaucoup de mots qui ne se trouvent plus dans la langue copte et beaucoup qui ont été ou altérés ou remplacés par d'autres. Il ne faut pas se dissimuler non plus que la grammaire même a été altérée en bien des particularités; cela ne pouvait pas être autrement dans une durée de langue de plus de 3000 ans.” Aan de hand van een voorbeeld toont LEPSIUS daarop aan, dat het dit verschil tusschen het antieke Egyptisch en het Koptisch is, dat den antieken schrijvers voor oogen zweefde, wanneer zij van twee soorten Egyptisch spraken.

Het groote verschil tusschen de Hiëratistische teksten en de Demotische is nu, dat, waar de eerste nog het klassieke dialect gebruiken, de laatste reeds in het vulgaire Egyptisch zijn geschreven. „Si donc on doit être persuadé que le langage des hiéroglyphes était de tous les temps le dialecte sacré et que les textes hiératiques qui ne nous présentent absolument qu'une tachygraphie des hiéroglyphes, doivent être de même conçus en langue *sacrée*, il ne sera pas difficile de se convaincre que les textes démotiques au contraire renferment le dialecte *vulgaire*.” Dit blijkt uit het feit, dat gedurende de periode van het Demotisch het Hiëratisch geheel tot de religieuze litteratuur is teruggedrongen en daarentegen alle wereldlijke teksten, die aan een ieder toegankelijk moesten zijn, in het Demotisch zijn gesteld. Maar LEPSIUS weet ook meer positieve bewijzen voor het vulgaire karakter van het Demotisch te geven en ontleent deze aan de inscripties op den steen van Rosette, die hij onderling heeft vergeleken en waarvan de Demotische eigenaardigheden vertoont, die slechts vanuit het Koptisch, en niet vanuit de hiëroglifische versie, verklaard kunnen worden. Van het Demotisch wist men toen nog maar weinig af. „L'analyse raisonnée et détaillée de toute l'inscription de Rosette, que nous attendons de M. SALVOLINI, confirmera sans doute ce que je viens de dire, quoi-qu'il se pourrait bien qu'aussi là on rencontrât encore quelques petites différences d'avec la langue copte qui nous fait connaître la langue égyptienne de 6 ou 8 siècles après.”

Dit vermoeden van LEPSIUS is, met het beter bekend worden van het Demotisch, juist gebleken. Een jonger geslacht leerde ook tusschen het Demotisch en het Koptisch een onderscheid maken. „Il est connu,” zegt BRUGSCH op blz. 7 van zijn Grammaire Démotique, Berlin 1857, „et je n'ai pas besoin de l'exposer plus amplement, que le démotique occupe une position intermédiaire, entre le dialecte sacré exprimé dans les hiéroglyphes et de la langue égyptienne moderne, représentée graphiquement par un mélange de lettres grecques et de signes démotiques alphabétiques.” Veel in het Demotisch kan slechts met behulp van het Koptisch worden begrepen, maar veel ook heeft het Demotisch met het hiëroglifische Egyptisch en niet met het Koptisch gemeen. Van een volledige identiteit kan geen sprake zijn. BRUGSCH sluit zich aan bij LEPSIUS in diens opvatting van het Demotisch als vulgair Egyptisch, maar weet daar, waar het noodig is, ook steeds op de punten van verschil tusschen het Demotisch en het Koptisch te wijzen.

Nadat aldus de verhouding van de latere idiomen was bepaald, was men thans in staat in de geschiedenis der Egyptische taal drie fasen te onderscheiden, het Oudegyptisch, het Demotisch en het Koptisch, fasen, die ook om palaeographische redenen gemakkelijk uit elkander konden worden gehouden. Deze drie-indeeling heeft in breede kringen een welwillende opneming gevonden, wat door het voor haar karakteristieke samengaan van linguïstische met palaeographische argumenten zeker is bevorderd. Met haar scherpe begrenzingen sprak zij duidelijk tot de verbeelding, en dit was met het systeem van ERMAN, dat haar kwam vervangen en dat definitief met alle palaeographie brak, veel minder het geval.

ERMAN's Neuägyptische Grammatik verscheen in 1880 en stelde zich, zooals reeds uit den titel bleek, op een geheel nieuw standpunt. Het was reeds aan LEPSIUS duidelijk geweest, dat de opkomst van het vulgaire Egyptisch van voor de periode van het Demotisch moet dateeren, daar wij dit nieuwe idioom zelfs in de oudste Demotische teksten geheel zelfstandig ontwikkeld voor ons zien. LEPSIUS vermoedde (op blz. 20 en 21 van zijn verhandeling), dat het uiteengaan van de klassieke en de vulgaire taal had plaats gehad tusschen de XXste en de XXVIste Dynastie, een periode, waarvan wij ten gevolge van de schraalheid van onze documentatie weinig weten. Hier heeft ERMAN scherper gezien. Niet onder de XXste, maar reeds onder de XVIIIde Dynastie, bijna driehonderd jaar vroeger, heeft het vulgaire idioom zich afgesplitst en daarbij heeft het, wat noch LEPSIUS, noch BRUGSCH begrepen hadden, gedurende het grootste gedeelte van het Nieuwe Rijk een rol in de litteratuur gespeeld. ERMAN zet dit uiteen in de inleiding van zijn boek: „Während man bisher sämtliche in Hieroglyphen geschriebene Texte unterschiedslos *altägyptisch* nannte, bezeichne ich nur die alte klassische Sprache, wie sie uns lebend in den heiligen Büchern und den ältesten Inschriften vorliegt, mit diesem Namen; für die Vulgärsprache des neuen Reiches aber, die ich in dieser Arbeit behandle, habe ich die Bezeichnung *neuägyptisch* gewählt. Zwischen der heiligen Sprache, deren klassische Zeit etwa um 3000 v. Chr. fallen mag und dem Demotisch-Koptischen steht das N.äg. etwa in der Mitte. Wir begegnen ihm vom Anfange des neuen Reiches an; genügendes Material aber zu seiner Kenntniss erhalten wir erst in der 19. und 20. Dyn., also etwa im dreizehnten und zwölften Jahrhundert v. Chr.” Het gebruik van dit Nieuwegyptisch is niet universeel, doch beperkt zich tot de profane litteratuur. De belangrijkste teksten worden door ERMAN opgesomd.

De isoleering van het Nieuwegyptisch geeft het sein voor verdere ontdekkingen. Het oude geloof in de onveranderlijkheid van het hiërogllyphische Egyptisch was aan het wankelen gebracht. Waar een zoo scherpe tegenstelling als die tusschen het „Altägyptisch” en het „Neuägyptisch” kon worden aangetoond waren ook nog andere onderscheidingen te verwachten. Het is weer ERMAN, die hier voorgaat. De „Neuägyptische Grammatik” was voor hem, zooals hij zelf zegt, slechts een voorstudie geweest. Hoofddoel was het oudere en minder doorzichtige „Altägyptisch”. Na nog eenige andere voorstudies, zooals de verhandeling over de „Sprache des Papyrus Westcar”, wordt dit doel in 1894 bereikt met de verschijning van de „Ägyptische Grammatik”, een werk, dat zich, ondanks zijn veel-omvattenden titel, uitsluitend met één periode van het Egyptisch, en wel met de „Altägyptische” bezighoudt. In de inleiding geeft ERMAN een beknopt overzicht over de geschiedenis der Egyptische taal. Zijn indeeling, zooals hij die in de „Neuägyptische Grammatik” had gegeven, blijkt intusschen gedetailleerder te zijn geworden. Er worden thans vijf perioden onderscheiden: 1 Het „Altägyptisch”, het klassieke Egyptisch, dat als litteraire taal tot in den Romeinschen tijd is blijven voortleven; als oudste vorm van dit „Altägyptisch” vermeldt ERMAN met name de taal der sedert 1882 door MASPERO toegankelijk gemaakte Pyramideteksten — 2 en 3, in één alinea bijeen genomen, het „Mittel-

ägyptisch" en het „Neuägyptisch". Dit „Mittelägyptisch" heeft hier nog niet de beteekenis, die wij tegenwoordig aan den term hechten. Hier wordt er de vulgaire taal van het Middenrijk mede bedoeld, zooals deze ERMAN vooral uit den Papyrus Westcar goed bekend was. — 4 Het Demotisch, „die Volkssprache der letzten vorchristlichen Jahrhunderte", en — 5 Het Koptisch.

De „Ägyptische Grammatik" heeft na de eerste nog drie verdere uitgaven mogen beleven, in 1902, in 1911 en in 1928. Telkens weer werd de tekst door den schrijver gecorrigeerd en aangevuld, zoodat wij in de opeenvolging der uitgaven ook de evolutie van ERMAN's opvattingen aflezen kunnen. In de tweede uitgave wordt aan de redactie van het inleidende overzicht slechts weinig veranderd. De term „Mittelägyptisch" is vervangen door de omschrijving „die Volkssprache des Mittleren Reiches", de door deze benaming aangeduide phase behoudt echter haar plaats naast het „Neuägyptisch". Van veel grooter belang zijn de wijzigingen in de uitgave van 1911. De indeeling in vijf perioden is nu geheel terzijde gesteld en heeft plaats moeten maken voor een indeeling in achten, wat bij nader inzien aldus blijkt te zijn bewerkstelligd, dat het „Altägyptisch" thans niet meer uitsluitend tot de eerste periode wordt beperkt, maar verdeeld is over de perioden 1, 2, 5 en 6. „Altägyptisch" heet nog slechts de taal der Pyramideteksten en — dit wordt niet uitdrukkelijk vermeld, maar is wel te verstaan — die van de inschriften uit het Oude Rijk. De litteraire taal van het Middenrijk, „die eigentlich klassische Sprache, die auch für die meisten Inschriften des neuen Reiches und der späteren Zeit massgebend ist", vormt nu de 2de periode. Periode 3 en 4 zijn nog steeds de „Volkssprache des Mittleren Reiches" en het „Neuägyptisch", die echter niet meer bijeen genomen worden. — 5 „Die Sprache der Inschriften der saïtischen Zeit", „eine künstliche Wiederaufnahme des Altägyptischen". Sic, dus niet van het „klassieke" Middenrijks Egyptisch. — 6 „Die Sprache der Inschriften der griechisch-römischen Zeit, eine gelehrte Reproduktion alter Sprache". In de vierde uitgave spreekt ERMAN duidelijker van een „künstliche Sprache, die aus den Formen und Worten aller Epochen zusammengemengt ist." — 7 Het Demotisch, dat wordt onderscheiden in een „Volkssprache der saïtischen Zeit" en een „Volkssprache der griechisch-römischen Zeit", en — 8 Het Koptisch.

Na het verschijnen van de derde uitgave van de „Ägyptische Grammatik" treden in de discussie betreffende de periodenindeeling naast ERMAN twee jongere geleerden naar voren: GUNN en SETHE. GUNN wijdt aan de quaestie een paragraaf in het voorwoord van zijn in 1924 verschenen „Studies in Egyptian Syntax", waarin hij onder den titel „Old and Middle Egyptian", op blz. VIII en IX een wezenlijk nieuw standpunt uiteenzet. Hij verdeelt de geschiedenis van het Egyptisch tot aan en met uitsluiting van den Grieksch-Romeinschen tijd in drie perioden, die van het Oud-, die van het Middel- en die van het Laategyptisch. Het Oudegyptisch is de taal van het Oude Rijk, met inbegrip van de Pyramideteksten (vroeg Oudegyptisch) en het wordt tijdens de Saïtische reactie wederom op bescheiden schaal gebezigd. Het Midegyptisch omvat de taal van het Middenrijk, en die van het Nieuwe Rijk, den Saïtischen en den Grieksch-Romeinschen tijd, voor zoover zij niet tot het Laategyptisch of het Demotisch moeten worden gerekend. Onder Laategyptisch verstaat GUNN hetzelfde als ERMAN onder Nieuwegyptisch.

Nieuw in deze visie zijn dus vooral des schrijvers opvattingen over het „Old Egyptian". ERMAN en zijn leerlingen hebben de verschillen tusschen de taal van het Oude Rijk en die van het Middenrijk gekend en tot op zekere hoogte in hun indeelingen verwerkt, maar zijn nooit zoo ver gegaan als GUNN, die het „Old Egyptian" even scherp tegenover het „Middle Egyptian" stelt als dit zelf weer tegenover het Nieuwegyptisch. Ook GUNN's „Middle Egyptian" is een nieuw begrip. In geen der drie uitgaven van de „Ägyptische Grammatik" wordt de taal van de periode gelegen tusschen de XIde en de XIXde Dynastie als een geïsoleerde eenheid behandeld,

De term „Mittelägyptisch” komt wel reeds in de eerste uitgave voor, maar wordt hier gebruikt ter aanduiding van het taaleigen van den Papyrus Westcar, een tekst waaraan ERMAN tot aan het einde van zijn leven een bijzondere positie onder de overige Middenrijksteksten is blijven toekennen. Het lijkt mij echter evident, dat het woord „Mittelägyptisch” als term uiteindelijk een vinding van ERMAN is geweest en niet van den door GUNN geciteerden FINCK.

De studie van SETHE is getiteld „Das Verhältnis zwischen Demotisch und Koptisch und seine Lehren für die Geschichte der Ägyptischen Sprache” en is opgenomen in het LXXIXste deel van het Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig 1925, op blz. 290-316. De verhandeling beoogt een onderzoek in te stellen naar de onderlinge verhouding van de laatste fasen van het Egyptisch, waarbij tevens het geheele vraagstuk der periodenindeeling ter tafel komt. SETHE's belangstelling gaat vooral uit naar het Demotisch, een vorm van het Egyptisch, die sedert de dagen van LEPSIUS en BRUGSCH voor typisch vulgair werd gehouden. Deze meening is volgens SETHE onjuist; het Demotisch is niet een vulgaire, maar integendeel juist een archaische vorm van het Egyptisch, die veeleer dan als overgangsfase van het Nieuwegyptisch op het Koptisch, moet worden beschouwd als een stereotype voortzetting van het Nieuwegyptisch. Wij zullen te gelegener plaatse hierop terugkomen. Voor de oudere perioden staat SETHE kennelijk onder GUNN's invloed. In zijn vroegere werken, zooals bijvoorbeeld in zijn „Verbum”, in zijn „Nominalsatz” en zelfs nog in zijn in 1921 verschenen verhandeling over „Die Ägyptologie” (vgl. zijn woorden op blz. 22 hiervan) volgde hij het spraakgebruik van ERMAN en betitelde hij met „Altägyptisch” alle Egyptisch ouder dan het Nieuwegyptisch. Maar in 1925 is hij omgezwaaid en volgt hij GUNN. En zelfs betoont hij zich nu plus royaliste que le roi, want niet alleen kent hij nu een „Mittelägyptisch” in den GUNN'schen zin, maar hij gaat nog een stap verder en splitst GUNN's „Old Egyptian” in twee perioden, die hij „Älteste Sprache” en „Altägyptisch” noemt. Over de latere kunstmatige idiomen uit den Saïtischen en den Grieksch-Romeinschen tijd laat SETHE zich niet verder uit, zoodat hij komt op een indeeling in vijven. Hoe hij zich deze indeeling denkt, maakt hij duidelijk door een graphische voorstelling, die ik hier reproduceer (Afb. 2).

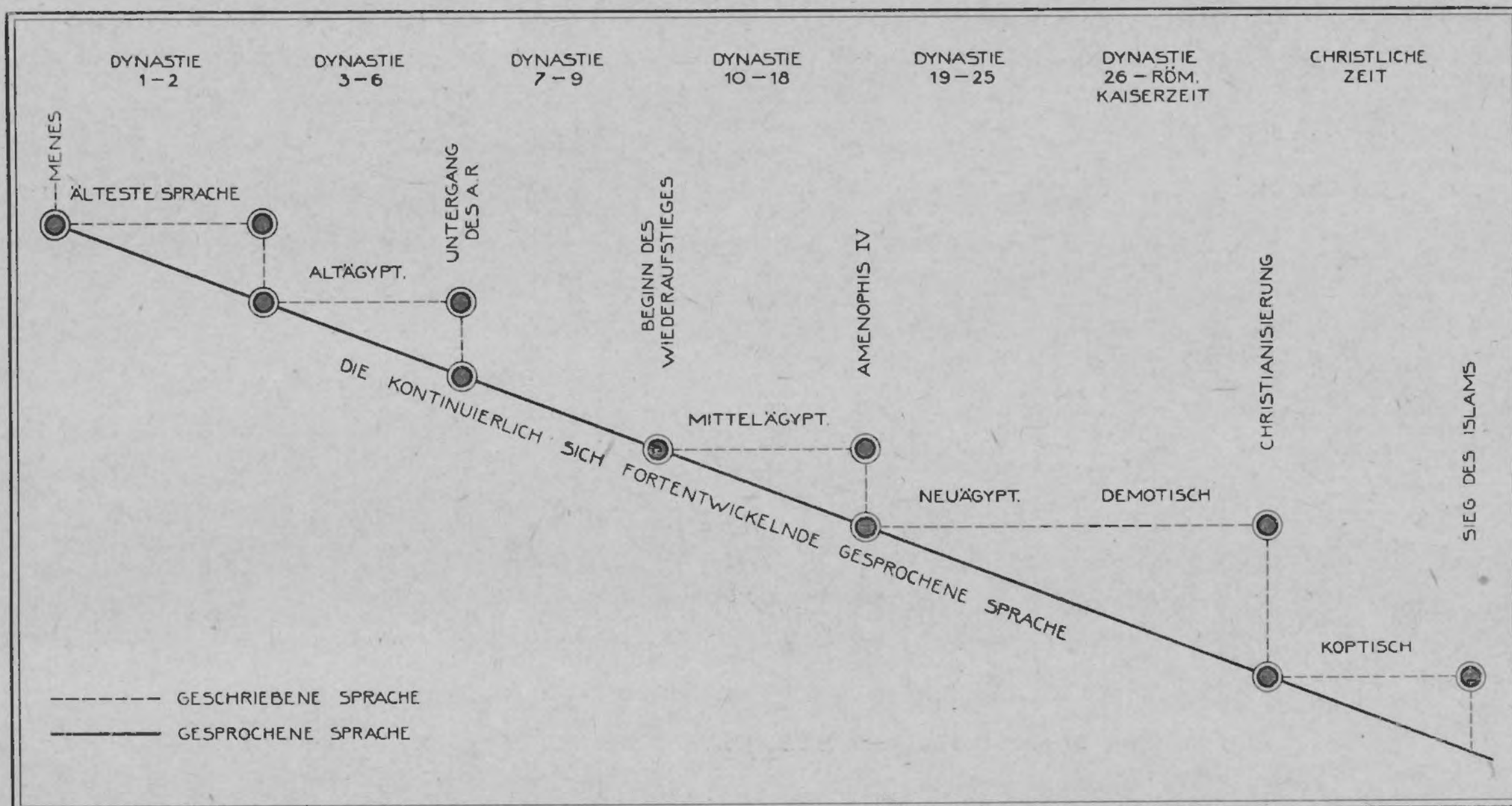
Na SETHE's verhandeling is op het gebied der periodenindeeling weinig nieuws meer beweerd. De vierde uitgave van ERMAN's Ägyptische Grammatik van 1928 sluit zich aan bij GUNN's terminologie en vervangt de eerste vier perioden van de derde uitgave door „Altägyptisch”, „Mittelägyptisch” en „Neuägyptisch”. De onderverdeeling van het Demotisch is terzijde gesteld en, zooals wij hooren in een passage in de tweede uitgave van de „Neuägyptische Grammatik” (op blz. 2), is ERMAN het, wat betreft de verhouding van het Nieuwegyptisch tot het Demotisch, met SETHE eens. Ongeveer dezelfde inzichten als die van ERMAN treft men ook aan in de „Egyptian Grammar” van A. H. GARDINER, dateerende uit het jaar 1927. Al deze indeelingen hebben dit gemeen — slechts die van SETHE wijkt eenigermate af —, dat zij de geschiedenis der Egyptische taal in vijf perioden onderbrengen: het Oudegyptisch, het Middegyptisch, het Nieuwegyptisch, het Demotisch en het Koptisch. Over de wijze, waarop zij zich den overgang van de eene periode in de andere voorstellen, laten niet alle schrijvers zich uit. SETHE denkt aan een zich telkenmale herhalende breuk in de traditie, wat zijn schema een trapvormig uiterlijk verleent.

Wij zullen op de volgende bladzijden het bestaande systeem van indeeling, zooals dat vooral door SETHE uitvoerig is beredeneerd, aan een nader onderzoek onderwerpen en willen daartoe de „trap” van diens graphiek trede voor trede afdalen.

Als eerste periode der Egyptische taalgeschiedenis hebben wij SETHE's „Älteste Sprache”,

behandeld op blz. 315 van zijn verhandeling. Tot deze taalperiode, „die sich von der des alten Reiches nicht minder stark unterschied als die des Mittleren Reiches” rekt SETHE in de eerste plaats de taal van de Pyramideteksten, verder die van het zoogenaamde „Denkmal Memphitischer Theologie” met andere verwante teksten, en die van eenige religieuze composities, gegrift op de wanden van den tempel te Deer-el-Bahri. Van de kenmerkende taalkundige eigenaardigheden van deze tekstengroep vernemen wij van SETHE slechts weinig. Het eenige feit, dat hij weet te noemen, is het voorkomen van een historisch tempus *šw šdm.f.* Daarmede is de discussie afgedaan.

SETHE staat met zijn „Älteste Sprache” alleen. ERMAN, GARDINER en GUNN kennen haar niet en SETHE zelf schijnt nog in 1921 van haar bestaan niet te hebben geweten. Nu hij haar eenmaal als periode wil invoeren, had hij althans de moeite kunnen nemen haar eenigermate uitvoerig

Afb. 2. Schema van de ontwikkeling der Egyptische taalgeschiedenis, naar SETHE.

te bespreken. Dat hij dit nalaat is naast de grondigheid, waarmede hij de overige gedeelten van zijn betoog behandelt, opvallend en het is des te opvallender, wanneer men bedenkt, dat hier de uitgever, vertaler en commentator van zoowel de Pyramideteksten, het „Denkmal Memphitischer Theologie” en de Deer-el-Bahriteksten als van de „Urkunden des Alten Reiches” aan het woord is. Nu zou men bij het zwijgen van een zoo bij uitstek tot spreken bekwamen persoon kunnen denken aan een gewilde beknoptheid. Doch dit is blijkbaar niet het geval, want ook in SETHE's uitvoeriger werken als de „Übersetzung und Kommentar zu den Altägyptischen Pyramidetexten” of de „Dramatische Texte zu Altägyptischen Mysterienspielen” zoekt men tevergeefs naar meer tastbare gegevens. Wel wordt hier de aandacht gevestigd op talloze verouderde woorden en uitdrukkingen, maar van een methodisch scheiden en classificeeren is, voor zoover ik zien kan, nergens sprake. Ten overstaan van dezen staat van zaken is men geneigd zich af te vragen of SETHE's theorie niet op tamelijk losse schroeven staat.

Van de zoo opmerkelijke verschillen tusschen het Egyptisch der Pyramideteksten en dat van de „Urkunden des Alten Reiches” is mij eigenlijk weinig bekend. De Pyramideteksten bestaan

ongetwijfeld uit zeer oude religieuze en magische teksten, die veel verouderd goed kunnen bevatten, wat echter niet behoeft in te sluiten, dat de taal, waarin zij neergeschreven zijn, in haar geheel tot een vroegere periode moet behooren. Het komt mij voor, dat het meer de inhoud dan de taal dezer teksten is, die SETHE er toe heeft gebracht hen ouder dan de overige Oude-Rijksteksten te verklaren. Uitsluitend afgaande op linguïstische argumenten is tusschen beide groepen nauwelijks een scherpe scheidlijn te trekken. Het doorvoeren van een eenigermate grondige vergelijking is trouwens niet mogelijk. Ontneemt men aan de „Urkunden des Alten Reiches” alle de ontelbare herhalingen, dan blijft er weinig materiaal ter vergelijking over, en wat dan nog overblijft is biographisch van inhoud en gesteld in een geheel anderen stijl dan de Pyramideteksten.

SETHE's „Älteste Sprache” schijnt niet veel anders te zijn dan een slag in de ruimte. Ook wat hij van het „tempus” *šw šdm-f* zegt is niet steekhoudend gebleken. Men vergelijke hiertoe de opmerkingen van H. GRAPOW, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXXI, blz. 48-55. Het gaat om een absoluut gebruik van het pronomen personale, vergelijkbaar met dat van het latere *ⲛⲧⲟⲩⲓ*. De voorbeelden stammen alle uit teksten van betrekkelijk laten datum, hoewel mogelijkerwijze van zeer veel oudere compositie, en juist in werkelijk oude teksten, zooals de Pyramideteksten of de „Urkunden des Alten Reiches”, is het gebruik nog niet kunnen worden aangetoond.

Natuurlijk dienen wij er ons voor te hoeden de autoriteit van een specialist als SETHE lichtvaardig te verwerpen. SETHE heeft voor zijn scheiding ongetwijfeld zijn redenen gehad. Er zijn in de Egyptische litteratuur zeer veel teksten aan te wijzen, die een afzonderlijk linguïstisch karakter vertoonen, en eigenlijk is niet één der overige vier van SETHE's taalperioden in alle opzichten homogeen te noemen. Het zou ons dus niet behoeven te verwonderen, zoo werkelijk het taaleigen der Pyramideteksten en dat van de „Urkunden des Alten Reiches” niet ten volle identiek mochten blijken te zijn. Maar het is uitgesloten, dat zij zoozeer van elkander zouden verschillen, als SETHE ons in zijn boven aangehaalde woorden wil doen gelooven. Het kan niet anders dan arbitrair genoemd worden in het Oudrijksegyptisch een splitsing aan te brengen, waar men in de latere perioden grootere en zeer veel duidelijker omschreven verschillen verkiest te negeren. Men denke slechts aan SETHE's theorie over de verhouding van het Nieuwegegyptisch tot het Demotisch.

Beter gefundeerd dan van een „Älteste Sprache” is het bestaan van een „Oudegyptisch”. Als zelfstandige periode niet eerder dan in 1924 onderscheiden, ontbreekt ons nog het voornaamste hulpmiddel te zijner bestudeering, een grammatica. Wij beschikken echter over een vrij groot aantal verspreide gegevens, die ons, tezamen gevoegd, toch een tamelijk zuiver beeld van zijn linguïstisch karakter geven zullen. Als zulke noem ik de noten A in de vier uitgaven van ERMAN's „Ägyptische Grammatik”; verder de grammatische inleiding van TRESSON's „Inscription d'Ouni”, Caïro 1919, de gegevens verwerkt in SETHE's „Das Ägyptische Verbum”, Leipzig 1899-1902, in zijn „Der Nominalsatz im Ägyptischen und Koptischen”, Leipzig 1916, in zijn „Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Ägyptern”, Leipzig 1916, en in zijn „Das Verhältnis zwischen Demotisch und Koptisch”, en die, verwerkt in GUNN's „Studies in Egyptian Syntax”, in GARDINER's „Egyptian Grammar”, in R. O. FAULKNER's „The Plural and Dual in Old Egyptian”, Brussel 1929, en in C. E. SANDER-HANSEN's „Über die Bildung der Modi im Altägyptischen”, Kopenhagen 1941. Waardevol voor eventueele nasporingen zijn ook het „Wörterbuch der Ägyptischen Sprache”, Leipzig 1926-1940 en L. SPELEERS' „Vocabulaire”

op de Pyramideteksten, Brussel 1924. Een bezwaar van het met deze hulpmiddelen te verzamelen materiaal is, dat het veelal negatief is en wel aangeeft waar het Oudegyptisch en het Middelgyptisch van elkander verschillen, maar niet in welke gevallen en in welke mate er tusschen beide overeenstemming heerscht.

Onderwerpen wij met behulp van genoemde studies het Oudegyptisch en het Middegyptisch aan een methodische vergelijking, zoo bemerken wij in de eerste plaats, dat op het gebied der fonetiek eenige veranderingen zijn te noteeren. Drie paren consonanten, onder het Oude Rijk scherp van elkander gescheiden, blijken in het Middenrijk in elkander te zijn overgegaan en als gevolg daarvan in de orthographie met elkander te kunnen afwisselen, namelijk *s* en *ś*, *t* en *t̄*, *d* en *d̄*. De verschuiving is, voor zoverre dat aan de hand der teksten mogelijk moet worden geacht, met scherp te dateeren. Voorbeelden van de verwarring ontbreken in het Oude Rijk, worden echter reeds in de oudste Middegyptische teksten aangetroffen, om dan geleidelijk aan in aantal toe te nemen. De datum moet dus in de Intermediate Period vallen. Typisch voor het Oude Rijk zijn anderzijds de overgang van *k* in *t̄* en de minder begrijpelijke vervanging van *h* door *ś*. Orthographieën met *k* of *ś* komen ook in het Middenrijk nog voor, maar berusten dan natuurlijk op archaïseeren.

De verschuivingen in de pronomina zijn eveneens van tamelijk ingrijpenden aard; deze zijn trouwens gedurende de geheele Egyptische geschiedenis sterk aan veranderingen onderhevig. De pronomina absoluta *ntk*, *ntf* en *ntś* komen in het Oude Rijk nog niet voor. Wel *nttn* en *ntśn*, doch deze beantwoorden in het enkelvoud aan *twt*, *tmt*, *śwt* en *śtt* (GUNN, blz. 46). Hun gebruik is nog algemeener dan in het Middenrijk het geval is. Zij kunnen niet alleen als subject van zinnen met nominaal, maar ook, zooals in de Semitische talen, als subject van zinnen met adverbiaal of praepositioneel praedicaat gebruikt worden. In het Middenrijk komen zij nog sporadisch in dezelfde functie voor, de vrouwelijke vormen *tmt* en *śtt* zijn hier echter reeds verdwenen en door de mannelijke, *twt* en *śwt*, vervangen (GARDINER §§ 64 en 116). Onder de enclitische pronomina kent het Oude Rijk een vorm *t̄m* als variant van het meer gebruikelijke *t̄n* (ERMAN IV, § 148/9 A). Het neutrische *śt* is nog niet aanwezig (ibid., § 150).

Een opvallend rijke ontwikkeling vertoonen in het Oude Rijk de pronomina demonstrativa. De pronomina *pw*, *pn* en *pf* hebben in het Middegyptisch de meervouden *nw*, *nn* en *nf*, die met volgend genitiefpartikel geconstrueerd worden. In het Oude Rijk is dit anders en beantwoorden aan hen de meervouden *ipw* en *iptw*, *ipn* en *iptn*, en *ipf* en *iptf*, vormen, die ook in het Middenrijk nog als archaïsmen worden aangetroffen (GARDINER, § 110). De pronomina *nw* en *nn* komen wel reeds in het Oude Rijk voor, maar worden hier nog uitsluitend zelfstandig en als neutra gebruikt. Op een enkele uitzondering, zoo juist door H. JUNKER, Giza IV, Weenen en Leipzig 1940, blz. 39, ontdekt, na, geheel onbekend in het Oudegyptisch zijn het bepaald lidwoord *p̄*, enz., en het pronomina possessivum *p̄jff*, enz., die beide in het latere Egyptisch een zoo groote rol zullen spelen. Een samengesteld pronomina *pw(j)nn*, *tw(j)nn*, bekend uit de Pyramideteksten en uit late inscripties is daarentegen, zoo ik mij niet vergis, nog niet in teksten dateerende uit het Middenrijk kunnen worden aangetoond. De syntactische behandeling der pronomina demonstrativa is voor beide perioden dezelfde. Zij volgen in het algemeen het door hen gedetermineerde substantivum, maar kunnen er ook aan voorafgaan (ERMAN IV, § 158; GARDINER, § 111).

Naast de pluralisvormen der pronomina staan dualisvormen. Dit geldt niet alleen voor de pronomina, maar ook voor de substantiva, de adjectiva en de verba. De dualis wordt in het Oude Rijk nog vrijelijk gebruikt. In het Nieuwegyptisch is hij zoo goed als uitgestorven, zoodat

het Middegyptisch als een periode van overgang kan worden beschouwd. Het eerst valt de teruggang van het gebruik van den dualis te bespeuren in de verbaalvormen, als in de pseudo-participia, de participia en de relatiefvormen, waar hij of door den singularis, of door den pluralis wordt vervangen. Bij de nomina heeft hij moeten wijken voor een omschrijving met behulp van het telwoord *śn*, 2. Tallooze voorbeelden van deze vervanging zijn reeds in het Oude Rijk aan te wijzen, in welke periode echter beide, substantivum en numerale, gewoonlijk nog den dualis-uitgang aannemen, vgl. Verbum III, blz. 106, en „Von Zahlen und Zahlworten”, blz. 46.

De behandeling der substantiva en der adjectiva is in het Middegyptisch nagenoeg dezelfde als in het Oudegyptisch. Voor de substantiva weet ik op geen enkel belangrijk punt van verschil te wijzen. Wat de adjectiva betreft, deze richtten zich oorspronkelijk in geslacht en getal naar het door hen gedetermineerde substantivum. Reeds in het Oude Rijk schijnt echter in vele gevallen de singularis in de plaats van den pluralis te zijn getreden. Ook vervanging van het femininum door het masculinum komt voor (FAULKNER, Plural and Dual, § 46; *nb*), doch dit is veel zeldzamer. De adjectiva zijn in den loop der geschiedenis te gronde gegaan en slechts eenige weinige, als *ḥ*, *bt*, *nfr*, enz., zijn tot in het Koptisch bewaard gebleven. Op gezag van deze Koptische vormen mogen wij vermoeden, dat de overeenkomst in geslacht en getal, althans voor eenige adjectiva ten allen tijde werd gehandhaafd. Uit de hiëroglifische orthographieën zijn geen zekere conclusies te trekken en het is moeilijk te schatten, in hoeverre het correcte gebruik van het Middenrijk van dat van het Oude Rijk afweek.

Ook in de syntaxis der nomina is weinig veranderd. Een verschil bestaat wellicht in het gebruik der genitivi. Het Egyptisch kent twee soorten genitivus, den directen en den indirecten. De directe wordt in alle Semitische talen aangetroffen en is in het Egyptisch de oudste der twee. Hij is reeds in het Nieuwe Rijk zoo goed als verdrongen, zoodat wij kunnen aannemen, dat hij in het Oude Rijk nog gebruikelijker was dan in het Middenrijk, wat met behulp van statistische gegevens zou kunnen worden bewezen. Zijn plaats wordt ingenomen door den indirecten genitivus, gevormd met behulp van het adjectivum *nj*, „toebehoorende aan”, dat zich oorspronkelijk als alle adjectiva in getal en geslacht naar het bijbehoorend substantivum richt, maar, behoudens archaïstisch gebruik, reeds in het Middenrijk tot den onveranderlijken vorm *n* is gereduceerd (GARDINER, § 86); het eerst, wellicht nog in het Oude Rijk, vallen de dualisvormen af, in het beginnende Middenrijk de pluralisvormen en even later ook de vorm van het femininum.

Voor de numeralia beschikken wij over de uitvoerige uiteenzettingen van SETHE, in zijn „Von Zahlen und Zahlworten”. De moeilijkheid hier schuilt in de schrijfgewoonte der antieke schrijvers, die de telwoorden dikwijls als getallen asyndetisch naast het nomen plaatsen. Na eliminatie dezer storing weet SETHE bij de behandeling der cardinalia twee punten van verschil te noemen. Het telwoord *śn*, „twee”, neemt het substantivum in het Oude Rijk in den dualis, in het Middenrijk in den singularis. En, de telwoorden van drie tot en met tien gelden voor het Oude Rijk als pluralis, voor het Middenrijk als singularis. In beide perioden wordt het telwoord als substantivum behandeld en het getelde nomen er als appositie aan toegevoegd, in de Pyramideteksten gewoonlijk in den pluralis, in het Middenrijk soms in den singularis, soms in den pluralis. De ordinalia worden in het Oude Rijk geheel zooals de cardinalia behandeld, dwz. als substantiva, die het getelde nomen als appositie na zich nemen. In het Middenrijk volgen zij dit nomen en blijken zij dus tot adjectiva te zijn gedegradeerd. De oudere constructie komt echter nog voor, al wijst het voorkomend gebruik van het genitiefpartikel *n* er op, dat in later tijd de verhouding niet zoozeer als een appositie, dan wel als een genitivus werd gevoeld. In de

morphologie der numeralia, zoo der cardinalia als der ordinalia, zijn geen veranderingen te vermelden.

Het verbum heeft in het Oude Rijk in het algemeen reeds dat stadium van ontwikkeling bereikt, waarin het ook in het Middegyptisch nog verkeert. Als een overblijfsel uit zeer ouden tijd mogen wij de verschillende stamvormen beschouwen, waarover het oudste Egyptisch, evenals de Semitische talen, beschikt. Het zijn dezelfde vormen, die wij ook daar aantreffen, een causativum met als kenmerk een gepraefigeerde *ś*, een vorm met het praefix *n*, en een vorm met het samengestelde praefix *śn*; minder zeker is het bestaan van een vorm met een praefix *t*. Al deze vormen, evenals de formaties met geheele of gedeeltelijke stamverdubbeling (*ktlktl*, *ktll*, *ktll*, *klkl*, *kl*) zijn intusschen reeds in het Oude Rijk uit de conjugatie verdwenen en teruggedrongen naar het vocabulaire, waar zij in iedere volgende periode der taal in kleineren getale zijn vertegenwoordigd. Alleen het causativum op *ś* is nog in historischen tijd in vrij gebruik. Tot de laatste te dateeren voorbeelden behooren de denominatieve formaties afgeleid van samenstellingen, als *śhrj*-^c, Wörterbuch IV, blz. 271,1, die misschien uit het Oude Rijk, misschien zelfs pas uit het Middenrijk stammen. Frequent was de vorm in ieder geval reeds in het Oude Rijk niet meer, daar zij reeds toen regelmatig werd vervangen door de omschrijving met het hulpwerkwoord *rdj*.

Onder de tempora noemen wij als oudste het zoogenaamde „pseudoparticipium”, dat niet anders is dan een lokaal-Egyptische variant van het Semitische perfectum. Als eenig overgeblevene der oudere tempora heeft het zich tot in het allerlaatste Egyptisch kunnen handhaven, zij het niet zonder daarbij een gedeelte van zijn karakter in te boeten. In het Koptisch wordt het pseudoparticipium niet meer geconjugeerd, maar is het tot een nominale werkwoordsvorm met intransitief-passieve beteekenis gereduceerd. Reeds in het Oude Rijk is het zelfstandig gebruik van het tempus betrekkelijk zeldzaam. Het wordt hier nog met historische en dikwijls ook met actieve beteekenis aangetroffen. In het Middenrijk is dit gebruik op enkele resten na verdwenen (GARDINER, § 312). Het pseudoparticipium is dan een geïsoleerde vorm geworden, nagenoeg uitsluitend als attriboot of als praedicaat gebruikt en de passieve beteekenis heeft de actieve verdrongen.

De jongere tempora zijn in het Oudegyptisch alle aanwezig. Een consequente vergelijking van het gebruik in het Oude en het Middenrijk is niet steeds mogelijk, daar de Middegyptische litteratuur vele malen zoo groot is als de Oudegyptische, misschien wel tien maal, en ons dus vele schakeeringen doet kennen, die wij vanuit het Oude Rijk niet kunnen documenteeren, een nadeelige omstandigheid, die juist bij de bestudeering der werkwoorden en hun gedifferentieerde morphologie een storenden invloed heeft. Het tempus *śdm.f* komt in het Oude Rijk, zooals later, voor in twee vormen, een „perfectischen” en een „imperfectischen”. De scheiding tusschen beide vormen is niet steeds met hetzelfde gemak door te voeren als in het Middegyptisch, daar het Oude Rijk voor den „imperfectischen” *śdm.f* bij de verba IIIae rad. inf. naast de gemineerende vormen van later vormen met geschreven zwakken consonant, maar zonder geminatie schijnt te kennen (ERMAN IV, § 297 A). Een verschil bestaat ook hierin, dat sommige verba een, later geheel onbekenden, gepraefigeerden *l* vertoonen. Wat de beteekenis is van dit praefix, dat ook bij eenige andere tempora voorkomt, is niet geheel duidelijk. SETHE, De Aleph Prostheticum, Berlijn 1892, houdt het voor een aleph prostheticum, wat mij mogelijk, maar geenszins bewezen lijkt. Op deze twee eigenaardigheden na zijn de vormen in het Oude Rijk en in het Middenrijk dezelfde. Men ontkomt niet aan den indruk, dat er slechts weinig veranderd is en dat de bestaande afwijkingen meer tot het gebied der orthographie dan tot

dat der morphologie behooren. Onder de functies van het tempus *šdm.f* — die overigens in den meest uitgebreiden zin aan zich zelf gelijk zijn gebleven — is voor het Oude Rijk in het bijzonder het gebruik als historisch verleden te noemen. Dit komt in het Middegyptisch nog voor, maar zeer zeldzaam (GARDINER, § 450), daar in deze functie thans liever de *šdm.n.f* en andere tempora worden gebezigd.

Zooals het tempus *šdm.f*, komen ook de overige uit het Middenrijk bekende tempora alle in het Oude Rijk voor, onder dezelfde vormen en, voorzover na te gaan, met geheel dezelfde functies. Zoo het passieve tempus *šdm.f*, zoo het tempus *šdm.n.f* en zoo ook de tempora *šdm.tn.f*, *šdm.t.f* en *šdm.hr.f*. Hetzelfde geldt voor de tempora *šdmm.f* en *šdm.kʷ.f*, die in het Oude Rijk nog iets frequenter zijn dan later het geval is (GARDINER, § 425, 434). De omschreven vormen *hr.f šdm.f* en *kʷ.f šdm.f* van het Middenrijk schijnen daarentegen in het Oude Rijk nog onbekend te zijn.

Bij vele der hier genoemde tempora maakt het Oude Rijk evenals het Middenrijk gebruik van hulpwerkwoorden. Met behulp van het werkwoord *lw* worden de tempora *lw šdm.f*, actief en passief, *lw.f šdm.f* en *lw šdm.n.f* gevormd, die alle reeds in de Pyramideteksten voorkomen. Daar dit hulpwerkwoord pas veel later zijn grootste bloeiperiode zal beleven, mogen wij veronderstellen, dat zijn gebruik in het Oude Rijk nog beperkter is dan in het Middenrijk, waarvoor ik echter geen bewijzen heb. Zeldzamer in het Oud-, zoowel als in het Middegyptisch, is het gebruik van het hulpwerkwoord *lrj*. Het wordt gebezigd bij verba van beweging en bij samengestelde verba, of verba bestaande uit meer dan drie radicalen (GARDINER, § 485), en van dit gebruik zijn ook uit het Oude Rijk goede voorbeelden aan te wijzen (Urk. I, blz. 201, 7); de constructie *šdm pw lrj.n.f* is niet van voor het Middenrijk bekend. De hulpwerkwoorden *wnn* en *pʷj* („to did”) schijnen, in tegenstelling tot de beide vorige, in de oudere perioden van het Egyptisch frequenter te zijn geweest dan in de jongere. Het werkwoord *wnn* wordt in talloze samengestelde vormen gebruikt, die in het Oude Rijk alle voorkomen of, zoo zij hier al eens mogen ontbreken, ook in het Middegyptisch zeldzaam zijn. Voor het gebruik van *pʷj* zijn verder geen verschillen te constateeren. Niet bekend zijn in het Oude Rijk de hulpwerkwoorden *lj*, *lw* (komen), *prj*, *šdr* en *dr*, die echter ook in het Middegyptisch uiterst zeldzaam zijn. Opvallender is het volkomen ontbreken van het hulpwerkwoord *ḥc*, dat zelfs in de oudste Middegyptische teksten veelvuldig wordt gebruikt. Wij hebben hier te doen met een essentieel verschil tusschen het Oud- en het Middegyptisch. Ware het hulpwerkwoord reeds in het Oude Rijk bekend, dan hadden wij hiervan zeker talrijke voorbeelden in de ons beschikbare teksten moeten aantreffen.

De resterende werkwoordsvormen hebben van het Oude Rijk op het Middenrijk geen veranderingen van beteekenis ondergaan. De imperativus is geheel dezelfde gebleven. Zooals de Semitische imperativus, kende hij oorspronkelijk vermoedelijk geslacht en getal. Differentiatie naar het getal bestaat in het Koptisch nog bij meer dan één vorm. Differentiatie naar het geslacht is hier slechts in een enkel geval bekend en in de praekoptische teksten is er in het geheel geen voorbeeld van aan te wijzen, wat mogelijkwijze zijn reden vindt in orthographische nonchalance. Hoe de toestand voor de oudere perioden was en in hoeverre zij mettertijd veranderde, laat zich niet bepalen, daar de teksten met het aanbrengen der pluralisdeterminatieven zeer willekeurig te werk gaan. Als bijzonderheid van het Oudegyptisch wordt gewezen op een imperativus *dj*, „geef”, van het werkwoord *rdj*, die later vervangen wordt door het van een anderen stam gevormde *imj*; echter komt *dj* ook in het Middenrijk nog voor (GARDINER, § 336). De wonderbaarlijke verbaalvorm, bekend als het „negatieve complement”, misschien

een verstard pseudoparticipium, ondergaat tot zijn verdwijnen in het Nieuwe Rijk geen verandering.

Aan nominale werkwoordsvormen kent het Oude Rijk, zooals het Middenrijk, den infinitivus, de participia en het zoogenaamde „adjectivum verbale”. De infinitivus ondergaat geen veranderingen. Hij komt vanaf de oudste tijden voor in mannelijke en vrouwelijke vormen. Deze laatste worden in enkele, misschien archaïstische, voorbeelden in het Middegyptisch ook syntactisch als feminina behandeld (GARDINER, § 299), doch hiervan afgezien geldt de infinitivus, mannelijk of vrouwelijk van vorm, vanaf het Middenrijk syntactisch als een masculinum. Hoe de gewoonte was gedurende het Oude Rijk, durf ik niet te zeggen. De participia onderscheiden zich in perfectische en imperfectische, en in actieve en passieve. Bij de imperfectische schijnt in het Oude Rijk, zooals bij den imperfectischen *šdm.f*, de verdubbeling te kunnen ontbreken (Verbum II, § 882; zoo wij SETHE's opgave hier kunnen vertrouwen). Van hun verhouding tot het antecedent geldt hetzelfde als bij de adjectiva. Van de participia afgeleid zijn de relatiefvormen, gewone en prospectieve. Voor deze, zooals ook voor het „adjectivum verbale”, gelden in het Oudegyptisch dezelfde regels als in het Middegyptisch.

De Middegyptische adverbia, praeposities en conjuncties worden in de Oudegyptische teksten zoo goed als alle teruggevonden. Ik ken slechts eenige onbeduidende verschillen. Zoo heeft de praepositie *dr* in het Oude Rijk onder meer ook de beteekenis „in”, in lokalen zin, en wordt de conjunctie *št* hier ook bij de coördinatie gebruikt (ERMAN IV, § 211). Zoo bevindt zich verder de Middegyptische conjuncte *rf* (ERMAN IV, § 495, 496) in het Oudegyptisch nog slechts in staat van wording; ontstaan uit een bijzonder gebruik van de praepositie *r*, richt het partikel zich in deze periode nog naar het bijbehorend substantivum of adjectivum. Kenmerkend voor het Oude Rijk schijnt ten slotte het veelvuldig gebruik van de conjunctie *š* te zijn (ERMAN IV, § 458). Het aantal samengestelde praeposities is vermoedelijk in het Middenrijk sterk toegenomen. In welke mate, laat zich weer niet zeggen.

Met de partikels betreden wij het terrein van het woordenboek. Bij den grooten afstand, die beide perioden scheidt, is het duidelijk, dat het Oude Rijk en het Middenrijk ieder hun eigen woordenschat bezeten moeten hebben. Ongelukkigerwijze is hiervan in de litteratuur weinig te bemerken, daar de oude en geijkte termen van het Oude Rijk in de litteratuur ook later zijn vastgehouden. En tevens moeten wij er steeds rekening mede houden, dat woorden en uitdrukkingen, die ons typisch Middegyptisch toeschijnen, ons dikwijls slechts ten gevolge van de beperktheid en de eenzijdigheid der beschikbare litteratuur niet reeds uit het Oude Rijk bekend zijn. Op werkelijk essentiële verschillen de hand te leggen, is daarom niet gemakkelijk. Hier is een gedetailleerd en omvattend onderzoek vereischt, dat ik bij het samenstellen van dit hoofdstuk niet heb kunnen instellen. Op grond van eenige oppervlakkige nasporingen, meen ik echter te mogen ontkennen, dat de verschillen zeer opvallend zijn.

Zooals ook de Semietische talen, kent het Egyptisch twee soorten zinnen, de verbale en de nominale. Over de verbale kunnen wij kort zijn. Het is vooral de geaardheid van het verbum, dat hier den zin bepaalt, zoodat wij voor de eventueele punten van verschil tusschen de Ouden de Middegyptische verbaalzinnen mogen verwijzen naar hetgeen boven bij de tempora reeds te berde is gebracht. De woordschikking in den zin, zoowel in den verbaalen als in den nominalen, is streng geregeld. Zij ondergaat voor het verschijnen van het Nieuwegyptisch geen veranderingen van beteekenis.

De nominaalzinnen zijn ons vooral door de studie van SETHE, getiteld „Der Nominalsatz im Ägyptischen und Koptischen”, nader bekend geworden. De nominale zin is in het Oudegyptisch

reeds in al zijn typische verschijningsvormen vertegenwoordigd. Zinnen met adverbiaal praedicaat, overigens niet van de overeenkomstige Middegyptische afwijkend, kunnen hier nog met behulp van de pronomina absoluta geconstrueerd worden, wat later niet meer het geval is. De constructie *ḏw.f ḥr ṣḏm* is in het Oude Rijk nog uiterst zeldzaam, zoo zij hier al wordt gevonden; haar tegenhanger *ḏw.f ṣḏm.w* (pseudoparticipium) komt reeds vrij dikwijls voor. Wat SETHE in zijn „Verhältnis”, op blz. 313, over de vormen *wn.f ḥr ṣḏm*, *r wn.f ḥr ṣḏm* en *wn ḥr ṣḏm* zegt, lijkt weer op een mystificatie. Deze vormen komen toch ook in het Middenrijk voor (GARDINER, § 326, 396,2) en zijn overigens in het Oude Rijk zoo min als later frequent; immers, de voorbeelden beperken zich tot een tiental voor de drie constructies, nml. Urk. I, blz. 126,4; 127,7; 134,15; 139,9; 216,10, 13, 16; 217,2; 290,2 en 307,15.

In nominaalzinnen met substantivisch praedicaat kent het Oude Rijk, en in het bijzonder de Pyramideteksten, nog de oud-Semitische nevenschikking, waarbij in enkele gevallen het subject door de conjunctie *in* wordt ingeleid (Nominalsatz, § 23, 24; vgl. ERMAN IV, § 489c, Anm.). In het Middenrijk zijn dergelijke zinnen geheel verdwenen, om dan, geheel onverwachts, in het Nieuwe Rijk weer op te duiken. In het Middegyptisch wordt, zooals gewoonlijk ook in het Oudegyptisch, gebruik gemaakt van zinnen geconstrueerd met een zelfstandig demonstrativum of copula. Een verschil is, dat de copula zich in het Oude Rijk nog in geslacht en getal naar het praedicaat richt. Dit wordt echter niet consequent volgehouden en reeds in de Pyramideteksten zien wij den vorm van het masculinum singularis de overige vormen overwoekeren, die hij in het Middegyptisch dan ook geheel zal hebben verdrongen. Een meer uitgebreide toepassing van deze constructie bestaat hierin, in het praedicaat niet slechts een substantivum, maar een geheelen zin op te nemen (GARDINER, § 189, 190, 325). Voorbeelden hiervan komen, zoo ik mij niet vergis, niet voor het Middenrijk voor.

Is het praedicaat van den zin niet een substantivum, maar een adjectivum, dan geldt hiervoor vrijwel hetzelfde. Te beginnen met het Middenrijk dringt ook in deze zinnen het gebruik van een pronominale (Nominalsatz, § 85, 86) of demonstratieve (ibid. § 107, 124) copula door. Is het praedicaat een participium en wordt het voorafgegaan door het subject, dan behoort het zich oorspronkelijk in geslacht (en getal?) er naar te richten, maar nog gedurende het Oude Rijk gaat deze congruentie te loor.

De verbale en de nominale zinnen kunnen gebruikt worden als hoofd- of als bijzinnen. In beide gevallen kunnen zij door hulpwerkwoorden of door conjuncties worden ingeleid. Als hoofdzin gebruikt men hen in mededeelende en in vragende zinnen, als bijzin in temporeele, causale, finale en relatieve zinnen, en in de indirecte rede. Al deze zinnen hebben in het Egyptisch de hun eigen constructie en, behoudens hetgeen boven is vermeld, zijn deze constructies in het Middegyptisch dezelfde gebleven als in het Oudegyptisch. Er zijn eenige kleine veranderingen te noemen. Het relatiefpronomen *ntj* bezit oorspronkelijk afzonderlijke vormen voor masculinum en femininum, voor singularis en pluralis, maar begint reeds in het Oude Rijk te verstarren en is in het Middegyptisch tot onveranderlijk partikel geworden. De inleiding van de indirecte rede geschiedt in het Oude Rijk door het partikel *ntt* of, in den verleden tijd, door het partikel *wnt* (Wörterbuch I, blz. 309, noot 12). Het Middenrijk kent de onderscheiding niet meer en geeft aan den eersten vorm beslist de voorkeur. In de vraagzinnen hebben in het Middegyptisch eenige nieuwe woorden hun intrede gedaan. Een zin *pw-trj*, „wat is het?”, bijvoorbeeld, is mij uit het Oude Rijk niet bekend, wat echter op toeval kan berusten.

Van meer belang zijn slechts de verschuivingen in de negaties. De normale negatie gedurende het Oude Rijk is \neg , die zich met ingang van het Middenrijk in twee nieuwe negaties splitst,

in 𓂏 en in 𓂏 . Hoe dit mogelijk is, is niet recht duidelijk, tenzij dan, dat wij mogen veronderstellen, dat de oudere vorm 𓂏 een defectieve orthographie voor beide woorden was. In het Oude Rijk zeldzaam, in het Middenrijk zoo goed als verdwenen, zijn de negaties *w* en *nfr.n*. Andere negatieve constructies, die in het Middenrijk niet meer worden aangetroffen, zijn het gebruik van het „adjectivum verbale” na het negatieve hulpwerkwoord *imj* (ERMAN IV, § 520) en het gebruik van het tempus *šdm.f* na den imperativus *m* (ibid., § 521). Onbekend in het Middegyptisch is ook het negatieve adjectivum $\text{𓂏} \text{𓂏}$ (ibid., § 525).

Daarmede zijn, naar ik meen, de voornaamste punten van verschil tusschen het Oud- en het Middegyptisch wel opgesomd. Zij bestrijken het geheele terrein van grammatica en woordenboek, maar zijn gewoonlijk van tamelijk ondergeschikt belang. De opgetreden veranderingen openbaren zich meestal aldus, dat bepaalde, in het Oude Rijk zeer gebruikelijke constructies in het Middenrijk nog wel bestaan, maar geheel en al teruggedrongen blijken te zijn of dat vormen, die in het Oude Rijk nog uiterst zeldzaam waren, bij het aanbreeken van het Middegyptisch als zeer gebruikelijk worden teruggevonden. Een uitzondering is het, wanneer een frequente Middegyptische constructie in het Oude Rijk nog geheel onbekend is; dit is het geval met het lidwoord, het pronomen possessivum, het hulpwerkwoord *ḥc* en de negatie *nn*. Het omgekeerde, het spoorloos verdwijnen van Oudegyptische vormen, komt nauwelijks voor, waarvan het archaïstisch karakter der Egyptische litteratuur natuurlijk de oorzaak is. Afgezien van deze weinige veranderingen, heerscht er tusschen de beide fasen der taal een vèrgaande gelijkheid. Er kan geen twijfel aan bestaan, dat verreweg de meeste grammatische verschijningsvormen bij den overgang van het Oudegyptisch op het Middegyptisch geen enkele verandering ondergaan, maar in dezelfde gevallen en in dezelfde frequentie in gebruik blijven. De klove, die het Oudegyptisch van het Middegyptisch scheidt, kan niet weggeredeneerd worden en het is terecht, dat men in de laatste jaren meer aandacht aan haar is gaan besteden dan voorheen het geval was, maar er moet erkend worden, dat de resultaten, die onze gedetailleerde vergelijking ons heeft opgeleverd, niet van dien aard zijn, dat zij ons wettigen ons deze klove als een zeer diepe voor te stellen.

Het overgangstijdperk van het Oud- op het Middegyptisch wordt gevormd door een periode van een lengte, die naar de schatting der chronologen ongeveer een eeuw moet hebben bedragen, en gedurende dewelke Egypte geregeerd werd door de heerschers uit de Dynastieën VII, VIII en IX. Hoe in dezen tijd de taal zich heeft ontwikkeld, en op welke wijze dus het Oudegyptisch zich in Middegyptisch heeft veranderd, is voor het oogenblik een voorwerp van gissing, daar wij uit deze eeuw geen litterair materiaal over hebben. Op grond van hetgeen wij in andere tijdperken der Egyptische geschiedenis zien gebeuren, kunnen wij echter een poging doen er ons een voorstelling van te maken. Er zijn dan twee opvattingen mogelijk. Wij kunnen ons indenken, dat de taal na de VIde Dynastie voortgaat zich geleidelijk te ontwikkelen, steeds meer Oudegyptische vormen en constructies aflegt en Middegyptische opneemt, totdat zij omtrent de XIe Dynastie haar typisch Middegyptisch stadium heeft bereikt. In dit geval zullen wij in het Oudegyptisch en het Middegyptisch slechts twee fasen van een zelfde taal zien, waarvan de scheiding slechts gerechtvaardigd wordt door de aanwezigheid van een lacune in de traditie.

De andere opvatting, die het eerst besproken is door B. GUNN, ziet in het Oudegyptisch en het Middegyptisch twee verschillende talen, waarvan de tweede na afloop van de Intermediate Period de eerste heeft verdrongen. GUNN zegt dit zeer duidelijk in de inleiding van zijn „Studies

in *Egyptian Syntax*", blz. IX, noot 1: „The evolution of written Egyptian through Old, Middle, Late, Demotic, Coptic, takes the form of a series of cataclysms: the strain caused by the increasing divergence between the fixed written idiom and the always changing spoken language becomes from time to time so great that the former breaks down under it, and modern forms, constructions, words, graphic changes, pour in, while much that is obsolete disappears, and a new vehicle for written communication results. Doubtless such changes only partially brought the written language abreast of the spoken one. I imagine Middle and Late Egyptian to have been already spoken in the first and second Intermediate Periods respectively." De hier gebruikte term „cataclysm" wijst er op, dat GUNN bij den overgang van Oud- op Middegyptisch denkt aan een plotseling gebeuren, aan een soort reorganisatie van de schrijftaal.

De eerste van deze beide theorieën, de evolutietheorie, moet voor den oppervlakkigen toeschouwer wel de aantrekkelijkste zijn en is dan ook die der oudere Egyptologen geweest. De weinige en de weinig belangrijke verschillen, die tusschen het Oudegyptisch en het Middegyptisch zijn aan te wijzen, passen voortreffelijk bij het geschatte tijdsverschil van een tot twee eeuwen. Om deze zoo natuurlijke voorstelling van zaken op te geven, zijn dwingende argumenten noodig en deze argumenten zouden gebracht moeten worden door hen, die met een nieuwe theorie naar voren meenen te moeten komen. Ongelukkigerwijze hebben zij dit tot heden niet gedaan. GUNN behandelt de geheele quaestie slechts en passant en SETHE, die er wel nader op ingaat (*Verhältnis*, blz. 313), neemt niet de moeite juist op dit cardinale punt zijn meening te verdedigen, zoodat wij slechts gissen kunnen welke redenen deze geleerden er toe gebracht hebben met de oudere opvatting te breken.

De volgende twee overwegingen hebben hierbij mogelijkerwijze den doorslag gegeven. Men kan zich hebben laten beïnvloeden door de reeds van ERMAN (*Ägyptische Grammatik*, IIIde editie, § 6e, IVde editie, § 6d) stammende theorie, dat in den Saïtischen tijd het Oudegyptisch wederom in gebruik genomen zou zijn. Wat slechts mogelijk is, indien de Egyptenaren uit dezen laten tijd het Oudegyptisch werkelijk als een van het Middegyptisch verschillend idioom beschouwden. Zoo GUNN, *Studies*, blz. IX, in tegenstelling tot GARDINER, *Grammar*, blz. 1. Deze opvatting, wellicht daardoor ontstaan, dat ERMAN, die in de IIIde editie van zijn werk onder „Altägyptisch" nog alle Egyptisch ouder dan het Nieuwegyptisch verstaat, den term in de IVde editie gedachtenloos zal hebben laten staan, moet op een vergissing berusten. Het is waar, dat in den Saïtischen tijd nog dikwijls zeer oude teksten worden gecopieerd, maar om van een herleving van het „Oudegyptisch" als zoodanig te kunnen spreken, zou bewezen moeten worden, dat in de hiervoor te citeren teksten inderdaad de typische eigenaardigheden van het Oudegyptisch worden aangetroffen en de voor het Middegyptisch typische worden vermeden. Het lijkt mij zeer te betwijfelen, of dit mogelijk is. Nemen wij de inscripties uit de Saïtische periode bijeen, zooals zij verzameld zijn door J. H. BREASTED in het IVde deel van zijn „Ancient Records", Chicago 1906, zoo stuiten wij in een wel wat pijnlijk klein groepje teksten op vormen en constructies, die in de meest uiteenlopende tijdvakken der Egyptische taalgeschiedenis gangbaar waren. Het voorkomen van een enkele archaïseerende orthographie mag in dezen niet zwaarder geteld worden dan dat van tienmaal meer neoaegyptiacismen. En bewijsgronden, berustende op de aanwezigheid van archaïseerende orthographieën, als aangevoerd door GUNN, *Annales du Service des Antiquités*, deel XXVII, Caïro 1927, blz. 236-237, strekken in een taalkundig debat natuurlijk slechts zeer indirect ter zake.

Men kan zich anderzijds hebben laten leiden door een vergelijking met hetgeen gebeurd is, of althans verondersteld wordt gebeurd te zijn, bij den overgang van het Middegyptisch

op het Nieuwegyptisch, het Nieuwegyptisch op het Demotisch of het Demotisch op het Koptisch. Men pleegt zich deze overgangen voor te stellen als een soort linguïstische revoluties, die, veroorzaakt door crises op religieus of sociaal gebied, aan de macht der traditie telkenmale een einde maakten. Waar men een dergelijke toedracht voor alle genoemde gevallen bewezen heeft gewaand, is het begrijpelijk, dat men zich ook van den overgang van het Oudegyptisch op het Middegyptisch een analoge voorstelling is gaan maken.

Ook deze redeneering houdt geen stand, al was het alleen maar, omdat de cataclysmen-theorie behalve voor den overgang van het Demotisch op het Koptisch, voor geen der overige juist blijkt te zijn. Maar ook al ware dit niet zoo, dan nog zou een argument uitsluitend gebaseerd op een vergelijking en door geen andere argumenten gesteund, niets positiefs vermogen te bewijzen. Vooral wanneer, gelijk hier het geval is, dit argument alleen staat en de waarschijnlijkheid meer voor het tegendeel pleit. „Cataclysmen” zijn ons uit de geschiedenis der talen niet onbekend en als voorbeelden hiervan kunnen de vervanging van het Latijn door het Italiaansch in de vroege Renaissance, of die van het klassieke Grieksch door het vulgaire, die zich momenteel voltrekt, genoemd worden. Maar met dat al zijn zij betrekkelijk zeldzaam en schaarsch genoeg om de veronderstelling, dat een conservatieve cultuur als de Oudegyptische iedere zeven of acht eeuwen voor zijn taal nieuwe normen zou hebben vastgesteld, tamelijk precair te doen schijnen.

Er is meer dan dit. Een vergelijking met hetgeen geschied is bij de opkomst van bijvoorbeeld het Nieuwegyptisch levert niet alleen geen enkel argument ten gunste van de theorie, die den overgang van het Oudegyptisch op het Middegyptisch bij wijze van „cataclysmen” wil laten plaats vinden, zij geeft ons, doorredeneerende in den geest van GUNN en SETHE, zelfs het bewijs van het tegendeel. Wat zien wij immers als gevolg van het binnendringen van het Nieuwegyptisch in de litteratuur? Dat het Nieuwegyptisch voortaan het leidende idioom wordt, maar dat daarnaast het Middegyptisch voor bepaalde doeleinden nog steeds in gebruik blijft, m.a.w. dat de litteratuur vervalt in een taalkundig dualisme. Dit nu ontbreekt ten eenen male in het Middenrijk. Wanneer het Oudegyptisch in de eerste Intermediate Period te gronde gaat, verdwijnt het en voor goed. Er is in het Middenrijk geen tekst aan te wijzen, die blijken geeft Oudegyptisch, in zijn tegenstelling tot Middegyptisch, te willen schrijven, noch is er ooit in de uit dezen tijd stammende documenten eenige zinspeling op een strijd tusschen de beide idiommen gevonden.

Hiervoor is slechts één verklaring mogelijk. Het Middegyptisch moet door de oude Egyptenaren als de regelrechte voortzetting van het Oudegyptisch zijn gevoeld, en van een breuk in de traditie kan voor hen geen sprake zijn geweest. Het kan hun moeilijk ontgaan zijn, dat de taal van hun voorvaderen uit het Oude Rijk toch eenigszins afweek van die, die zij zelf in het Middenrijk schreven. Maar zij zullen zich bij de, trouwens weinig beduidende, veranderingen hebben neergelegd. Want, ware dit niet zoo, dan zouden wij ongetwijfeld in het Middenrijk een soortgelijk dubbel taalgebruik hebben moeten aantreffen, als wij in het Nieuwe Rijk vonden bestaan.

Is deze zienswijze juist, dan is hiermede meteen een natuurlijke verklaring gevonden voor wat bij de heerschende inzichten omtrent de ontwikkeling van het Egyptisch meer en meer een probleem begon te worden. Waarom namelijk de Egyptenaren met zooveel taaiheid aan het Middegyptisch vasthielden, terwijl zij van de taal uit de bloeiperiode hunner cultuur blijkbaar zonder eenig gemoedsbezwaar afstand deden. Het antwoord is nu gemakkelijk te geven. In het Middegyptisch klampten zij zich vast, niet aan de taal van het Middenrijk, maar juist aan die van het Oude Rijk.

Met het Middenrijk breekt de periode der taal aan, die wij sedert het verschijnen van GUNN's Studies die van het „Middegyptisch” noemen. Zij strekt zich uit over een zeer langen tijd, beginnende met het Middenrijk — naar men wil omtrent 2400 v. Chr. — en eindigende met den ondergang der heidensche cultuur, eenige eeuwen na Christus' geboorte. Daarvan kan het Middegyptisch slechts gedurende een relatief korte spanne tijds in het levende verkeer zijn geweest. Want wanneer aan het einde der Achttiende Dynastie, \pm 1350 voor Christus, het Nieuwegyptisch zijn intrede doet, moet het Middegyptisch natuurlijk opgehouden hebben een getrouwe weergave der gesproken taal te zijn. Men heeft zich er daarom aan gewend onder den term „Middegyptisch” meer in het bijzonder dat tekstenmateriaal onder te brengen, dat dateert uit het Middenrijk of uit het Nieuwe Rijk tot aan de Negentiende Dynastie, een periode van ongeveer duizend jaar, die dan als linguïstisch homogeen beschouwd wordt. Deze zienswijze is in de laatste twintig jaren naar voren gekomen en heeft haar klassieke uitdrukking gevonden in GARDINER's Egyptian Grammar.

De vraag, of het aldus begrensde Middegyptisch werkelijk een homogene grootheid vormt, heeft vooral ERMAN beziggehouden. Hij meent, dat het weliswaar niet mogelijk is nog kleinere op elkander volgende perioden af te bakenen, maar dat wij de Egyptische litteratuur van het Middenrijk overlangs kunnen splitsen in twee naast elkander staande groepen, waarvan de eene de meer klassieke teksten omvat, de andere een klein aantal vulgaire. Tot deze tweede groep behoort de Papyrus Westcar en eenige „geschäftliche Papyrus”, door ERMAN niet gespecificeerd, maar waaronder zonder twijfel de bij Lahoen in Middel-Egypte gevonden en door F. LL. GRIFFITH (Hieratic Papyri from Lahun and Gurob, twee deelen, Londen 1898) en A. SCHARFF (Z.Ä.S., deel LIX, blz. 20-51) gedeeltelijk uitgegeven documenten en de eveneens door A. SCHARFF gedeeltelijk uitgegeven Papyrus Boelaaq 18 (Z.Ä.S., deel LVII, blz. 51-68) zijn te verstaan. Aan deze indeeling heeft ERMAN zeer consequent in alle vier de uitgaven van zijn Ägyptische Grammatik, van 1894 tot 1928, vastgehouden. Door de andere Egyptologen is zij niet overgenomen, hetzij dat men haar practisch niet doorvoerbaar acht, hetzij dat men haar theoretische gefundeerdheid ontkent; men vindt haar noch bij GUNN, noch bij SETHE, noch ook bij GARDINER.

ERMAN droeg zijn indeeling voor het eerst voor in 1894, toen de teksten uit Lahoen nog niet bekend waren, en moest zich dus baseeren op de hem door de studie van den Papyrus Westcar verschafte gegevens. Aan het taaleigen van dezen tekst had hij een monographie gewijd, „Die Sprache des Papyrus Westcar”, Göttingen 1889, in de voorrede van welk geschrift wij de eerste en tevens de eenige discussie over het onderscheid tusschen klassiek en vulgair Middegyptisch vinden, die de litteratuur weet te vermelden, en waarnaar ERMAN in zijn Grammatik dan ook verwijst. 's Schrijvers bedoeling is in deze voorrede onder meer aan te toonen, dat de Papyrus Westcar moet worden gerangschikt onder de — zooals hij hen noemt — „Oudegyptische” en niet onder de Nieuwegyptische documenten. Dit bewijs wordt geleverd aan de hand van een nauwkeurige vergelijking, waarbij de groote verschillen, die het taaleigen van den Westcar van het Nieuwegyptisch scheiden, duidelijk naar voren worden gebracht.

Desondanks ziet ERMAN zich genoodzaakt te erkennen, dat ook met het taaleigen der Middenrijksteksten geen volledige identiteit bestaat, maar dat de taal van den Westcar zich van deze door de volgende eigenaardigheden onderscheidt: 1 Door het gebruik van het demonstrativum *pꜣ*, enz. als lidwoord. — 2 Door het veronachtzamen van het grammatisch geslacht in de relatiefvormen. — 3 Door de vervanging van den pluralisvorm van het genitiefpartikel, *nw*, door den vorm voor het mannelijk enkelvoud, *n*. — 4 Door het veelvuldig gebruik van het

hulpwerkwoord $^c h^c . n$. — Dit zijn alle verschijnselen van kennelijk jonger datum, die wij in het Nieuwegyptisch zullen terugvinden, en de conclusie, die ERMAN uit hun aanwezigheid trekt, is, dat de taal van den Papyrus Westcar van een meer vulgair karakter is dan die van de overige Middenrijksteksten. Hij kon toen nog niet zeggen, of dit een gevolg is van den betrekkelijk laten datum van den papyrus, die uit den Hyksostijd stamt, of daarvan, dat de tekst met opzet in een vulgair idioom geschreven is. Doch hierin heeft ons weinige jaren later de publicatie der Lahoenpapyri klaarheid gebracht. Deze documenten vertoonen dezelfde linguïstische eigenaardigheden als de Westcar, maar zijn veel ouder en dateeren uit den bloeitijd van het Middenrijk, de twaalfde Dynastie. Wij hebben dus te maken met een, naast de klassieke staande, vulgaire taal.

Het geringe succes, dat deze indeeling heeft mogen boeken, is voor een deel de schuld van ERMAN zelf, die, in plaats daarvan, haar nu ook bij de behandeling der stof in toepassing te brengen, in zijn Ägyptische Grammatik geen enkele poging doet de beide idiomen uit elkander te houden en zich bijvoorbeeld reeds in de eerste uitgave niet meer weet te herinneren, dat het bepaald lidwoord toch slechts in één tekst werkelijk in gebruik is. Voor een deel zal het ook te wijten zijn aan de kwaliteit van zijn argumenten, die bij nader inzien niet alle gelukkig blijken te zijn gekozen. Wat hij zegt over de relatiefvormen is al zeer weinig overtuigend. Dat deze, afhankelijk van een vrouwelijk antecedent, de vrouwelijke uitgang $-t$ niet aannemen, komt in den Westcar precies één keer voor (IV 4), waartegenover vijf voorbeelden staan van vrouwelijke relatiefvormen in absoluut gebruik, zonder voorafgaand antecedent, die alle den uitgang toonen (VI 8, 12, 23; VIII 25; XII 2). De mogelijkheid bestaat dus, dat wij met niet meer dan met een verschrijving te doen hebben; te meer, daar in de teksten uit Lahoen de uitgang in dit geval wel geschreven wordt (XI 16; XII 3. Maar vgl. XII 1). Hebben wij echter werkelijk een vulgair vorm voor ons, waartoe men dan SETHE, Verbum II, § 809, vergelijkte, dan lijkt het op zijn zachtst gezegd gewaagd, uit een geheel geïsoleerd voorbeeld zoo vèrgaande conclusies te trekken. Het tweede argument, de vervanging van den pluralisvorm van den genitief-exponent door den singularisvorm, heeft nauwelijks meer bewijskracht. Moesten wij dit als criterium voor een scheiding der idiomen beschouwen, dan zou zoo goed als geen enkele Middenrijkstekst nog als klassiek mogen worden betiteld. Bovendien is de Westcar zelf niet geheel consequent en gebruikt hij den pluralisvorm in IX 16 en 18, bis. Ook het veelvuldig gebruik van het hulpwerkwoord $^c h^c . n$ is geen voldoende reden den Westcar een bijzondere plaats onder de overige teksten te geven. Een veel oudere tekst als de „Schipbreukeling” gebruikt dit hulpwerkwoord niet minder vaak en behoeft toch, althans beoordeeld naar drie van ERMAN's vier criteria, niet tot de vulgaire groep te worden gerekend.

Wanneer ik mij ondanks al deze zwakten geroepen gevoel van mijn geloof in ERMAN's theorie te getuigen, zoo is dit in het bewustzijn, dat hij toch in één zijner vier punten een bewijzend argument heeft aangebracht. Het gebruik van het bepaald lidwoord, zooals wij dit in den Westcar vinden, is namelijk inderdaad iets uitzonderlijks. Wij weten heden ten dage, dat het bepaald lidwoord in het Middenrijk een niet zeldzame figuur is en dat er weinig teksten zijn, die niet althans eenige voorbeelden van zijn gebruik opleveren. Maar wij weten tevens, dat de Egyptenaren zelf het gebruik van het lidwoord als niet in overeenstemming zijnde met de regels van het hoog-Middegyptisch hebben geoordeeld. Want wanneer in later tijd, bijvoorbeeld op de stèles en in de tempelinscripties uit de Saïtische of Graeco-Romeinsche periode, pogingen worden aangewend dit idioom weder correct te schrijven, wordt daarbij in de eerste plaats het lidwoord vermeden. Dienovereenkomstig zien wij reeds in het

Middenrijk een duidelijk uitgesproken neiging het zoo min mogelijk te bezigen. Het bleek bij de voortschrijdende ontwikkeling der taal niet doenlijk, het op den duur overal geheel te vermijden en vele teksten uit het latere Middenrijk, en vooral ook uit de Achttiende Dynastie, betoonen zich in dit opzicht weinig principieel. Maar men kan zeggen, dat, waar de ambitie bestaat Middegyptisch te schrijven, tevens de neiging aanwezig is het lidwoord te onderdrukken. En hier ligt het groote verschil tusschen den Westcar en de overige Middenrijks-teksten. In den Westcar is er van een onderdrukking van het lidwoord geen sprake, maar wordt het, geheel zooals in het Nieuwegyptisch, vrijelijk gebruikt. Het is niet een meer of minder, dat den Westcar in dit opzicht van de overige teksten onderscheidt, het is een principieel verschil. De Westcar (en de Lahoenpapyri, enz.) maakt gebruik van het lidwoord, de andere teksten laten het oogluikend toe.

ERMAN's argumentatie kan nog eenigszins worden uitgebreid. Er zijn nog twee, aan het zoo juist besprokene verwante gevallen, die hier mogen worden vermeld. Het eerste is het gebruik van het pronomen possessivum, dat in den Westcar en in de papyri uit Lahoen reeds geheel dezelfde afmetingen heeft aangenomen als in het Nieuwegyptisch, terwijl het pronomen in de klassieke teksten tot zelfs in den Graeco-Romeinschen tijd zeer duidelijk wordt vermeden. Het is merkwaardig, dat ERMAN dit verschijnsel, dat niet minder in het oog springt dan het vrije gebruik van het lidwoord, niet heeft weten te noemen. Het tweede argument is het gebruik van den conjunctivus, in de Middegyptische teksten nog een samengestelde vorm, bestaande uit de praepositie *hn* en den infinitivus. Zijn gebruik is vanzelfsprekend zeer veel zeldzamer dan dat van het lidwoord of van het pronomen possessivum, maar toch vinden wij hem in den Westcar zes keer voorkomen, eenige keeren in den Boelaaq 18 en meer dan vijftien keer in de Lahoenpapyri; waartegenover in de teksten van de klassieke groep, in „Sinoehe” en in den „Schipbreukeling” geen enkel, in den „Welsprekenden Boer” slechts één voorbeeld valt aan te wijzen (R 128; vgl. echter ook Urkunden I, blz. 306, regel 10).

Het is bij den bestaanden toestand onzer documentatie te betwijfelen of naast deze argumenten nog andere gevonden zullen kunnen worden. Van onze drie bronnen valt bij een strenge methodiek de eene, de betrekkelijk late Westcar, die dateert uit een tijd, waarin de vulgarismen reeds in de meeste klassieke teksten in grooten getale zijn binnengedrongen, nog af, en de te Lahoen gevonden papyri en de Boelaaq 18 zijn te fragmentair of te summier van inhoud om verstrekkende conclusies toe te laten. Men is geneigd in de documenten van de vulgaire groep te zoeken naar een grootere frequentie van typisch Nieuwegyptische constructies als *tw.f r sdm*, *tw.f hr sdm*, *wn.ln.f hr sdm* of van samengestelde conjuncties als *r dd*, *r ntt*, *hr ntt*, enz., maar ik geloof niet, dat zich met ons materiaal hier iets bewijzen laat en onthoud mij liever van speculaties.

Op grond van de drie besproken argumenten, waarvan mij vooral de eerste twee zwaarwegend lijken, zal men de gegrondheid van ERMAN's indeeling echter moeilijk kunnen loochenen. Het taaleigen van den Westcar, den Boelaaq 18 en de Lahoenpapyri, overigens identiek met het klassieke Middegyptisch, wijkt hiervan op drie punten af, gevallen, waarin het gebruik maakt van vormen, behoorende tot een jongere phase der taal. Deze documenten stammen uit zeer verschillende tijden en plaatsen, en hun onderlinge overeenstemming kan dus geen toeval zijn. Het gebruik van jongere taalfiguren wijst op invloed van de spreektaal en het is wel opvallend, dat deze figuren in de eenige Middegyptische teksten aangetroffen worden, waarvan wij met zekerheid weten, dat zij noch tot de litteratuur, noch tot de epigraphie behooren. De conclusie ligt voor de hand. Beide idiomen mogen als Middegyptisch worden betiteld, maar

het vulgaire is hiervan het Middegyptisch, zooals het gebruikt werd in het dagelijksch schriftelijk verkeer en in de administratie; het klassieke een meer archaïseerende variant, gereserveerd voor litteratuur en epigraphie.

Deze laatste vorm is ons het best bekend, daar onze kennis van het Egyptisch voor het grootste gedeelte steunt op de epigraphie. Voor de Egyptenaren uit het Middenrijk was de eerste ongetwijfeld de meer gebruikelijke. Dit uit zich ook in de litteratuur en in de epigraphie, die somtijds sterk vulgair beïnvloed zijn. ERMAN citeert als voorbeelden de stèles C 11 en C 12 uit het Louvre. Ik voeg daar aan toe de Sioet-contracten (contracten!) en den „Welsprekenden Boer”, in zijn verhalende passages.

Mogen wij aannemen, dat in het Middegyptisch twee verschillende idiomën naast elkander hebben gestaan, dan rijst terstond de vraag, wat in den loop der tijden uit deze beide idiomën is geworden. Het laat zich nauwelijks denken, dat het tusschen beide bestaande verschil, in plaats van te blijven bestaan of zelfs van steeds grooter te worden, op een gegeven oogenblik zou zijn overbrugd. Geen antithese ging ooit in oud Egypte verloren. Als bewijs van de juistheid van de hierboven verdedigde theorie zullen wij dus moeten aantonen, dat het Middegyptisch op tweeërlei wijze in de Egyptische litteratuur heeft voortgeleefd. Wij zullen daartoe de geschiedenis der beide idiomën afzonderlijk vervolgen en beginnen met de klassieke taal, wier lotgevallen ons welbekend zijn.

Deze leeft voort in de epigraphie en wordt hier gebruikt zoolang als er van een heidensche Egyptische epigraphie nog sprake is, dus tot diep in den Romeinschen tijd. Onder de regeering van koning Achnaton krijgt het een concurrent in het Nieuwegyptisch en een oogenblik ziet het er naar uit of dit laatste er in slagen zal het Middegyptisch te verdringen. Maar de reactie volgt reeds in het Nieuwe Rijk, en te beginnen met het tijdperk der Ethiopische overheersching, zijn alle inscripties wederom in het Middegyptisch gesteld. Wel heeft men het taaleigen van sommige latere, Saïtische en Graeco-Romeinsche teksten als Nieuwegyptisch gequalificeerd, maar deze betiteling houdt, zooals wij zullen zien, bij een nadere beschouwing geen stand.

In de litteratuur heeft het Middegyptisch zich slechts in de religieuze teksten kunnen handhaven. Uit de wereldlijke litteratuur en de bellettrie wordt het al gauw door het Nieuwegyptisch verdrongen. Teksten uit het Oude Rijk of uit het Middenrijk worden in het Nieuwe Rijk tot ongeveer de XXste Dynastie nog met graagte gelezen, maar origineele werken worden dan niet meer in het Middegyptisch geschreven. In de religieuze litteratuur is dit anders. Hier blijft het gebruik van het Middegyptisch, voortaan een „heilige” taal, in zwang en nog de laatste ons bekende religieuze composities, de verschillende „Boeken van het Ademen” zijn in dit idioom geschreven. Slechts in de bloeiperiode van het Nieuwe Rijk is het het Nieuwegyptisch mogen gelukken een oogenblik in deze litteratuur erkenning te vinden; als herinnering daaraan hebben wij de „Chapîtres Supplémentaires du Livre des Morts” uitgegeven door W. PLEYTE, 1881. Maar hierbij is het, naar het schijnt, gebleven. Dat de orakelteksten, als die van Nesichonsoe en Pajnodjem in het Nieuwegyptisch zijn gesteld, behoeft geen verwondering te baren. Deze teksten hadden blijkbaar geenerlei ritueele beteekenis en moesten in de eerste plaats voor de orakelzoekenden begrijpelijk zijn.

Het Middegyptisch heeft gedurende meer dan twintig eeuwen in de Egyptische cultuur de plaats ingenomen, die het Latijn eens in onze Middeleeuwen zou innemen. Ontwikkeld heeft het zich nauwelijks meer. Het had zijn stereotypen vorm reeds verkregen, voordat het Middenrijk ten einde was. Als geleerdentaal zal het voortaan meer of minder correct worden geschreven;

somsomtijds met bijna even groote zuiverheid als in het Middenrijk zelf, zooals op de Pianchi-stèle, maar meestal, en dit reeds zeer vroeg, met Nieuwegyptische bijmengsels. De huidige Egyptologie heeft zich om dit late Middegyptisch slechts weinig bekommerd, en in zekeren zin terecht, want, waar het taalkundige onderzoekingen betreft, zijn directer en betrouwbaarder gegevens te winnen uit de oudere bronnen. Toch is ook de studie van dit kunstmatig idioom voor een beter begrip van het Middegyptisch niet te verwaarloozen. Wij leeren hier, waar de Egyptenaren zelf de grens getrokken hebben tusschen het Middel- en het Nieuwegyptisch. Welke der jongere taalverschijnselen nog als Middegyptisch werden beschouwd en welke niet. Veel van wat nu nog in de Middegyptische grammatica wordt behandeld zal moeten worden verwijderd of tenminste in omvang moeten worden gereduceerd, zoo men er te eeniger tijd toe mocht besluiten, de behandeling tot die van de klassieke taal te beperken; ik denk aan den inhoud van paragrafen als de nummers 124, 225, 330, 344, 468,4, 485,1, en 501 in GARDINER's Egyptian Grammar. En om in dezen een rechtvaardige uitspraak te doen, zal men zich van tijd tot tijd op het oordeel der Egyptenaren zelf moeten beroepen.

Naast het klassieke Middegyptisch stond het vulgaire. Daar wij de klassieke taal in het Nieuwe Rijk onveranderd terugvinden, kan als afstammeling der vulgaire slechts aan één later idioom gedacht worden, aan het Nieuwegyptisch. Dit is reeds de opvatting van ERMAN geweest, die in de twee eerste uitgaven der Ägyptische Grammatik de taal van den Westcar met het Nieuwegyptisch in dezelfde alinea onderbracht, al wist hij natuurlijk zeer wel, dat zij geenszins met elkander mogen worden geïdentificeerd. Verdeelt men het Middegyptisch, zooals wij gedaan hebben, in twee idiomen, dan blijft er inderdaad geen andere mogelijkheid.

Er is echter een moeilijkheid uit den weg te ruimen. De gangbare theorie, immers, wil, dat het Nieuwegyptisch als geschreven taal niet eerder dan kort voor de episode van Tell-el-Amarna is opgekomen. Dan kan er natuurlijk moeilijk aan gedacht worden, tusschen het Egyptisch van den Westcar en het oudste Nieuwegyptisch een verbindingslijn te trekken. Wij staan voor een dilemma en moeten een keuze maken tusschen deze theorie en die van ERMAN. Een van beide moet op een misverstand berusten.

De heerschende opinie met betrekking tot dit vraagstuk is weer het best uiteengezet door SETHE, op blz. 307-311 van zijn „Verhältnis”. SETHE, die van een scheiding tusschen klassiek en vulgair Middegyptisch niets weet, of niets weten wil, ziet de zaken zoo, dat tot aan de regeering van koning Achnaton slechts Middegyptisch werd geschreven en dat eerst onder, of liever, kort voor dezen koning, het Nieuwegyptisch, het Egyptisch, zooals dat toen reeds sedert eenige eeuwen werd gesproken, tot schrijftaal werd verheven. Dat dit Nieuwegyptisch reeds lang daarvoor gesproken werd, is daaruit af te leiden, dat het terloops ook in teksten en citaten van gesprekken van veel ouderen datum wordt gebruikt. SETHE noemt voorbeelden uit twee graven te El-Kaab, dateerende uit de XIIIde of XIVde Dynastie, uit het „Carnarvontablet”, uit het graf van een tijdgenoot van koning Thotmes II, Paheri, eveneens te El-Kaab, uit de inscripties van Hatsjepsoet te Deer-el-Bahri en uit de Annalen van Thotmes III.

SETHE's voorstelling klinkt aannemelijk en heeft zekerlijk veel voor zich. De oudste Nieuwegyptische inscriptie stamt uit den tijd van koning Achnaton, de oudste litteraire tekst, de Papyrus Amherst (vgl. GARDINER, Late Egyptian Stories, Brussel 1932, blz. XII) uit dien van Horemheb, een van zijn eerste opvolgers, wat dus aardig met elkander klopt. De invoering van het Nieuwegyptisch in de epigraphie kan noch voor, noch na Achnaton's regeering geplaatst worden, daar het getuigenis der juist voor deze geheele periode overvloedige en alle in het

Middegyptisch neergeschreven inscripties nauwkeurig is. Waarbij komt, dat een gedeelte der Amarnateksten, als bijvoorbeeld de zonnehymnen, liturgisch van inhoud is en dus niet slechts tot de epigraphie, maar ook tot de litteratuur behoort. Inderdaad, men kan met SETHE koning Achnaton en zijn theologen ervan verdenken, in de litteraire gewoonten der Egyptenaren zekere opzienbarende veranderingen te hebben bewerkstelligd.

De vraag is slechts, welke. Stappen wij van de, voor taalkundige verhoudingen steeds zoo weinig betrouwbare, want achter de feiten aansukkelende, epigraphie en liturgie af, dan vinden wij de begrenzingen al dadelijk veel minder scherp getrokken. Van de religieuze litteratuur kunnen wij geheel afzien; zij blijft tot op den Ramessidentijd uitsluitend Middegyptisch en is, naar het schijnt, onder de XVIIIde Dynastie verder niet met nieuwe composities verrijkt. Voor de wereldlijke litteratuur is slechts een datum post quem te vinden, de regeering van koning Horemheb. De uit de XVIIIde Dynastie dateerende handschriften, zooals de Papyri Hearst, Leningrad 1116 A, recto, en 1116 B, recto, of het „Lederhandschrift” bevatten alle Middegyptische teksten. Maar wat vermag dit te bewijzen? Het aantal Middegyptische handschriften, dat wij hebben uit de XIXde Dynastie is ten minste twee maal zoo groot. Men denke slechts aan alle copieën van de „Hymne au Nil”, de „Leer van Achthoës”, of de „Leer van Amenemhat”. Middegyptisch is nog tot diep in het Nieuwe Rijk gelezen en het is gevaarlijk uit de aanwezigheid van Middegyptische handschriften conclusies over het taalkundig karakter dezer periode te trekken. Bewijskrachtig is slechts de aanwezigheid van Nieuwegyptische teksten, en deze ontbreken voor de eerste helft der XVIIIde Dynastie ten eenen male.

Verder komen wij met behulp van het niet-litteraire materiaal; dit heeft ook SETHE begrepen. Wat wij op dit gebied uit de XVIIIde Dynastie hebben, is helaas niet veel. Het oudst zijn de brieven van Aahmes van Peniati, gepubliceerd door PEET en GLANVILLE (*Journal of Egyptian Archaeology*, deel XII, blz. 70, en deel XIV, blz. 294), die dateeren uit den tijd tusschen de regeeringen van Amenhotep I en Thotmes III. Iets later, uit den tijd van Thotmes III, zijn de Papyri Louvre 3226, gepubliceerd door BRUGSCH, *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum*, deel V, Leipzig 1891, blz. 1079, en Leningrad 1116 A, verso, en 1116 B, verso. Uit de regeering van Amenhotep II bezitten wij nog twee kleine teksten, het tafeltje MOIR BRYCE, gepubliceerd door GRIFFITH, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, deel XXX, blz. 272, en den papyrus Bibliothèque Nationale 202, gepubliceerd door PLEYTE, *Les Papyrus Rollin*, Leiden 1868, plaat XV. Daarmede zijn wij tot zeer nabij de periode van Tell-el-Amarnah genaderd, en het aantal documenten begint nu plotseling sterk te stijgen. Uit den tijd van Thotmes IV hebben wij den Papyrus München 37, gepubliceerd door SPIEGELBERG, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, deel LXIII, blz. 105; uit dien van Amenhotep III en Amenhotep IV de Papyri Goeraab I, II en IIIa, Berlijn 9784 en 9785, alle bewerkt door GARDINER, *Z.Ä.S.*, deel XLIII, blz. 27, en het graffito van Pere, gepubliceerd door denzelfden in den *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XIV, blz. 10.

Op grond van deze teksten geldt het, het taalkundige karakter der periode vast te stellen. SETHE ziet geen moeilijkheden. „Was wir an Briefen und Urkunden aus der ersten Hälfte der 18. Dyn. im Original besitzen, zeigt jedenfalls, in seltsamen Widerspruch mit dem, was wir oben aus den Inschriften feststellen konnten, nichts von den eigentlichen neuäg. Sprachformen, wenn man von dem Gebrauch des bestimmten Artikels absieht, der ja auch schon der Schriftsprache des Mittleren Reiches angehörte; wohl aber enthalten diese Texte vieles spezifisch Alte, was direkt dem Neuägyptischen fremd ist.” Als voorbeelden noemt hij dan de Papyri Louvre 3226, Leningrad 1116 A en B, en „vor allem” een van de twee toentertijd bekende brieven van

Aahmes van Peniati. „Erst in den von GARDINER Z.Ä.S. XLIII, 27ff. veröffentlichten Rechtsurkunden aus Gurob, die aus dem letzten Jahrzehnt Amenophis' III. und den ersten Jahren Amenophis' IV. datiert sind, treten die typischen neuäg. Formen in starkem Masse auf, aber auch hier noch neben manchem Altägyptischen, das eben in der Aktensprache doch noch stark wurzelte." SETHE doet ons deze opvatting niet kennen, zonder haar ook een meer technischen grondslag te geven. In de noten, onder aan de bladzijden, somt hij de linguïstische argumenten op, die hem tot zijn inzicht hebben gebracht.

Met behulp van deze noten kunnen wij vaststellen, dat ook ditmaal SETHE zich in zijn materiaal moet hebben verkeken. De conclusies, door hem getrokken uit genoemde documenten, zijn onjuist of op zijn minst genomen zeer voorbarig.

De rekeningen uit Parijs en Leningrad, beide dateerende uit den tijd van Thotmes III, staan geschreven op het recto en het verso van de Papyri 3226 A en 3226 van het Louvre en op het verso van de Papyri 1116 A en 1116 B van de Hermitage. De teksten op de Louvre-papyri vullen 30 en 30, die op de Leningradsche papyri 18 en 7 kolommen. Bij elkander geteld dus 85 kolommen schrift, wat een aanzienlijke hoeveelheid linguïstisch materiaal zou opleveren, indien zij niet, zooals zij zijn, gevuld waren met eindeloze lijsten van leveranties en afrekeningen, voor grammatische onderzoekingen niet veel bruikbaar dan de beursberichten in een moderne courant. Buiten deze lijsten bieden de papyri slechts een handjevol bovenschrijft, naschrijft en notities, die na aftrek van alle herhalingen, tezamen niet meer dan ongeveer een halve bladzijde van het formaat van het hier beschrevene zullen innemen. Hieruit moeten de conclusies getrokken worden.

De voor de taalkundige determinatie beslissende eigenaardigheden zijn door SETHE verzameld in noot 1 op blz. 309 van zijn studie. Daaraan kan men nog eenige toevoegen, zoodat men, alles tezamen, de volgende verkrijgt: 1 Het onbegrensd gebruik van het bepaald lidwoord. — 2 Het gebruik van de pronomina demonstrativa *pn*, enz., als in *pr-pn*, *rnp.t-tn*, *hrw-pn*, *š.t-tn*, en, in zelfstandig gebruik, *nn*. — 3 Dat van de actieve participia als *wn.t*, *h^vj*, en van de passieve als *inj.t*, *trj.t*, *rdj.t*, *šsp* en *šdj.t*. — 4 Eenige werkwoordsvormen, als *trj.n*, „bedraagt”, en de samengestelde constructie *h^c rdj n.f*, „hem werd gegeven”. — 5 Het gebruik van het relativum, als in *nt.t m psš*. — 6 De praeposities *m^o*, *m-dr.t*, *š^vc m - nfrj.t r*.

De teksten maken dus gebruik van typisch Middegyptische constructies, terwijl het gebruik van het bepaald lidwoord meer in het bijzonder naar het vulgaire Middegyptisch wijst en Nieuwegyptische vormen, op het in het Middegyptisch zoo goed als niet bekende *m-dr.t* na, niet zijn aan te wijzen. In zooverre heeft SETHE ongetwijfeld gelijk. Waaraan hij echter niet schijnt te hebben gedacht, is, dat deze, en juist deze Middegyptische vormen ook in het Nieuwegyptisch, en vooral in soortgelijke teksten als de onderhavige, worden aangetroffen, en dus blijkbaar een vast bestanddeel van het administratieve jargon hebben uitgemaakt. Bijzonder duidelijk is dit voor het pronomen demonstrativum en voor de participia. Als pronomen demonstrativum wordt in het Nieuwegyptisch gebruik gemaakt van *p^vj*, enz., maar het oudere *pn*, enz. is daarom nog geenszins verdwenen. Het blijft, zooals ERMAN duidelijk zegt in § 114 van zijn Neuägyptische Grammatik, in bepaalde verbindingen voortleven en daartoe behooren de boven vermelde. In een laten tekst als den Papyrus Abbott vind ik er bijvoorbeeld 19 voorbeelden van, waarvan er 14 op de verbinding *hrw-pn*, 4 op *pr-pn* en 1 op *š.t-tn* vallen; *hrw-pn* komt zelfs nog in het Demotisch gedeelte van het Decreet van Canopus voor, en *rnp.t-tn* is te vinden in den Magischen Papyrus van Londen en Leiden. Hetzelfde geldt van de participia; men vergelijk § 366-381 van de Neuägyptische Grammatik, waar ERMAN van geheel dezelfde

werkwoorden talloze voorbeelden citeert. En hetzelfde ook van de onder 4, 5 en 6 genoemde vormen, die alle in het Nieuwegyptisch aangetroffen worden. De praepositie m^c (𓄀) neemt, na een fonetischen overgang, in het Nieuwe Rijk den vorm *mdj* aan. De oudere spelling komt echter nog voor in den uit het einde der XXste Dynastie dateerenden Papyrus Mayer A, vgl. IV 9, X 6. Voor de overige details verwijs ik naar ERMAN.

Geen der genoemde vormen, mogen zij ook honderdmaal Middegyptisch zijn, vermag datgene te bewijzen, wat SETHE hen wilde laten bewijzen, dat namelijk het taaleigen der Parijsche en der Russische papyri Middegyptisch is. Het kan dit wel zijn, maar men kan met even veel recht beweren, dat het reeds Nieuwegyptisch is. Wie dit niet gelooven wil moge zich laten overtuigen door een vergelijking met de door SPIEGELBERG in zijn „Rechnungen aus der Zeit Seti's I", Straatsburg 1896, uitgegeven Papyri Bibliothèque Nationale 203—213. Sommige dezer teksten gelijken als twee druppels water op de onze en toch zal niemand kunnen betwijfelen, dat zij behooren tot de Nieuwegyptische documenten. Voor het taalkundig onderzoek is al dit en dergelijk materiaal slechts met de grootste voorzichtigheid te benutten.

De brieven van Aahmes van Peniati zijn naar SETHE's oordeel geschreven in het Middelgyptisch. Hier heerscht een verschil van meening. Voor PEET (J. E. A. XII, blz. 70) is het taaleigen „distinctly tinged with the idiom of Late Egyptian" en in nog positievere zin uit zich GLANVILLE (ibid., XIV, blz. 294), die het geluk had aan de twee, aan zijn voorgangers bekende brieven vier nieuwe exemplaren te kunnen toevoegen; volgens hem hebben wij hier te maken met een „mixture of classical and New Egyptian". Het is met deze documenten als met de vorige. Zij bevatten veel zuiver Middegyptisch taaleigen, wat SETHE heeft misleid. Maar daarnaast, en dit komt in deze brieven met hun relatief uitvoerige teksten veel scherper tot uiting dan in het schematische comptabiliteitsmateriaal, veel, dat onmiskenbaar Nieuwegyptisch is.

Het lijkt mij onnoodig op alle hier voorkomende medioaegyptiacismen nader in te gaan. Men kan hen stuk voor stuk terug vinden in ERMAN's Neuägyptische Grammatik. Slechts mogen hier de door SETHE, Verhältnis, blz. 309, noot 2, opgenomen gevallen besproken worden, die alle zijn ontnomen aan Papyrus Louvre 3230 B, den eenigen der zes brieven, waarvan SETHE destijds een betrouwbare transcriptie tot zijn beschikking had. Het zijn de volgende: 1 *m*, „wat?", in plaats van *ih*. Vgl. Wörterbuch II, blz. 4, noot 7 met Belegstellen. Het pronomen *m* is in het Nieuwegyptisch in ieder geval tamelijk zeldzaam. — 2 *wn.t hn^c. j*. Wat hiertegen is, is mij niet recht duidelijk. Zoowel het participium van het werkwoord *wn* als de praepositie zijn in het Nieuwegyptisch welbekend. Voor den vrouwelijken uitgang, vgl. Neuägyptische Grammatik, § 366. — 3 *šb.t.s*. Vgl. ibid., § 163-170. SETHE vergeet, dat het aantal substantiva, dat suffixen aanneemt, in het Nieuwegyptisch nog zeer beduidend is en zelfs in de laatste Demotische teksten nog grooter dan in het Koptisch. Ik heb destijds van deze substantiva een inventaris gemaakt, die misschien te gelegener tijd kan worden gepubliceerd, en waaruit het langzaam afsterven der categorie zeer goed af te lezen is. — 4 *šrj.t pw*. Vgl. ibid., § 115; *pw* is in het Nieuwegyptisch zeldzaam, maar komt sporadisch zelfs in het Demotisch nog voor. — 5 *ttj* in plaats van *tt*. Beide vormen zijn vermoedelijk orthographische varianten van een zelfde verbum, vgl. Neuägyptische Grammatik, § 260, Anm. 2; overigens is *ttj* in het Nieuwegyptisch niet ongebruikelijk. — 6 *ʾ*, „daar". Vgl. ibid., § 594. In het Nieuwegyptisch zeldzaam. — 7 Het tempus *šdm.n.f*. Dit heeft niets opvallends. In de oudere Nieuwegyptische teksten behoort de *šdm.n.f* nog tot de vaste, schoon weinig gebruikte bestanddeelen der taal, vgl. ibid., § 312, en hieronder, blz. 38. — 8 *rdj*, overal met de radicaal *r*. Behalve dan toch in Louvre A 3, 7, 10, en Britsch Museum 10102, recto 17 en verso 4 bis, 6. SETHE bedoelt wel te zeggen, dat de *r* hier geschreven wordt in

werkwoordsvormen, waarin hij later ontbreekt. Dan heeft hij gelijk. — 9 *hrw.š*. Dit is goed Nieuwegyptisch, vgl. Neuägyptische Grammatik § 715, en Papyrus Rylands IX, 4,9. — 10 *n ĩnk pʹj.k bʹk*. PEET leest niet *n ĩnk*, maar *nn ĩnk*. Behoort dit werkelijk *bn ĩnk pʹj.k bʹk ĩn* te zijn? D'Orbiney V 2 geeft het volkomen analoge *ĩš bn ĩnk tʹj.k mw.t* en *bn* en *nn* kunnen weer orthographische varianten van dezelfde negatie zijn, al is het waar, dat een tekst als het gedicht op den slag bij Qadesj de twee vormen uit elkander houdt.

De Nieuwegyptische litteratuur is vol van Middegyptische vormen en constructies, en men vergeet nimmer zich tweemaal te bedenken alvorens van een bepaalde Middegyptische constructie te verklaren, dat zij in het Nieuwegyptisch niet voorkomt. Bij de documenten uit de overgangperiode, zooals de brieven van Aahmes van Peniati, is het meer op het typisch Nieuwegyptische, dat men letten moet, dan op het Middegyptische. En aan typisch Nieuwegyptisch taaleigen ontbreekt het in deze teksten, ondanks SETHE, zeer zeker niet. Geheel afgezien van het, ook in het vulgaire Middegyptisch bekende gebruik van het artikel, het pronomen possessivum en den conjunctivus, vinden wij hier: 1 Het pronomen personale *twj*, in plaats van het oudere *wj*. — 2 Het adjectivum *knw*, „veel”. — De adverbia *b^c*, „zeer”, en *m-šs*, „wel”. — 4 De praepositie *hj*, vgl. Neuägyptische Grammatik, § 688. — 5 Het veelvuldig gebruik van de conjunctie *hr* en *hr ĩr*. — 6 De constructie van het hulpwerkwoord *ĩrj*, „doen”, als in *pʹ ĩj.t ĩrr.j*, vgl. *ibid.*, § 411. — 7 Het gebruik van den infinitivus als mannelijk substantivum, ook wanneer hij den vrouwelijken uitgang heeft (vgl. echter reeds Westcar XII, 15).

Er is niet zoo heel veel meer toe noodig, om het taaleigen van deze brieven te transformeren in dat van de oudste, ook door SETHE als zoodanig erkende, Nieuwegyptische documenten. Het lijkt mij een fout tusschen beide groepen, zooals SETHE dit doet, een scheiding aan te brengen. Mogelijkerwijze treedt in deze brieven het Middegyptisch nog iets sterker naar voren, wat een gevolg kan zijn van het feit, dat zij ongeveer 150 jaar ouder zijn, of daarvan, dat zij voor meer dan de helft uit, ook in veel later tijd nog in het Middegyptisch gehouden, beleefdheidsformules bestaan. Waren zij iets minder beknopt of fragmentair, dan zou hun Nieuwegyptisch karakter zeker aan nog andere verschijnselen kunnen worden aangetoond. Het is terecht dat PEET en GLANVILLE het taaleigen typeeren als een tusschenvorm tusschen het Middegyptisch en het Nieuwegyptisch. Men kan het beschouwen als een zeer ouden vorm van het Nieuwegyptisch en men kan het beschouwen als een laten vorm van het Middegyptisch, mits dan slechts van het vulgaire Middegyptisch, niet van het klassieke.

Van de populaire theorie van de invoering van het Nieuwegyptisch door koning Achnaton blijft thans weinig meer over. Alles wat men zeggen kan is dit, dat de ketterkoning den laatsten stap in de evolutie heeft gezet en de nieuwe taal ook in die twee gebieden heeft toegelaten, die haar tot op dat oogenblik nog gesloten waren. Daarmede vervalt tevens het voornaamste bezwaar, dat tegen een verbinding van het vulgaire Middegyptisch met het Nieuwegyptisch bestaat. Veeleer verplicht ons nu onze opvatting der feiten, niet alleen in de litteratuur van het Nieuwe Rijk te zoeken naar een afstammeling van het vulgaire Middegyptisch, maar ook omgekeerd in de Middenrijkslitteratuur een prototype van het Nieuwegyptisch te vinden. Er is immers geen reden aan te nemen, dat de invoering van het Nieuwegyptisch juist ten tijde van, of kort voor, Aahmes van Peniati viel; het kan even goed eeuwen eerder zijn geschied. En bovendien, nu wij de periode van el-Amarna met haar revolutionnaire excessen vaarwel gezegd hebben, behoeft aan een „invoering” van het Nieuwegyptisch in het niet-kerkelijk gebruik al evenmin gedacht te worden, als dit bij het Middegyptisch na de eerste Intermediate Period noodig bleek te zijn.

Waar komt het dan vandaan? Het antwoord lijkt mij niet moeilijk te geven. Het is niet

anders dan een lijnrechte voortzetting van het oude vulgaire Middegyptisch. De brieven van Aahmes van Peniati zijn ongeveer twee eeuwen jonger dan de Papyrus Westcar, en deze tijdsruimte, moge zij kort gemeten zijn, is wel voldoende om de verschillen in taaleigen, die wij boven konden constateeren, te verklaren. In het Nieuwegyptisch leeft blijkbaar de schrijftaal voort, die wij mogen beschouwen als die van het Middenrijk par excellence, het vulgaire Egyptisch. Van de mogelijkheid van een reorganisatie kunnen wij afzien; er is niets, dat er op wijst, dat in de traditie der schrijvers tusschen het Middenrijk en het Nieuwe Rijk is ingegrepen.

Het is het vulgaire, niet het klassieke Middegyptisch, dat door de Egyptenaren van het Middenrijk in het dagelijksch verkeer werd gebruikt. Waar wij ook maar met, om zoo te zeggen, „levend” materiaal te maken hebben, als met brieven of met acten — de litteraire Westcar vormt een uitzondering —, is het de vulgaire taal, die wij aantreffen, en dat wij de ware verhouding langen tijd hebben kunnen miskennen, moet daaraan toegeschreven worden, dat onze documentatie niet alleen zeer onvolledig, maar tevens zeer eenzijdig georiënteerd is. Wanneer werkelijk, zooals wij hier hebben aangenomen, het vulgaire Middegyptisch in het Nieuwegyptisch zijn voortzetting vindt, is daarmee wel ten duidelijkste aangetoond, in hoe sterke mate het in het dagelijksch leven van het Middenrijk het klassieke moet hebben verdrongen.

De vulgaire taal is daarbij ongetwijfeld zeer oud. De verschillen, die haar van de klassieke scheiden, zijn onder de XIIde Dynastie reeds zoo aanzienlijk, dat het zich nauwelijks laat denken, dat beide idiomen eerst kort hiervoor uit elkander zouden zijn gegaan. De oudste vulgaire documenten, waarvan wij tot nog toe hebben geweten, zijn de teksten uit el-Lahoen, maar het is niet onmogelijk, dat zij eenmaal de plaats zullen moeten ruimen voor de Hekanachtpapyri, wanneer deze zullen zijn uitgegeven. Voor zoover ik kan opmaken uit de photographieën, gepubliceerd bij de korte bespreking van H. E. WINLOCK, Bulletin of the Metropolitan Museum of Arts, December 1922, part II, staat het taaleigen van deze teksten de klassieke taal al weer iets nader. Maar voor alle niet-litteraire en niet-epigraphisch materiaal is het gebruik van de vulgaire taal a priori het waarschijnlijkst, en uit een private mededeeling is mij bekend, dat hier verrassend jonge vormen zijn aangetroffen. Bewijst de publicatie, dat wij hier inderdaad met de vulgaire taal te maken hebben, dan zijn wij hiermede reeds tot aan de eerste Intermediate Period genaderd.

In onze gedachten mogen wij wellicht nog een stap verder gaan. Er is in Egypte zooveel, dat in den loop der tijden tot uiting komt, maar dat bij een nadere bestudeering reeds in het Oude Rijk in de kiem aanwezig blijkt te zijn. Dit kan ook hier het geval zijn; reeds in het Oude Rijk zullen de klassieke en de vulgaire taal zich van elkander hebben afgesplitst. Te bewijzen is dit voorloopig niet. De voor het gebruik van de vulgaire taal in aanmerking komende documenten, eenige oorkonden bewaard te Berlijn en uitgegeven in de „Hieratische Papyrus aus den Königlichen Museen zu Berlin”, Heft IX, Berlijn 1905, plaat 1-9, en een briefje, uitgegeven door GUNN in de Annales du Service des Antiquités, deel XXV, blz. 242-255 (vgl. J. E. A. XIII, blz. 75-78), zijn zoo beknopt, dat hieruit geen zekere gegevens zijn te verkrijgen, temeer, daar de voor het Middenrijk geldende criteria, als het gebruik van het lidwoord of van het pronomen possessivum, ons voor het Oude Rijk in den steek laten. Maar wellicht zal de toekomst ons hier scherper doen zien en ons leeren, dat reeds in het Oude Rijk de ontwikkeling heeft ingezet, die op zijn laatst onder de XVIIIde Dynastie haar resultaat zou vinden in het verschijnen van een nieuwe litteraire taal, het Nieuwegyptisch.

De eeuwenoude strijd tusschen de klassieke taal en de vulgaire vindt tegen het begin van

het Nieuwe Rijk zijn beslissing in de overwinning van de laatste. Voor de praktijk komt de klassieke taal voortaan niet verder in aanmerking. De vulgaire, in deze periode van haar bestaan door ons Nieuwegyptisch genoemd, gaat thans een bloeiperiode tegemoet, waarin zij op bijna alle gebieden der litteratuur de rol van haar voorgangster zal gaan spelen. Wij zijn voor dit tijdvak betrekkelijk goed gedocumenteerd en kunnen de geschiedenis van het Nieuwegyptisch met eenige volledigheid bestudeeren.

Het beeld, dat wij daarbij van de linguïstische ontwikkeling van deze eeuwen krijgen, is dat van een tijdperk van overgang. Het Middegyptisch, klassiek zoo goed als vulgair, kenmerkt zich door een zekeren rijkdom, het Nieuwegyptisch, zooals dit er uiteindelijk, onder de XXIste Dynastie, uit zal zien, door een zekere armoede aan vormen; die van het Middegyptisch vinden zich hier vervangen door samenstellingen en omschrijvingen. Tusschen beide stadia in staat het gros der Nieuwegyptische teksten, dateerend uit de XIXde en XXste Dynastie. Het door hen gebruikte taaleigen is ongetwijfeld reeds het Nieuwegyptische, maar het is een Nieuwegyptisch, dat voorloopig nog sterk onder den invloed van het Middegyptisch staat.

Er moge met nadruk op het gemengde karakter van het oudere Nieuwegyptisch worden gewezen. Hoe licht men hier tot verkeerde voorstellingen komt, is wel te zien aan het voorbeeld van de brieven van Aahmes van Peniati en van de overige teksten der XVIIIde Dynastie. En wat van deze Dynastie geldt, geldt ook, zij het in steeds geringere mate, van de beide volgende. Zoolang als het Nieuwe Rijk heeft geduurd, heeft ook de Middegyptische beïnvloeding van het Nieuwegyptisch geduurd. Telkens weer merkt men op, dat de teksten voor bepaalde, zeker archaïstische vormen een voorkeur hebben, zooals het gedicht op den slag bij Qadesj voor den *šdm.n.f* of de Harris voor het vrije pseudoparticipium, en het is niet voor het einde der XXste Dynastie, in het groote dossier over de grafrooverijen, dat de nieuwe taal eenigermate zich zelf begint te worden, en dat althans de meest opvallende archaïsmen eindelijk zijn geëlimineerd.

Op dat oogenblik is het inderdaad zoo ver gekomen, dat er naast het oude Egyptisch een jongere dochtertaal is komen te staan, die niet zoo heel veel meer er mede gemeen heeft, en moeilijk meer als slechts een vulgaire variant daarvan kan worden beschouwd. Van het oudere taaleigen is weinig overgebleven. De fonetiek is geheel verschoven, een feit, dat door de conventionele hiëroglifische orthographie voorloopig nog verheimelijkt kan worden. Het gebruik der suffixen is sterk ingekrompen, terwijl zij deels ook nieuwe vormen hebben gekregen. De pronomina personalia zijn uitgebreid met een nieuw paradigma, de demonstrativa verdwenen en vervangen door andere, terwijl de taal thans ook een onbepaald lidwoord bezit. De substantiva hebben de dualis- en vele van hen ook de pluralisvormen opgegeven, de adjectiva zijn bezig te verdwijnen en de numeralia worden anders geconstrueerd. De indirecte genitivus heeft den directen definitief overvleugeld.

Groot is de ontreddering in het verbaalsysteem. Van de oudere verbaalvormen bestaan nog slechts de infinitivus, het pseudoparticipium, dat, gedegradeerd tot status, bezig is zijn thans overbodig geworden uitgangen af te werpen, de perfectische *šdm.f*, die zijn voornaamste functie, die van het perfectum, van den *šdm.n.f* heeft overgenomen, de relatiefvormen en de eigenlijk niet meer tot het Middegyptisch te rekenen conjunctivus. Een aantal tempora heeft zich kunnen handhaven in omschrijvingen, gevormd met behulp van het hulpwerkwoord *irj*, „doen”. Zoo bijvoorbeeld de *šdm.t.f*, die zelf verdwenen is, en de imperfectische *šdm.f* en het actieve participium, die buiten deze samenstellingen niet meer zeer gebruikelijk zijn. De passieve *šdm.f*, het passieve participium en de imperativus zijn zeldzaam geworden; de eerste twee zijn aan het uitsterven, de laatste zal in het Koptisch nog in eenige geïsoleerde vormen bewaard

blijven, maar heeft overigens reeds sedert lang zijn plaats aan den infinitivus moeten afstaan. Geheel en al in onbruik geraakt zijn de volgende vormen: de *šdm.f*, de *šdm.in.f*, de *šdm.n.f*, de *šdm.hr.f*, de *šdm.k'.f*, het „adjectivum verbale” en het „negatieve complement”.

De zinsconstructie heeft de meest ingrijpende wijzigingen ondergaan, wat vooral te bemerken is aan de twee soorten nominale zinnen, die met adverbiaal en die met nominaal praedicaat. Van hen heeft de tweede groep het zwaarst te lijden gehad; de oude copula *pw* is verdwenen en de nominaalzinnen, die wij thans aantreffen, vertoonen een van de Middegyptische zoo sterk afwijkende structuur, dat het nog niet is mogen gelukken hen op overtuigende wijze met elkander in verband te brengen. Ook hier is het gebruik van hulpwerkwoorden op opvallende wijze toegenomen, in het bijzonder dat van *iw* en *wn*, hulpwerkwoorden, die in bepaalde verbindingen thans regelmatig voorkomen en aldus medehelpen de groote, in het verbaalsysteem ontstane lacunes eenigermate aan te vullen. Het hulpwerkwoord *ḥc* is in onbruik geraakt.

Een stroom van nieuwe woorden, die vele van de oudere hebben verdrongen, draagt er ten slotte het zijne toe bij, de taal een geheel eigen aspect te verleenen. Onder hen bevinden zich nieuwe adverbia, nieuwe praeposities en nieuwe conjuncties, die, dikwijls op geheel origineele wijze geconstrueerd, hun invloed hebben doen gelden op de structuur van hoofd- en van bijzinnen.

Aldus staat het Nieuwegyptisch in scherpe tegenstelling tot het Middegyptisch. Het hier in groote trekken geschilderde stadium wordt, zooals gezegd, niet bereikt voor het einde der XXste Dynastie en het begin der XXIste. Het Nieuwegyptisch heeft dan zijn meest typische vormen verkregen en zich ontdaan van de voornaamste archaïsmen, zoodat het oogenblik schijnt te zijn gekomen, waarop het zich in zijn volle zuiverheid zal gaan ontplooien. Ongelukkigerwijze kunnen wij deze ontplooiing niet verder vervolgen, want wij staan tevens aan het einde van onze documentatie. Met de XXIste Dynastie breekt de draad der traditie plotseling af. Drie eeuwen lang hooren wij in het geheel niets meer — tekstjes als die, uitgegeven door G. MÖLLER in zijn „Zwei Ägyptische Eheverträge aus Vorsaitischer Zeit”, Berlijn 1918, zijn te kort om de pauze merkbaar te onderbreken —, en wanneer op het linguïstisch tooneel het scherm weder opgaat, is het Nieuwegyptisch reeds herinnering geworden en bevinden wij ons midden in het Demotisch.

Het verschijnen van het Demotisch stelt ons wederom voor een netelig probleem. Hoe verhoudt zich deze phase van het Egyptisch tot eenerzijds het Nieuwegyptisch en anderzijds het Koptisch? Wij hebben reeds uiteengezet, hoe voor de oudere Egyptologen, tot en met SPIEGELBERG (vgl. diens Demotische Grammatik, blz. 1) het Demotisch niets anders was, dan de gesproken taal van het Ptolemaeische Egypte, die in het dagelijksch schriftelijk verkeer en in de wereld der contracten het sedert lang uitgestorven Oudegyptisch was komen vervangen. Wij vermeldden tevens, dat SETHE in zijn „Verhältnis” de gegrondheid van deze zienswijze bestreed en daarvoor in de plaats een andere stelde.

SETHE's uitgangspunt is de verhouding Demotisch-Koptisch. De dienaangaande heerschende opvatting, die beide op elkander doet aansluiten, is volgens hem niet houdbaar, want het Demotisch en het Koptisch verschillen op vele en belangrijke punten zoo radicaal van elkander, dat het zeer korte tijdsverschil, dat beide scheidt, onmogelijk hiervoor alleen aansprakelijk kan worden gesteld. Het Koptisch mag dus geen dochtertaal van het Demotisch genoemd worden, maar was daarvan veeleer een zuster taal; in dien zin, dat het Demotisch blijkbaar de geschreven, het Koptisch de gesproken vorm van het Ptolemaeische Egypte is geweest. Een bevestiging hiervan vindt SETHE in de opmerkelijke gelijkheid, die bestaat tusschen het Demotisch en het

Nieuwegyptisch. Want wij kunnen op grond hiervan het Demotisch en het Nieuwegyptisch aan elkander vastknoopen en aannemen, dat het Nieuwegyptisch, na oorspronkelijk een relatief vulgaire taal te zijn geweest, ten slotte, als Demotisch, zelf tot de positie van litteraire taal is teruggedrongen. In het Demotisch moeten wij dus zien „eine in ganz engen Grenzen sich haltende Fortentwicklung des Neuägyptischen, mit dem es viele der charakteristischsten Erscheinungen in schroffem Gegensatz zum Koptischen gemein hat”. De consequenties van deze zijn conclusie worden door SETHE in den meest letterlijken zin aanvaard en in zijn schema van de Egyptische taalgeschiedenis, dat wij in onze afbeelding 2 hebben weergegeven, heeft hij het Nieuwegyptisch en het Demotisch tezamen in één periode ondergebracht.

Wanneer men bedenkt, dat dezelfde SETHE zijn nebuleuze „Älteste Sprache” wel de eer gunt als zelfstandige periode op te treden, is men geneigd zich af te vragen, of hier wellicht iets niet in orde is. Meet SETHE niet met twee maten, wanneer hij het oudere Egyptisch op grond van allerlei subtiele onderscheidingen in kleine perioden verdeelt en daartegenover twee gedurende vele eeuwen in gebruik geweest zijnde en, zooals hem welbekend geweest moet zijn, geenszins met elkander te identificeren idiomen als het Nieuwegyptisch en het Demotisch met elkander verbindt? Dit lijkt althans veel op willekeur. En ook SETHE's voorstelling van de linguïstische ontwikkeling maakt een onwaarschijnlijken indruk, Zetten wij met hem het Demotisch op een dood-loopend spoor, dan moeten wij tevens aannemen, dat de Egyptenaren zich er bijna een millennium mede hebben vergenoegd, in plaats van hun eigen taal, die van hun sedert eeuwen ontslapen voorvaderen te schrijven. Waarnaast in dit geval, daar het Koptisch niet voor de IIde of IIIde eeuw na Christus' geboorte opkomt, geen meer vulgaire schrijftaal zou hebben gestaan. Een onmogelijke situatie.

Ook ditmaal geloof ik, dat de waarheid daar ligt, waar men haar het minst zou zoeken. Er is veel onwaarschijns en oogenschijnlijk gewrongens in SETHE's zienswijze, en toch zal men bij een nadere bestudeering moeten erkennen, dat zij de juiste zal zijn. Het is inderdaad zoo, als SETHE zegt, dat het Nieuwegyptisch en het Demotisch ten nauwste bijeenhooren en tegenover het Middegyptisch eenerzijds en het Koptisch anderzijds een min of meer gesloten geheel vormen. Deze waarheid is door geleerden als ERMAN of SPIEGELBERG ten eenenmale miskend, en het is een niet geringe verdienste van SETHE geweest, haar als eerste in het licht te hebben gesteld.

Voor de vergelijking van het Nieuwegyptisch met het Demotisch beschikken wij over twee werken, de „Neuägyptische Grammatik” Leipzig 1933, van A. ERMAN en de „Demotische Grammatik” Heidelberg 1925, van W. SPIEGELBERG. Deze laatste dateert van voor het verschijnen van SETHE's verhandeling en is een typisch product van de oudere, onder den invloed der Koptische grammatica staande school. SPIEGELBERG zelf zegt in dit boek de methode der Middegyptische grammatica te hebben toegepast, daar een nieuwe bewerking van de „Neuägyptische Grammatik” hem nog ontbrak (vgl. Z.Ä.S. LIX, blz. 134). Maar het is duidelijk, dat hij zich in nog hoogere mate heeft laten leiden door werken als bijvoorbeeld STEINDORFF's „Koptische Grammatik” Berlijn 1894. Dit blijkt telkens en telkens weer. Zoo staan onder de paragrafen over de pronomina personalia slechts die pronomina opgenomen, die ook in het Koptisch als zoodanig zijn overgebleven (§ 5-18); de overige zijn elders ondergebracht (§ 135, 258). Zoo worden de pronomina demonstrativa gescheiden in twee groepen, geheel naar het voorbeeld van het Koptisch, hoewel de scheiding in het Demotisch niet wel door te voeren is (§ 13). Zoo is verder in het hoofdstuk over nominaal-formatie een lijst opgenomen van een aantal vormen, die, bewaard in het Koptisch, in de Koptische grammatica gewoonlijk tezamen behandeld worden, maar in de Demotische grammatica zulks niet verdienen en beter deels aan het woordenboek

overgelaten (§ 27, 29, 34), deels in de hoofdstukken, gewijd aan den directen genitivus (§ 28, 35), aan de adjectiva (§ 30) of aan den infinitivus (§ 32, 33) ondergebracht waren geweest. In het volle licht komt SPIEGELBERG's afhankelijkheid echter bij de behandeling van het verbum. In plaats daarvan, zooals ERMAN in zijn Neuägyptische Grammatik, de indeeling te baseeren op de tegenstelling verbaalzin-nominaalzin, een scheiding te maken tusschen enkelvoudige en samengestelde vormen, en de conjuncties (als bijvoorbeeld *hr*) en negaties in de hun eigen paragrafen onder te brengen, heeft SPIEGELBERG hier alles dooreen gemengd. En dit alles slechts met het doel het Demotisch verbum in de categorieën, gegeven in de door hem gebruikte Koptische grammatica's, te kunnen binnenwringen. De syntaxis heeft minder te lijden gehad, maar is geenszins van Koptische invloeden vrij te noemen.

Het is deze valsche systematiek, die ten grondslag ligt aan de verkeerde beoordeeling van het Demotisch, en waartegen SETHE zich terecht keert. Stelt men haar eens en voor al terzijde en zet men zich er toe het Demotisch zonder deze vooropgezette ideeën te bestudeeren, dan springt de groote gelijkenis van de Demotische grammatica met de Nieuwegyptische dadelijk in het oog. Alle of bijna alle Demotische vormen en constructies zijn reeds in het Nieuwegyptisch bekend, en omgekeerd zijn alle of bijna alle Nieuwegyptische vormen en constructies in het Demotisch terug te vinden.

Het lijkt mij overbodig beider grammatica te dezer plaatse tot in detail aan een vergelijking te onderwerpen. Hiervoor zij verwezen naar SETHE's uitvoerige en mijns inziens betrouwbare bespreking, loc. cit., blz. 291-297, die men, met behulp der paragraaf voor paragraaf met elkander te vergelijken werken van ERMAN en SPIEGELBERG, zonder moeite nader kan controleren. Wel moet er op gewezen worden, dat men niet verwachten mag een volledige identiteit aan te treffen. Het Demotisch is tenminste vijf eeuwen jonger dan het Nieuwegyptisch en het ware al zeer opvallend, zoo het daarvan niet op althans eenige punten afweek. Inderdaad vinden wij het Demotisch gewoonlijk iets van het Nieuwegyptisch verschillen. Ontwikkelingen, die in het Nieuwegyptisch nog aan het doorwerken waren, hebben hier veelal hun beslag gekregen. Weet ERMAN bijvoorbeeld te vertellen, dat in het Nieuwegyptisch de „emphatische” *šdm.f* neigt vervangen te worden door de omschrijving *l.tr.f šdm* en het participium door *l.tr šdm* (§ 304, 378), in het Demotisch vinden wij deze verschuiving voltrokken en zijn de enkelvoudige vormen verdwenen. Deze verhouding bestaat op nagenoeg ieder gebied der grammatica; het Demotisch maakt dikwijls gebruik van juist de jongste Nieuwegyptische vormen.

Dit neemt niet weg, dat de uitdrukkingmogelijkheden der grammatica in wezen onveranderd zijn. Werkelijk nieuwe vormen of constructies zijn in het Demotisch betrekkelijk zelden aan te wijzen, en de opmerkelijke veranderingen, die wij bij den overgang van Middel- op Nieuwegyptisch zien optreden, ontbreken ditmaal geheel. Het Demotisch is, om SETHE's woorden te gebruiken, niet meer dan een „Fortentwicklung des Neuägyptischen”; moge het daarmede niet te identificeeren zijn, zoo staat het deze phase van het Egyptisch toch nader dan welke andere ook, het Koptisch niet uitgezonderd.

Rest ons als te voren, te antwoorden op eenige tegenargumenten. Er is een aantal feiten, of beweerde feiten, te citeeren, die met de hier voorgedragen opvatting onvereinigbaar schijnen te zijn en dus tot scepticisme zouden kunnen stemmen. Als zoodanige noem ik: 1 Het voorkomen van een tweede dochtertaal van het Nieuwegyptisch, gebruikt in de teksten geschreven in het zoogenaamde „Abnormal Hieratic”. 2 Het gebruik van het Nieuwegyptisch in een tijd, waarin het Demotisch reeds bekend was. 3 Het bestaan van eenige nog onverklaarde verschilpunten tusschen het Nieuwegyptisch en het Demotisch.

De aanwezigheid van het „Abnormal Hieratic” stelt ons in de eerste plaats voor een palaeographisch probleem. Ongeveer gelijktijdig met de oudste Demotische documenten zien wij aan het begin der Saïtische periode een aantal teksten verschijnen, geschreven in een schrift, dat zich duidelijk op een andere lijn van ontwikkeling bevindt dan het Demotisch, maar evenals dit naar alle waarschijnlijkheid van het cursieve Nieuwerijkshiëratisch is afgeleid. De vraag, welke van de twee, het Demotisch en het „Abnormal Hieratic”, als de directe afstammeling van het cursieve Hiëratisch moet gelden, en hoe de andere zich dan tot deze beide verhoudt, heeft tot op heden geen beantwoording gevonden.

De „abnormaal-hiëratische” teksten, kan men echter aanvoeren, verschillen nog op meer gebieden van de Demotische dan op het palaeographische, waarvoor wij dus in een soortgelijk dilemma verkeeren, namelijk op dat der orthographie en, wat voor ons van belang is, op dat der grammatica. De uitspraak, waarop men zich hiertoe beroepen kan, is die van GRIFFITH, zooals zij geformuleerd staat op blz. 13 van het IIIde deel van zijn *Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, Manchester 1909*: „Linguistically they (scil. de „abnormaal-hiëratische” teksten) are older than the earliest of the “normal” series (waarmede de Demotische documenten zijn bedoeld) and approach the Theban papyri of the Twenty-first Dynasty.”

GRIFFITH wil daarmede blijkbaar te kennen geven, dat het taaleigen van de „abnormaal-hiëratische” teksten ouder is dan dat van de met hen gelijktijdige Demotische, en, aldus opgevat, meen ik dat zijn woorden worden bevestigd door hetgeen zich uit de twee of drie bestaande tekstpublicaties laat opmaken. Daarmede is echter niet meer gezegd, dan dat het taaleigen van de „abnormaal-hiëratische” teksten archaïseerend is en iets verder in de traditie teruggrijpt dan dat van de Demotische, niet, dat het in wezen daarvan verschillend is. Is GRIFFITH's opvatting dus de juiste, dan hebben wij in het „Abnormal Hieratic” en het Demotisch niet met twee, doch slechts met één linguïstische traditie te maken, die zich in ieder der beide groepen in een verschillend stadium van haar ontwikkeling bevindt. Veel tegen SETHE's theorie aangaande de verhouding Nieuwegyptisch-Demotisch vermag het voorkomen van het „Abnormal Hieratic” mijns inziens dan ook niet te bewijzen. In hoeverre het als een verstaringsproduct van het Nieuwegyptisch moet worden aangezien, te vergelijken met het „Middegyptisch” uit den Saïten- of den Ptolemaeëntijd, is voorloopig wel niet te bepalen. Van dit late Middegyptisch mist het in ieder geval het prestige.

De moeilijkheid, veroorzaakt door het gebruik van het Nieuwegyptisch in teksten dateerend uit lateren tijd dan het Nieuwe Rijk, bestaat hierin, dat, wanneer voor de Egyptenaren het Demotisch werkelijk, zooals SETHE's theorie het wil, de directe voortzetting van het Nieuwegyptisch ware geweest, zij er geen behoefte aan zouden hebben gevoeld dit in latere eeuwen toch nog weer te schrijven. Met andere woorden, dat hier het omgekeerde het geval had moeten zijn van wat in het begin van het Nieuwe Rijk plaats greep, wanneer wij naast het jonge Nieuwegyptisch het oudere en geheel verschillende Middegyptisch toch nog in gebruik zien blijven. De theorie is dus slechts houdbaar, zoo men er in slagen kan aan te toonen, dat het gebruik van het Nieuwegyptisch in de Saïtische en de Ptolemaeïsche periode op een ander plan staat dan dat van het Middegyptisch in het Nieuwe Rijk na de XVIIIde Dynastie.

Een eerste aanwijzing in deze richting geloof ik te kunnen vinden in het opvallend verschil in frequentie, dat bestaat tusschen het voorkomen van het Saïtisch-Ptolemaeïsche Nieuwegyptisch en dat van het Nieuwerijks- en het Saïtisch-Ptolemaeïsche Middegyptisch. Het Middegyptisch blijft in die mate gehandhaafd, dat het in onze, wellicht eenzijdige documen-

tatie voor ieder tijdsbestek van de latere Egyptische geschiedenis nog bijna beter vertegenwoordigd is dan het Nieuwegyptisch of het Demotisch zelf. Daarmede is het gebruik van het Nieuwegyptisch in tijden later dan het Nieuwe Rijk niet te vergelijken. Voor de geheele periode beginnend met de Ethiopische overheersching en eindigende met de invoering van het Christendom zijn nog geen tien Nieuwegyptische teksten bekend.

Dan bestaat er een verschil in kwaliteit, al uit zich dit in omgekeerden zin. Het archaïstische Middegyptisch is een geleerdentaal, die ondanks allen erop besteedden ijver nagenoeg nooit van neoegyptiacismen vrij is. Geheel anders alweer het Saïtisch-Ptolemaeïsche Nieuwegyptisch. Een tekst als bijvoorbeeld de „Wijsheid van Amenemope” is geschreven in een vlekkeloos Nieuwegyptisch, dat de aanwezigheid van het Demotisch nauwelijks verraad, al dateert het eenig bewaarde handschrift uit de XXVIste Dynastie, wanneer dit laatste idioom dus reeds in vollen bloei staat.

Beide overwegingen worden echter van haar belang ontdaan door het volgende: men kan het bestaan van een archaïstisch gebruik van het Nieuwegyptisch in twijfel trekken. Over de „Wijsheid van Amenemope” laat zich slechts weinig zeggen. De datum van compositie van dezen tekst is uit den inhoud niet te bepalen, maar zal, gezien het taaleigen, moeten vallen tusschen de XXIste en de XXVIste Dynastie. Het Nieuwegyptisch is hier nog zoo zuiver, dat ik weiger te gelooven, dat de tekst jonger is dan het Nieuwe Rijk, dus jonger dan, laten wij zeggen, de XXIIIste Dynastie. Tot mijn groote spijt kan ik voor dit geloof geen bewijzen aanvoeren.

De teksten in den tempel te Dendara, behandeld door H. JUNKER in zijn „Sprachliche Verschiedenheiten in den Inschriften von Dendera”, Berlin 1905, zijn linguïstisch heterogeen en vertoonen het geheele gamma van Middegyptisch met Nieuwegyptischen inslag tot aan een vrijwel zuiver Nieuwegyptisch. De teksten zijn volgens JUNKER ouder dan de tempel zelf. Hij neemt aan, dat zij uit het Nieuwe Rijk dateeren en oorspronkelijk in het Nieuwegyptisch waren geredigeerd, om dan, bij hun opneming onder de tempelinschriften, in het Dendara-Middegyptisch te worden vertaald. Dit vertalen geschiedde met weinig zorg en zonder eenige gelijkmatigheid, wat het opmerkelijke gemis aan homogeniteit ten gevolge had.

Als voorbeelden van het oorspronkelijk gebruik van het Nieuwegyptisch in tijden later dan het Nieuwe Rijk mogen deze teksten dus niet geciteerd worden, en wat het taaleigen van de origineele compositie betreft, hierover heerscht verschil van meening. SPIEGELBERG, Z.Ä.S., deel LVI, blz. 5, deelt JUNKER's opvatting in zooverre, dat ook hem de teksten vertaald lijken, maar als origineel neemt hij Demotische en niet Nieuwegyptische composities aan, die dus ook niet per se tot op het Nieuwe Rijk behoeven terug te gaan. SPIEGELBERG heeft mogelijkerwijze gelijk, maar de teksten zijn zoo kort en linguïstisch zoo verward, dat hier weinig met zekerheid valt te zeggen.

Tot staving van zijn bewering beroept SPIEGELBERG zich zijnerzijds op Papyrus Weenen 27, een uit den Ptolemaeëntijd dateerende copie van het begrafenisritueel van den Apis. Dit document is geschreven in het Demotisch, dat echter afgewisseld wordt door Hiëratisch, in somtijds bladzijdelange passages. SPIEGELBERG toont aan de hand van eenige voorbeelden aan, dat het Demotisch hier het oorspronkelijke is en dat het Hiëratisch niet meer is dan een secundaire transcriptie. Ongelukkigerwijze vergeet hij het belangrijkste te vermelden, of namelijk de Hiëratische gedeelten, behalve te zijn getranscribeerd, ook in het Nieuwegyptisch zijn vertaald. De tekst is tamelijk ondoorzichtig en een betere bewerking dan die van SPIEGELBERG is af te wachten. Zoo ik mij niet vergis, hebben wij hier met niet meer dan met een transcriptie te doen, zoodat de Hiëratische gedeelten, beoordeeld naar het taaleigen, even goed Demotisch zouden zijn als de Demotische zelf.

Moeilijk te benaderen is ten slotte ook het kleine tekstje uit de op een tempelwand te Edfoe gegraveerde mythe van Horus, welker taaleigen als een „pronounced Late-Egyptian idiom” wordt gedoodverfd door H. W. FAIRMAN, *Journal of Egyptian Archaeology* XXI, blz. 27. FAIRMAN'S vertaling en commentaar zijn nog niet verschenen. Ik wijs echter thans reeds op de wending in regel 83: *lw.f wh' n.lm.f*, „en hij zocht hem”, die blijkens hetgeen wij zoo dadelijk op blz. 46 onder nummer 15 zullen constateeren, Demotisch en niet Nieuwegyptisch van constructie is.

Maar er is een groep teksten, die zich gemakkelijker laat raadplegen dan de genoemde en voor onze onderzoekingen niet minder bruikbaar is. Ik bedoel de teksten tot vervloeking van den god Seth, uitgegeven door S. SCHOTT in de VIde Abteilung van de „Urkunden des Ägyptischen Altertums”, Leipzig 1929 en 1939. De uitgave is, hoewel nog niet afgesloten, reeds zoo ver gevorderd, dat men het zonder al te veel risico kan wagen eenige conclusies te trekken. De teksten zijn geschreven in het Middegyptisch, maar worden van blz. 62 van genoemde uitgave af voorzien van een targoem in, zooals SCHOTT zich uitdrukt, „zeitgenössische Sprache”. Daaronder verstaat hij, zooals duidelijk blijkt uit zijn bewoordingen op blz. 61, het Nieuwegyptisch.

Deze beoordeeling houdt geen rekening met het feit, dat de vertalingen vormen en constructies bevatten, die met het taaleigen van het Nieuwegyptisch, zooals wij dat heden kennen, niet in overeenstemming zijn. Als zoodanig zijn bijvoorbeeld te noemen: 1 De orthographische varianten *lw.wn.n'* voor het participium *wn* of *l.wn* (blz. 133, 16; vgl. blz. 103, 2) en *mtw* voor de praepositie *mdj* (blz. 69, 18; 91, 11) — 2 De adjectief-verba *n'-c'* (blz. 73, 4), *n'-c'n* (blz. 105, 18), *n'-c's'* (blz. 125, 4), *n'-h'p* (blz. 73, 6) en *n'-t'hn*. (blz. 105, 20). — 3 De omschreven vorm *l.ir šdm* (passim, zeer gebruikelijk) voor het participium (vgl. blz. 85, 4; 93, 14 en 115, 22). — 4 Het gebruik van den vorm *bw lr.j šdm* als finalis (blz. 123-129). — 5 De praepositie *l.ir-hr* (blz. 99, 4) en de adverbiale uitdrukking *n hp*, „plotseling” (blz. 121, 2). — 6 De relatieve constructie *p' ntj-tw' im* (blz. 111, 17) voor het Nieuwegyptische *p'ntj šw im*, en hiermede overeenkomend de vorm, gebruikt voor nomina, *ntj-lw* (blz. 69, 14; 81, 22; 99, 2, enz.) of *ntj-tw* (blz. 87, 14; 89, 14; 107, 2; enz.; vgl. blz. 81, 8), tegenover het Nieuwegyptische *ntj* (Neuägyptische Grammatik, § 841, 843; vgl. blz. 107, 16, en 137, 12). — 7 Constructies als *t' p.t ntj mrj sw h'.tj.f* (blz. 109, 2), vgl. Setna V 23. Dit zijn alles vormen, die in het Nieuwegyptisch niet worden aangetroffen, daarentegen goed bekend zijn uit het Demotisch.

Tegen een identificatie van het taaleigen met het Demotisch kunnen anderzijds de volgende vormen worden aangevoerd: 1 Het enclitische subjects-pronomen *šw* (dwz. *šj*, blz. 93, 6; 95, 17), tegenover het Demotische *lw.š* (Setna V 13); van de overige vormen van dit paradigma vind ik slechts *twk* (blz. 77, 16; 95, 7), de normale vorm van het pronomen II pers. masc. sing. in Papyrus Rylands IX, vgl. Setna VI 3. — 2 Het enclitische objects-pronomen *tw* (blz. 97, 14, 16; 99, 14), Demotisch *tk* (vgl. Demotische Grammatik, § 258). — 3 De vetitivus *m.dj* (blz. 67, 6), Demotisch *m.lrj dj*. — 4 De conjuncties *lr* (blz. 85, 6; 113, 20) en *mk* (blz. 105, 4, onder invloed van den Middegyptischen tekst?).

De eigenaardigheden van de tweede groep lijken mij in belangrijkheid niet tegen die van de eerste op te wegen. Tot verklaring van hun voorkomen kan men veronderstellen, ofwel, dat de vertaling dateert uit de eeuwen, die het Nieuwegyptisch van het Demotisch scheiden en dat tengevolge hiervan van beide idiomen in onze teksten characteristicen zijn te vinden, of, dat wij hier niet anders voor ons hebben dan Demotisch, dat door de transcriptie in het Hiëratisch en de daarmede verbonden transpositie in orthographie een ietwat misleidend uiterlijk heeft verkregen. De tweede opvatting, die ook voor den Weenschen papyrus de juiste schijnt te zijn, leek aan SPIEGELBERG en lijkt aan mij de waarschijnlijkste. De weinige neoaegyptiacismen, die

wij te registreeren vonden, kunnen dan toegeschreven worden aan de omstandigheid, dat de tekst tot de religieuze litteratuur behoort, die, gelijk bekend, ook in Demotische tijden in archaïseerende vormen pleegt te worden gehouden (vgl. Demotische Grammatik, blz. 1, noot h).

Welk standpunt men hier echter ook moge innemen, een bewijs voor het gebruik in de Saïtische periode of in den tijd der Grieksch-Romeinsche overheersching van het Nieuwegyptisch, zooals wij dat uit de handschriften en inscripties van het Nieuwe Rijk kennen, is uit dit soort teksten niet te halen. Het eenige document, waarop deze opvatting redelijkerwijze steunen kan, is de Amenemope. Men zou dan moeten veronderstellen, dat de bellettrie ook na afloop van het Nieuwe Rijk nog gedurende eenige eeuwen Nieuwegyptisch bleef. Maar is het niet voorbarig uit één enkelen tekst een zoo verstrekkende conclusie te willen trekken? Een dergelijke verdeeling had dan toch haar sporen moeten nalaten en taalkundige afwijkingen zijn in de Demotische bellettrie, die ons van niet al te lang na den Amenemope reeds uit eenige teksten bekend is, nog nooit geconstateerd. Integendeel, de uit denzelfden tijd dateerende Papyrus Rylands IX, wel geen bellettrie, maar een petitie gericht aan een zeer hoog geplaatst ambtenaar en dus zeker in den meest correcten vorm gesteld, is geheel in het Demotisch geschreven.

Als derde argument tegen de verbinding van het Nieuwegyptisch met het Demotisch citeerden wij het feit, dat tusschen beide idiomen eenige verschillen van meer ingrijpenden aard bestaan. Dit feit was ook aan SETHE niet onbekend (vgl. Verhältniss, blz. 303), die er echter geen gevaren voor zijn theorie in zag. Dit kan terecht zijn; maar SETHE behandelt dit zoo belangrijke punt met een zekere nonchalance, en alvorens zijn theorie te aanvaarden, is het wenschelijk, dat wij ook deze negatieve zijde van zijn betoog scherper trachten te omlijnen.

Vershillen tusschen het Nieuwegyptisch taaleigen en het Demotische kwamen reeds bij de behandeling van SCHOTT's teksten ter sprake. Met grooter volledigheid opgesomd, schijnen zij te bestaan uit tenminste de volgende gevallen: 1 Verschil in de vormen van het objects-pronomen; het Nieuwegyptische paradigma luidt: *wj, tw, tw, sw, sj, n, twtn* en *sn*, het Demotische: *tj, tk, tt, s, s, tn, ttn* en *st*. — 2 In den vorm van het enclitisch subjects-pronomen; Nieuwegyptisch *św* en *śj*, Demotisch *tw.f* en *tw.s*. — 3 In de vormen van het pronomen demonstrativum; in het Nieuwegyptisch zonder differentiatie, in het Demotisch orthographisch gedifferentieerd, al naarmate het pronomen als demonstrativum dan wel als copula wordt gebruikt. — 4 In de uitdrukking van het pronomen indefinitum; in het Nieuwegyptisch *twtw*, in het Demotisch een omschrijving met behulp van den derden persoon pluralis. — 5 In de vormen van het onbepaald lidwoord; in het Nieuwegyptisch zonder meervoudsvorm, in het Demotisch met het meervoud *hjn*. — 6 In de participia; in het Nieuwegyptisch actieve en passieve participia, in het Demotisch slechts actieve, en deze bovendien steeds met behulp van de werkwoorden *trj* en *wn* omschreven. — 7 In de werkwoordsvormen gebruikt ter uitdrukking van het historisch verleden; in het Nieuwegyptisch *tw.f (hr) śdm* en *tw.f (hr) tm śdm*, in het Demotisch *śdm.f* en *bw-pw.f śdm*. — 8 Idem, ter uitdrukking van den finalis; Nieuwegyptisch *śdm.f* en *tm.f śdm*, Demotisch *śdm.f* en *bw trj.f śdm*. — 9 Idem, ter uitdrukking van den conditionalis; in het Nieuwegyptisch *lr śdm.f*, in het Demotisch verschillende constructies, gevormd met behulp van de conjuncties *ln.n'.w* en *wn.n'.w*. — 10 Idem, het praesens consuetudinis; in het Nieuwegyptisch *l.trj.f śdm*, in het Demotisch *l.trj.f śdm* en *hr śdm.f*. — 11 Idem, ter uitdrukking van den optativus; Nieuwegyptisch *lh śdm.f* of *lmj śdm.f*, Demotisch slechts *mj śdm.f*. — 12 Verschil in praepositie, gebruikt ter inleiding van het nominale subject van den infinitivus; Nieuwegyptisch *ln*, Demotisch *m-dr*. — 13 In de structuur van den nominalen zin met adjectivisch praedicaat; in het Nieuwegyptisch gevormd naar het type *nfr-św*, in het Demotisch naar het type *n'-nfr.f*. — 14 Idem, van den nominalen zin met parti-

cipiaal praedicaat; in het Nieuwegyptisch ingeleid door het partikel *in*, in het Demotisch zonder inleiding. — 15 Verschil in de behandeling van het object; in het Nieuwegyptisch steeds zonder inleiding, in het Demotisch dikwijls, en in bepaalde gevallen steeds, ingeleid door de praepositie *n*.

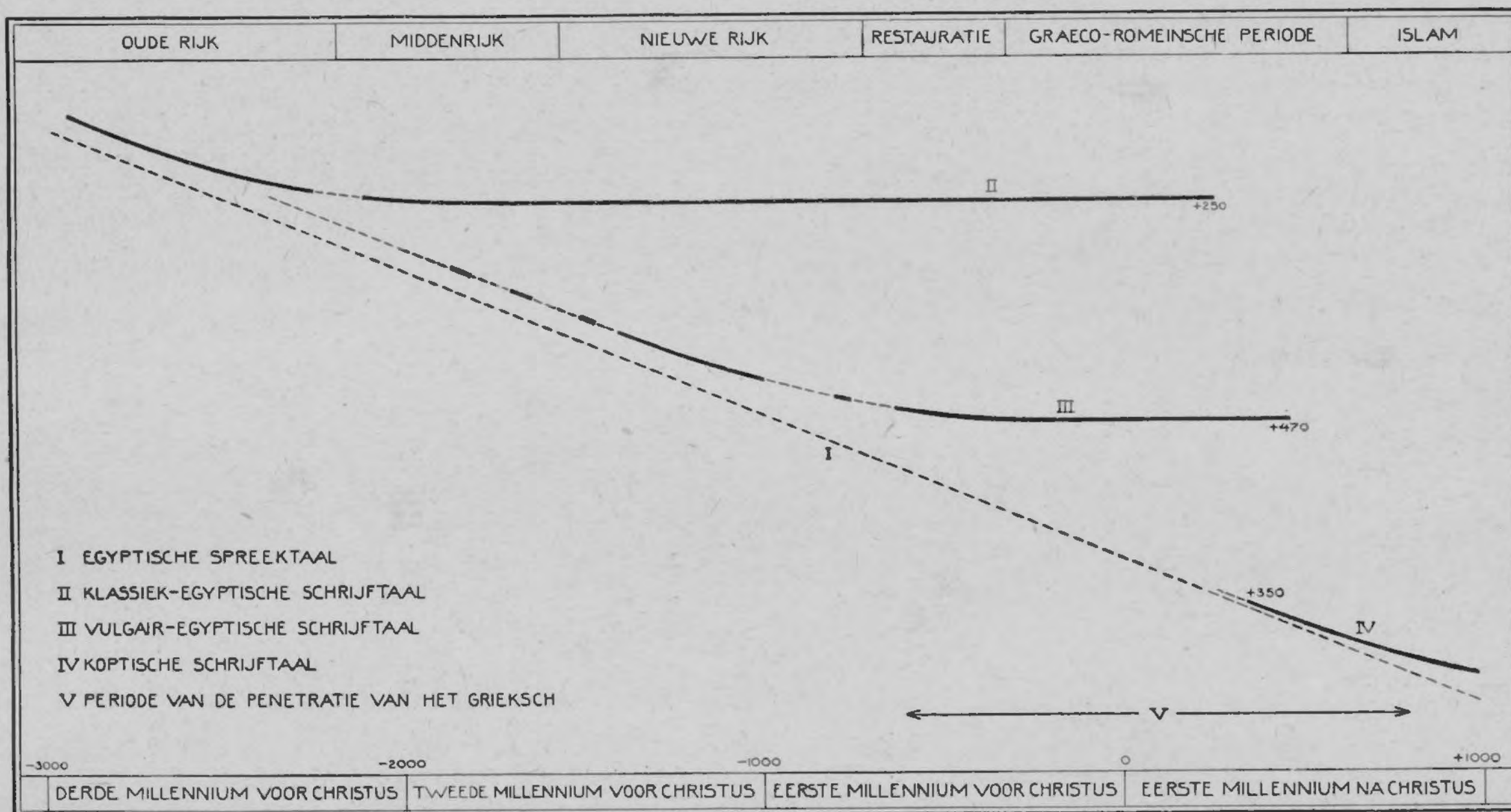
Het getal dezer afwijkingen, waarbij de vele „Midegyptische” vormen en constructies van het Nieuwegyptisch nog geheel buiten beschouwing zijn gelaten, is vrij aanzienlijk en zou aan de door SETHE gepropageerde theorie van de eenheid van het Nieuwegyptisch en het Demotisch kunnen doen twijfelen, wanneer zij niet in het tusschen beide idiomen bestaande tijdsverschil een afdoende verklaring vonden. Maar er is — en daarmee kom ik tot de eigenlijke moeilijkheid — onder de afwijkingen één, die daarmee niet opgehelderd is en wier aanwezigheid dus een zwakke plek in het betoog vormt. Dit is het onder no. 7 genoemde, in de wereld der Demotische studiën beruchte geval van de verschuiving in de historische tijden.

De afwijkingen, die het Demotisch ten opzichte van het Nieuwegyptisch vertoont, zijn steeds een gevolg van het binnendringen van jongere vormen. Bij de vervanging van het Nieuwegyptische tempus *iw.f (hr) sdm* door het tempus *sdm.f* kan hiervan geen sprake zijn. In het Koptisch is van den *sdm.f* in het geheel niets overgebleven en de in dit idioom als historisch verleden gebruikte vorm (ⲁⲩⲥⲟⲩⲙ) vertoont met het Nieuwegyptische *iw.f (hr) sdm* de meest opvallende gelijkenis. Waaraan het Demotisch zijn uitzonderlijke positie te danken heeft, is nog niet bekend. Het probleem van den *sdm.f* is een der kernproblemen van de Demotische grammatica en heeft reeds vele onderzoekers beziggehouden, waaronder ERMAN, in de eerste uitgave van zijn Neuägyptische Grammatik, op blz. 8, SETHE, op blz. 298 en 300 van zijn reeds meermalen geciteerde studie, en mijzelf, in een kort artikel, verschenen in de „Acta Orientalia”, deel XVI, blz. 84. Ik waag het voorloopig niet aan hetgeen in dit artikel staat geschreven iets toe te voegen. Mocht het blijken, dat de aldaar gegeven voorstelling van zaken inderdaad de juiste is, en dat de Egyptenaren zich, waar het de historische tijden betreft, in het Demotisch bewust van het spraakgebruik hebben afgewend, dan is hier een reden om, zij het al niet te twijfelen aan de eenheid van het Nieuwegyptisch en het Demotisch, de beide idiomen binnen het bestek van deze eenheid gestreng gescheiden te houden.

Met het begin der Christelijke tijdrekening breekt voor de Egyptische taal de laatste phase harer geschiedenis aan. Het Demotisch, voertaal der heidensche cultuur, moet plaats maken voor het Koptisch, een jongere vorm van het Egyptisch, ditmaal geschreven met Grieksche letters. De overgang voltrekt zich geleidelijk. De laatste Demotische teksten, graffiti gevonden op het eiland Philae, dateren uit het einde der Vde eeuw, de vroegste Koptische, gedeelten uit de Bijbelvertaling, uit het einde der IIIde eeuw. Gedurende ongeveer twee eeuwen zijn beide talen dus naast elkander in gebruik geweest.

Het Koptisch lijkt weinig op het Demotisch. Reeds het feit, dat beide naast elkander hebben kunnen bestaan zonder in elkander over te gaan, bewijst dit. En ook overigens is het gemis aan gelijkenis in het oog springend. Geen twee aangrenzende fasen der Egyptische taalgeschiedenis hebben zoo weinig met elkander gemeen als deze. Alles is anders, fonetiek, morfologie, syntaxis, woordenschat. SETHE, die deze verhouding zeer juist heeft aanvoeld, heeft van de verschillen een lijst aangelegd, die gepubliceerd staat op blz. 291-299 van zijn studie. Voor alle details verwijs ik den lezer naar deze lijst. Zij is zeer volledig, al zou zij, zooals SETHE zelf zegt, nog gemakkelijk kunnen worden uitgebreid, en het gevaar, essentiele feiten over het hoofd te zien, is bij deze twee goed bekende stadia van het Egyptisch praktisch gesproken niet aanwezig.

De verklaring, die SETHE voor het verschijnsel geeft, lijkt mij plausibel. Een zoo volkomen uiteenloopen van twee talen, die beide de pretentie hebben actueel te zijn, laat zich inderdaad slechts denken, indien een van hen, in dit geval dus het Koptisch, de werkelijk gesproken taal weergeeft, en de andere, het Demotisch, niet meer is dan een archaïseerende literatuurtaal. Wij verkrijgen daarmee een logisch beeld der ontwikkeling. De oudere en heidensche cultuur blijft gebruik maken van de taal, die haar van geslacht op geslacht was overgeleverd en die in haar tradities ook min of meer verstrikt kan zijn geraakt; daartegenover verheft het Christendom, dat krachtens zijn dogma het erfdeel der vaderen moest verwerpen, het patois, door de leden der oudste gemeenten in de gesprekken gebruikt, tot drager van zijn zoo geheel anders georiënteerde literatuur.

Afb. 3. Schema van de ontwikkeling der Egyptische taalgeschiedenis, naar auteur.

Weliswaar krijgt bij deze opvatting de betrekking, die tusschen beide talen bestaat, iets problematisch. Het Koptisch stamt af van de spreektaal, het Nieuwegyptisch-Demotisch evenzoo. In hoeverre mogen wij nu het taaleigen van het een herleiden tot dat van het ander? SETHE's voorgangers, die in het Koptisch de voortzetting van het Demotisch zagen, hadden het in deze gemakkelijker dan wij; hoogstens moesten zij, daar immers gezien het tijdelijk samengaan der beide idiomen een andere verklaring uitgesloten is, aannemen, dat op zeker oogenblik, en niet te vroeg — bijvoorbeeld onder de regeering der Ptolemaeën of in het begin der Romeinsche overheersching — het Demotisch bij de spreektaal achterop was geraakt en nu de weergave daarvan aan het Koptisch had moeten overlaten. SETHE is reeds voorzichtiger. Voor hem is alle Demotisch archaïseerend en in mindere mate ook alle Nieuwegyptisch. In zijn theorie dekt zich nog slechts het Nieuwegyptisch, geschreven in de periode van Tell-el-Amarna, met de spreektaal en kan als regelrechte voorlooper van het Koptisch gelden.

Het is niet aangenaam een extreme theorie te moeten onderschrijven. Maar de weinige

feiten, waarmede wij werken kunnen, spreken voor *SETHE*. Daar is de zoo opvallende onveranderlijkheid van het Demotisch. Gedurende de geheele periode, waarin deze taal in gebruik geweest is, van de oudste contracten af, geschreven onder de XXVIste Dynastie, tot in de teksten, dateerende van kort voor het opkomen van het Koptisch, valt van nagenoeg geen grammatische figuur opkomst of verdwijnen te registreeren. Het taaleigen van Papyrus Rylands IX, aangeboden aan een ambtenaar van Darius I, vindt men terug in dat van den zeven eeuwen jongeren Papyrus Leiden I 384, behelzende de „Zonnemythe”; men vergelijke daarmede eens het taaleigen van een tekst, die zeven eeuwen ouder is dan eerstgenoemde, bijvoorbeeld dat van het gedicht op den slag bij Qadesj! Daar is verder de gereserveerdheid van het Demotisch ten opzichte van het Grieksch. Vanaf de regeering van koning Amasis stroomden de Grieksche woorden en masse de Egyptische spreektaal binnen; in zelfs den oudsten Koptischen tekst vindt men geen bladzijde of zij is gevuld met dozijnen dezer ontleeningen. Hoe is het dan mogelijk, dat in de geheele Demotische litteratuur om zoo te zeggen geen vijf woorden van Griekschen oorsprong zijn aan te wijzen? Daar is ten slotte een geïsoleerd feit, maar een sprekend. In een vroegen Nieuwegyptischen tekst staat boven een, blijkens het Koptisch, op het gehoor gespelden vorm *ᵚn-šb* (ⲁⲛⲩⲃⲉ; vgl. *Acta Orientalia*, deel XVI, blz. 101) de correctie *ᵚ.t-šb* geschreven, de orthographie, die ook in het Demotisch nog de bij uitsluiting gebruikelijke zal zijn. Hier ligt een bewijs, dat zelfs reeds aan het begin van het Nieuwe Rijk het geschreven Nieuwegyptisch door andere regels werd beheerscht als het gesprokene.

Het zijn slechts een drietal opmerkingen, die elkander wel bevestigen, maar geenerlei nauwkeurig omljnde voorstelling van het verloop van zaken opwekken. Zulk een voorstelling zal slechts verkregen kunnen worden door de voortzetting van het historisch taalonderzoek, de laatste decenniën vooral door A. H. GARDINER beoefend. Of ons de onderzoekingen echter op momenten van identiteit tusschen spreek- en schrijftaal zullen doen stuiten, zooals *SETHE*'s grafiek er voor de praekoptische periode niet minder dan vijf toont, mag worden betwijfeld. Het moet een illusie zijn, te gelooven, dat het heidensche geschreven Egyptisch te eeniger tijde een getrouwe weergave van de gesproken taal is geweest. Het Nieuwegyptisch was dit zeker niet. Ontstaan uit de klassieke taal en aanvankelijk daardoor beïnvloed, kan dit idioom belangrijke concessies aan het gesproken Egyptisch hebben gedaan; maar het is aan te nemen, dat het millennium van ontwikkeling, dat aan haar opkomst in het Nieuwe Rijk voorafging, de taal in zekere mate haar eigen tradities had gegeven. De klassieke taal zelf vond haar oorsprong in de magische en religieuze litteratuur van het prae- en vroeg-historische Egypte, die na de uitvinding van het schrift voor al het andere te boek werd gesteld. Er is heden geen onbeschaafde en ongeletterde negerstam, die voor dergelijke mystieke en ongeschreven litteratuur niet over een bijzondere ceremonieele, dus archaïseerende, taal beschikt en er is geen reden te zien, waarom dit in Egypte niet evenzoo geweest zou zijn.

Vatten wij, na in het voorgaande de details te hebben besproken en daarbij, waar het noodig was, op de onzekerheden te hebben gewezen, de resultaten van deze onderzoeking tezamen.

Wij vonden, dat van *SETHE*'s indeeling in perioden de eerste periode, de „Älteste Sprache”, gevoegelijk geschrapt kon worden, en dat de overige vijf, daar de afstand tusschen het Oudegyptisch en het Middegyptisch en die tusschen het Nieuwegyptisch en het Demotisch betrekkelijk gering bleek te zijn, in drie grootere groepen konden worden ondergebracht, die respectievelijk het Oudegyptisch en het Middegyptisch, het Nieuwegyptisch en het Demotisch, en het Koptisch omvatten. Een onderzoek naar de contactpunten wees verder uit, dat in twee

gevallen de perioden van elkander worden gescheiden door een hiaat in de documentatie, namelijk bij den overgang van Oudegyptisch op Middegyptisch en van Nieuwegyptisch op Demotisch, en dat in eveneens twee gevallen een tijdelijke symbiose kon worden geconstateerd, namelijk van het Middegyptisch met het Nieuwegyptisch en van het Demotisch met het Koptisch.

Op deze gegevens steunend, laat zich het volgende schema van de geschiedenis der Egyptische taal ontwerpen.

Het Egyptisch wordt op schrift gebracht tegen het einde van het IVde millennium voor Christus' geboorte en als zoodanig gedurende het Oude Rijk in cultus, epigraphie, bellettrie en dagelijksch verkeer gebezigd. Reeds vroeg — wij vermoeden nog onder het Oude Rijk zelf — begint zich echter een splitsing af te teekenen, hierdoor veroorzaakt, dat de cultus, de epigraphie en voorloopig ook de bellettrie verkiezen vast te houden aan de taal, zooals zij was gedurende de als klassiek geldende periode, vermoedelijk de eeuwen kort voor en na de eerste Dynastieën, daarentegen de administratie en de particuliere correspondentie de gesproken taal, zij het wellicht op eenigen afstand, blijven volgen. De scheiding is voltrokken op zijn laatst aan het begin der XIIde Dynastie. De klassieke taal is dan zoo goed als stereotyp geworden en is, of wordt niet lang hier na, ook uit de wereldlijke litteratuur verdrongen. De vulgaire taal wordt nu de officieele en blijft dit tot aan de invoering van het Koptisch, begint echter, eenmaal erkend, langzaam maar zeker in dezelfde verstarring te vervallen als haar voorgangster. De eerste teekenen van dit proces dateeren uit de XIXde Dynastie; aan het einde van het heidensche tijdperk was het zoover gevorderd, dat ook de „vulgaire” taal alle gelijkenis met het gesproken Egyptisch had verloren. Tien eeuwen lang ontbreekt het den Egyptenaren aan een schrift, dat de taal hunner gesprekken vermag weer te geven, de eeuwen, waarin de taal der Grieksche overheerschers onder de bevolking dieper en dieper wortel schiet. Bij de komst van het Christendom wordt dan met alle bestaande linguïstische traditie definitief gebroken en wordt het omtrent de tweede eeuw onzer jaartelling in Opper-egypte gesproken idioom als Koptisch tot nieuwe litteraire taal verheven.

In dit schematisch overzicht der taalgeschiedenis vinden zich twee indeelingssystemen vereenigd: de diachronische indeeling in vijf perioden der Egyptologen en de synchronische indeeling in een *ἰερὰ γλῶσσα* en een *κοινὴ διάλεκτος* der Antieken, ons overgeleverd door Manetho. Deze systemen staan onafhankelijk naast elkander en vullen elkander aan. Het werk der moderne geleerden heeft ons een inzicht gegeven in de veranderingen, waaraan het Egyptisch in den loop der tijden onderhevig is geweest en heeft met de indeeling in perioden den grondslag gelegd voor een systematische behandeling dezer veranderingen. Als zwakte van dit werk mag echter beschouwd worden, dat het door een te scherp isoleeren der perioden de structuur van het geheel uit het oog verloren heeft doen gaan. Hier brengt de synchronische indeeling, zelf in zooverre onvolledig, dat zij slechts voor de verhoudingen in het Hellenistisch tijdperk autoriteit bezit, de noodzakelijke correctie en doet ons zien, dat het resultaat van de geheele eeuwenlange ontwikkeling een litterair dualisme, maar dan ook niet meer dan een dualisme, is geweest.

De nomenclatuur der periodenindeeling behoeft een grondige herziening. Een terminologie, die taal en schrift verwart („Demotisch”) en evenzoo taal en taalperiode (Oud- en Middegyptisch als perioden der klassieke taal, Nieuwegyptisch en Demotisch als perioden der vulgaire), de historische terminologie nu eens volgt (Oud- en Nieuwegyptisch, naast Oude en Nieuwe Rijk), dan weer niet („Middegyptisch”) en het begrip „Egyptisch” willekeurig insnoert (Oud-, Middel- en Nieuwegyptisch, alsof het Demotisch en het Koptisch geen Egyptisch meer zijn), is misleidend en onbruikbaar. Ik stel voor de twee verschijningsvormen van het

heidensche Egyptisch, die eerder dan als dialecten of als idiomen, als twee onafhankelijk naast elkander staande talen moeten worden opgevat, met de namen „Klassiek Egyptisch” en „Vulgair Egyptisch” te betitelen. Een andere mogelijkheid ware „Hoog Egyptisch” en „Laag Egyptisch”, of „Oudegyptisch” en „Midegyptisch” (waarbij dan het Koptisch het „Nieuwegyptisch” zou zijn) maar de beide eerste benamingen zijn wellicht duidelijker en beantwoorden aan de antieke termen *ἱερά γλῶσσα* (Egyptisch: *mdw-nṯr*) en *κοινή διάλεκτος* (Egyptisch: ?; de gesproken taal heet *rj-n-km.t*, *md.t-km.t* of *md.t-rmṯ-n-km.t*).

Voor de indeeling in perioden kan het best worden vastgehouden aan de bij de historische gebruikelijke, die eveneens op antieke overleveringen teruggaat en uitstekend past bij de verdeling onzer documentatie. De beide talen zijn ons over een nagenoeg even lang tijdsbestek bekend, al blijft het bestaan van een vulgaire taal voor het Oude Rijk voorloopig hypothetisch, zoodat wij de volgende tien perioden verkrijgen: 1a Ouderijksklassiek (thans Oudegyptisch), [b Ouderijksvulgair]; 2a Middenrijksklassiek (thans Midegyptisch), b Middenrijksvulgair (idem); 3a Nieuwerijksklassiek (thans Midegyptisch), b Nieuwerijksvulgair (thans Nieuwegyptisch); 4a Klassiek der Restauratieperiode (thans Midegyptisch; de term „Restauratie” bij gebrek aan beter en ter eere van de XXVIste Dynastie), b Vulgair der Restauratieperiode (thans Demotisch); 5a Graeco-Romeinsch Klassiek (thans Midegyptisch) en b Graeco-Romeinsch Vulgair (thans Demotisch). Hierop volgt dan nog het Koptisch, dat in vier dialecten kan worden gescheiden. De indeeling staat op breede basis. Voor het onderzoek der details kan men andere groepeerings treffen; ik denk bijvoorbeeld aan het Demotisch, dat men zeker nog lang als eenheid zal willen bewaren.

Wat in Egypte geschied is, is niet zonder leering voor wat zich elders in taalkundig opzicht voltrekt. Het dualisme, dat steeds opnieuw en overal waar het de kans krijgt geneigd is den kop op te steken, heeft zich in Egypte tot in zijn uiterste consequenties kunnen uitleven. Klassiek en Vulgair stonden hier tegenover elkander, onverzoenlijk als ideaal tegenover realiteit. Tot de klassieke taal behoorde alwat oud en gedragen was en wat waard was begeerd te zijn, tot de vulgaire alwat traditie en beschaving miste, wat het bezit van velen was, spontaan opkwam en spontaan weer verdween. En toch, langs welke onvoorziene paden hebben de eeuwen de beide begrippen geleid. Er is geen degradatie, die de klassieke taal bespaard gebleven is, geen vulgarisme, dat niet opnemings in haar heeft gevonden. Wat haar ten slotte bijeengehouden heeft, is voornamelijk de verheffing tot onfeilbaarheid van een kleine categorie grammatische vormen geweest die, mits erkend, voor al het overige de vrije hand lieten, de atticismen der Catharvoesa. Tot de vulgaire taal had toegang, wat in de beschaafde spreektaal geduld werd. In haar was alles geoorloofd, en inderdaad vinden wij haar tot laat in de Egyptische geschiedenis in onophoudelijke evolutie. Maar de ongebondenheid bleek hier slechts betrekkelijk te zijn. Toen het Grieksche alphabeth de Egyptenaren ten slotte kwam verlossen, was de vulgaire taal hun een niet minder knellend buis geworden dan de klassieke, die zij voordien had vervangen.

POSTSCRIPTUM. De korte taalkundige bespreking op blz. 181 en 182 van het IIIde deel van F. Ll. Griffith's grooten Catalogue is mij helaas ontgaan, en daarmee een opinie, welwillend voor veel van het voorgaande. Ad pag. 30: „From the Middle Kingdom onwards most legal documents and letters, and some stories, were written in the vulgar speech of their time, or at least an approximation to it, so that the progress of the language can be estimated from such texts.” Ad pag. 40: „It would indeed be wrong to suppose that Egyptian as written in demotic kept

pace fully with the living language; the words and grammatical forms employed in it are clearly but a restricted and somewhat conservative and artificial selection of those that existed." Ad pag. 44: „Egyptian in the demotic stage is scarcely to be found outside demotic writings; only a few freely written hieratic texts of the transition period are known, and occasionally a passage in hieroglyphs of Ptolemaic or Roman date (hierbij een noot: „The long kyphi and ritual texts of the temple of Denderah are much in the style of early demotic.") may be of this character." Griffith geeft voorbeelden van taalkundige afwijkingen der abnormaal-hiëratische teksten: „The language of abnormal hieratic is thus a survival of the later language of the New Kingdom." Den stilstand in evolutie gedurende de Demotische periode ziet hij echter anders: „There are likewise considerable differences observable in the language of demotic texts at various periods in the nine or ten centuries during which demotic was in vogue."

Eenige tekortkomingen in het hier gepubliceerde artikel zijn gecorrigeerd naar suggesties van Prof. Dr. A. DE BUCK.

B. H. STRICKER

AANTEEKENINGEN OP EGYPTISCHE LITTERATUUR- EN GODSDIENSTGESCHIEDENIS

I

In de lente van het jaar 1884 werden door den Engelschen archaeoloog W. M. FLINDERS PETRIE, tijdens zijn opgravingen in den ruïnenheuvel van het plaatsje Şaan-el-Ḥaghar in het noordoosten van de Nijldelta, het antieke Tanis, de bouwvallen ontdekt van een aantal huizen, die, door brand vernietigd, op hun fundamenten ineengestort waren. Uit het grootste dezer huizen kwam het kalksteen beeldje van een man te voorschijn, luidens het demotisch opschrift „Asychis” geheeten — een naam, door FLINDERS PETRIE foutievelijk als „Bakakhuu” omschreven ¹⁾ —, de zoon van een vrouw Taänch en blijkbaar tevens de antieke bezitter van het huis. Zelden heeft in Egypte een particuliere woning haar opgravers zulke resultaten opgeleverd als dit huis van Asychis; het was een waar pakhuis. Van alles werd gevonden, godenbeeldjes van brons, albast, kalksteen, terracotta en fayence, beeldjes van heilige dieren uit dezelfde materialen, houten meubelen, alle tot asch vergaan, bronzen en ijzeren onderdeelen en ornamenten, schilders- of schrijnwerkersgereedschappen, vaatwerk in steen, aardewerk en fayence, lampen, schelpen, graan, tenslotte zes manden met hiëroglische, hiëratische, demotische en Grieksche papyri, een totaal van verscheidene honderden voorwerpen ²⁾.

Een inventaris van ongewone veelzijdigheid veronderstelt een niet-alledaagschen bezitter. De rijkdom van het huis, de inhoud der papyri, die gedeeltelijk religieus, gedeeltelijk juridisch bleek te zijn, bewijzen ten genoeg, dat Asychis behoort heeft tot de notabelen der stad en tot de intellectueelen; echter tot het milieu der geboren Egyptenaren, niet tot dat der uitheemsche Grieken. Wellicht heeft hij in zijn geboorteplaats bovendien een politieke rol gespeeld. Een oppervlakkig onderzoek der gevonden teksten en der in hen voorkomende eigennamen maakte het FLINDERS PETRIE mogelijk den datum van de verwoesting van zijn woning grofweg te bepalen. Een dezer eigennamen was de naam van den Romeinschen keizer uit het huis der Flavii, „Hadrianus”. Keizer Hadrianus was, gelijk men weet, in het jaar 130/131 onzer jaartelling op zijn rondreis in Egypte; een kind, bij zijn geboorte in dat jaar naar hem genoemd, was een drie- of viertal decenniën later volwassen. Nu is ons uit de klassieke auteurs bekend, dat Egypte, in het bijzonder de Delta, omtrent 172 na Chr. door een bloedigen nationalistischen opstand, den opstand der Βουκόλοι, geteisterd is. Asychis' huis en de huizen zijner naburen waren niet slechts verbrand, zij waren ook geplunderd. Niets dan klinkt aannemelijker dan FLINDERS PETRIE's veronderstelling, dat hij behoort heeft tot de begunstigers der opstandelingen en dat hij zijn ontijdige vaderlandsliefde met den dood en met de vernietiging van zijn vaderlijk bezit heeft moeten bekoopen.

De papyri uit de zes manden verkeerden in zorgelijken toestand; zij waren geheel of

1) De juiste lezing naar F. LL. GRIFFITH, *The Demotic Magical Papyrus of London and Leiden*, deel I, Londen, 1904, blz. 13.

2) Vgl. W. M. FLINDERS PETRIE, *Tanis*, deel I, Londen 1885, blz. 41—50.

ten deele verkoold en alle in fragmenten uiteengevallen. Naar Engeland overgebracht, werden zij hier overhandigd aan het Britsch Museum, alwaar zij ter conservatie onder glasplaten werden gezet. Het was een weinig aantrekkelijk materiaal, zoozeer in kleur en in helderheid teruggelopen, dat de photographie er machteloos tegenover bleek te staan en publicatie slechts mogelijk was voor den archaeoloog, die het geduld bezat en van den inhoud der stukjes tekst voldoende begreep, om van hen een eigenhandig geteekende copie te vervaardigen. FLINDERS PETRIE heeft deze moeizame taak zelf op zich genomen en heeft daarbij den steun verkregen van F. LL. GRIFFITH, zijn assistent tijdens de opgravingen, na 1888 lid van den staf van het Museum. Uit de fragmenten van honderd zes en vijftig papyri kozen de uitgevers er zich die van twee, die hun bijzonder belangwekkend voorkwamen, uit, de nummers 80 en 103. Het is een rake keuze geweest; de tekst van beide papyri was voor de belangstellenden in het magere erfdeel der Oudegyptische letterkunde een groote verrassing. Papyrus 80, de „Sign Papyrus”, bevat een inventaris van het Egyptische schrift-systeem, waarin ieder teeken in zijn hiërogllyphischen en hiëratischen vorm staat genoteerd en ieder met een korte opgave omtrent zijn oorspronkelijke beteekenis is voorzien. Een werk van verwante, zij het toch iets verschillende strekking is ons uit de Oudheid overgeleverd in de *Ἱερογλυφικά* van den Graeco-Egyptischen priester Horapollo. Dat ook de inheemsche litteratuur der Egyptenaren dergelijke wetenschappelijke tractaten heeft opgeleverd, werd echter eerst door FLINDERS PETRIE's vondst duidelijk. Zij is voorloopig door andere niet gevolgd; de „Sign Papyrus” is tot heden het eenige formeele bewijsstuk van de werkzaamheid der Oudegyptische philologen gebleven.

De tweede papyrus, door de uitgevers gemakshalve „Geographical Papyrus” gedoopt, is van meer heterogene samenstelling en handelt over een aantal onderwerpen, waaronder men in het bijzonder de astronomie, de geographie en de chronologie opmerkt. Na hun oordeel gedurende drie en een half jaar in beraad gehouden te hebben, zonden FLINDERS PETRIE en GRIFFITH kort voor de publicatie een afdruk van de door den eerste vervaardigde copie van den tekst naar HEINRICH BRUGSCH, den ongeslagen meester in de geschiedenis der Egyptische wetenschappen, die aan een ieder der drie genoemde onderwerpen volumineuze studies had gewijd. De inzage der zending ontlokt BRUGSCH een kreet van verbazing: „Quoique je n'aie eu que quelques heures à ma disposition pour examiner les feuilles imprimées que vous avez eu la bonté de recommander à mes examens, je peux vous assurer de ma plus haute surprise après avoir jeté le premier coup d'oeil sur les textes. Les travaux que j'ai faits pendant presque 40 années pour reconstruire les notions géographiques et calendriques des anciens Egyptiens, ont eu leur précédent! Un Egyptien vivant à l'époque Romaine, peut-être vers l'époque de la composition du tableau calendrique sculpté sur les murailles du temple d'Esneh, se fut amusé à réunir toutes ces notions et sur le modèle d'un tableau synoptique pour faciliter leur connaissance à ses lecteurs. Mais quel dommage que le papyrus renfermant son travail a dû souffrir par les déplorables lacunes qu'il offre!” De officieele uitgave der twee handschriften verscheen kort hierop. Zij droeg tot titel: „Two Hieroglyphic Papyri from Tanis” en zag het licht in het jaar 1889 als Extra Memoir van de Egypt Exploration Fund.

Onder terzijdelegging van den door GRIFFITH tot in het detail besproken Sign Papyrus, wilde ik in dit opstel eenige toelichtingen geven tot de studie van het tweede, door BRUGSCH met zooveel enthousiasme verwelkomde handschrift. Wat in de publicatie hierover gezegd is, beperkt zich tot een korte inhoudsopgave van de hand van FLINDERS PETRIE (blz. 21, 22) en eenige excerpten uit de briefwisseling met BRUGSCH, gerangschikt en ingeleid door GRIFFITH, die er echter zelf het zwijgen toe doet (blz. 23—25). Een nadere bespreking van den tekst

is ook later niet verschenen; de papyrus wordt zelden geciteerd en niemand schijnt zich, ondanks den nadruk, waarmede in de uitgave op het belang van den inhoud wordt gewezen, er toe geroepen te hebben gevoeld, zich over dezen inhoud te ontfermen. Het is begrijpelijk. Het handschrift verkeert in ellendigen toestand. Zoo het toeval ons niet te eeniger tijd van denzelfden tekst een tweede manuscript of althans uitvoerige varianten in handen speelt, zal men ook in de toekomst beschroomd zijn zich aan hem te vergrijpen en zich liever tevreden geven met hetgeen de uitgevers reeds geboden hebben. Ik spreek echter slechts over den inhoud. Over de positie van den tekst in de Egyptische letterkunde — welke onderwerpen hij dan ook moge behandelen — veroorlooft een nadere beschouwing ons reeds in zijn beschadigden toestand eenige gevolgtrekkingen. Het zijn gevolgtrekkingen, die door FLINDERS PETRIE en BRUGSCH in zekeren zin, maar niet met scherpste, zijn getrokken.

De papyrus bestaat uit 67 kleine fragmenten, ter hoogte van ongeveer een decimeter en ter breedte van 2,5 tot 5 centimeter. Over de rangschikking bestaat geen twijfel; zij staat vast door de wijze, waarop de verkoolde papyrus uiteengenomen kon worden. FLINDERS PETRIE, die het origineel langen tijd in handen heeft gehad, berekent de oorspronkelijke lengte op 25 voet of 7,5 meter, de hoogte op 6 inch of 15 centimeter. Het was dus een lang en smal papyruslint en dit lint was, na opgerold te zijn, door den brand aldus aangetast, dat beide uiteinden en een der zijden werden vernietigd, wat het tweederde gedeelte van den tekst deed verloren gaan, maar het resteerende althans in de oorspronkelijke volgorde achterliet. Uitgelegd, blijkt de papyrus over zijn geheele lengte door horizontale en verticale lijnen in kleine vakjes verdeeld te zijn, die over bepaalde afstanden dezelfde afmetingen behouden, dan weer tot andere maten overgaan. In de vakjes geteekend staan hiëroglifische woorden en eigennamen, een enkel menschenlijk figuurtje of ander symbool en slechts tegen het einde, geheel links, bemerkt men op eenige horizontale en verticale regels nog een stukje doorloopenden hiëroglifischen tekst. De geheele bonte massa wordt door een aantal verticale dubbellijnen in grootere secties verdeeld. Het is een verdeling naar hoofdstukken, want de respectieve secties blijken steeds een enkel, elders niet verder uitgewerkt thema te behandelen. Deze laatste eigenaardigheid stelt ons in staat hun aantal te bepalen. Door den brand zijn ook dubbellijnen teloor gegaan; de fragmenten naar hun inhoud groepeerende, kunnen wij echter vaststellen, dat de tekst in zijn geheel uit dertien hoofdstukken heeft bestaan.

De strekking dezer hoofdstukken is, gelijk gezegd, in het algemeen raadselachtig. Drie hunner laten zich eenigermate benaderen en zullen uitvoeriger besproken worden, de inhoud der overige zij slechts terwille van de volledigheid en tot meerdere duidelijkheid schetsmatig aangegeven. Men vindt, voortschrijdende van rechts naar links: In sectie 1 & 2, hoofdstukken, gewijd aan de astronomie en aan de geographie. In sectie 3, een lijst van heilige dieren met opgave van de plaatsen, waar zij vereerd werden, verder een rij namen van metalen (fragm. 16), van boomen (fragm. 19) en van andere voorwerpen. In sectie 4, een overzichtstabel van de kerkelijke hiërarchie van Egypte, gerangschikt, naar het schijnt, naar localiteiten. In sectie 5, een tweede hoofdstuk, gewijd aan de geographie, tot in de finesses gelijkende op dat in sectie 2, maar weer andere plaatsen behandelende. In sectie 6, een lijst van heilige visschen, topographisch gerangschikt; onder hen een visch *rd* (fragm. 31), wiens naam opvallende gelijkenis vertoont met dien van den heiligen visch der stad Lato-polis in Opper-Egypte, den *λάτος*¹⁾. In sectie 7 & 8, twee almanakken met opgaven over verschillende feesten, door een dubbellijn (fragm. 39) van elkander gescheiden. De rang-

1) Vgl. PAULY's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, tweede uitgave, deel XII, Stuttgart 1925, blz. 972.

schikking volgt den kalender; de dagen, waarop geen feesten vielen, worden niet vermeld. In sectie 9, een overzichtstabel van de ambtelijke hiërarchie van Egypte, gerangschikt volgens een niet duidelijk te herkennen principe en beantwoordende aan de tabel van sectie 4. In sectie 10 & 11, een zwaar beschadigd lijstje van beroepen (kasten?), gevolgd door de reeds genoemde horizontale en verticale regels tekst. In sectie 12, een hoofdstuk, betrekking hebbende op de tijdsbepaling, verlucht met een tekening van het door de Egyptenaren voor astronomische opmetingen gebezigde vizierinstrument (Egyptisch: *mrh.t*). En tenslotte, in sectie 13, weer eenige horizontale regels tekst.

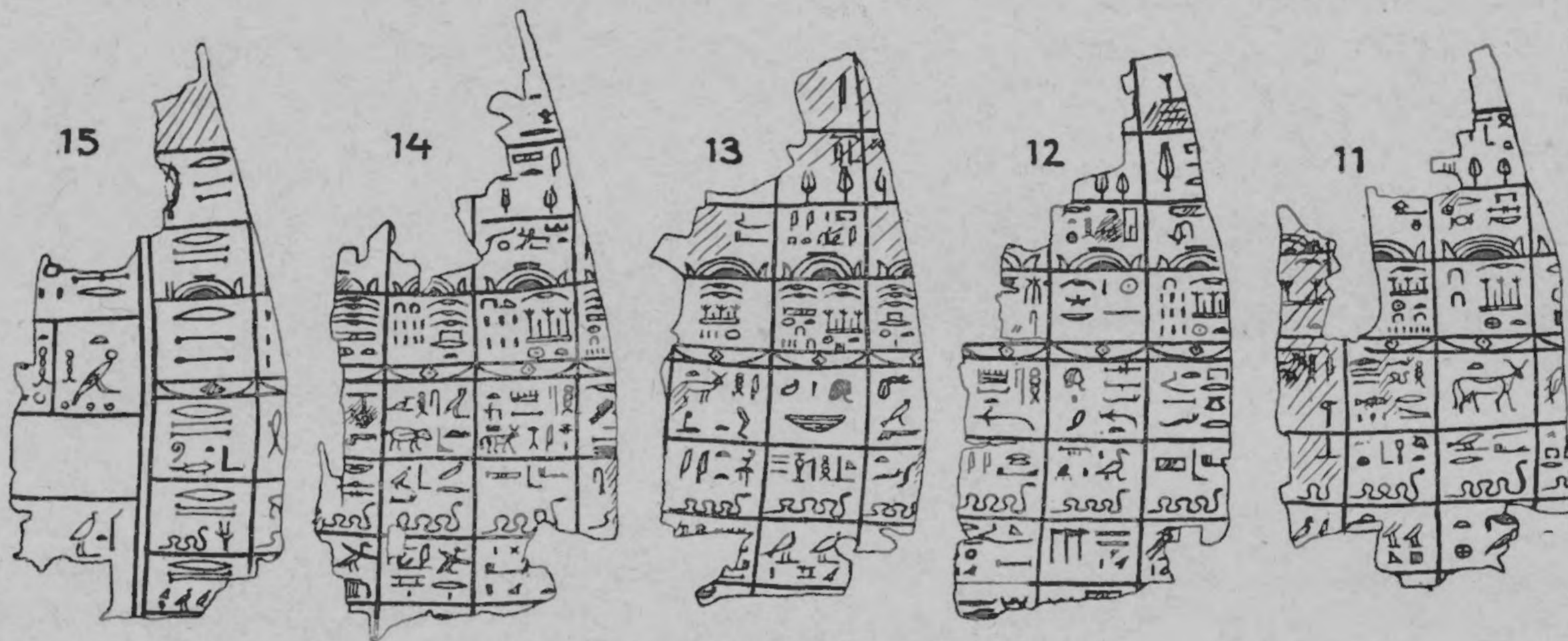
De secties onder deze dertien, die onze bijzondere aandacht zullen hebben, zijn de nummers 1, 2 en 10 & 11. De eerste daarvan behelst het hoofdstuk, gewijd aan de astronomie. Wij herkennen een afbeelding van het sterrebeeld *mshtjw*, den „Schenkel”, onzen Grooten Beer, en twee *wḏt*-oogen, sterrebeelden of anders symbolen voor zon en maan. Daaronder een lijst van astronomische feesten (fragm. 1 en 2), een lijst van de uren van dag en nacht met hun namen (fragm. 3, 4 en 5), een lijst van de dagen der maanmaand met hun namen, de op hen gevierde feesten en de standen der maan (fragm. 6), een open ruimte (fragm. 7 en 8) en, geheel links, een lijst met godennamen, vermoedelijk de beschermgoden van bepaalde tijdseenheden (fragm. 9 en 10); boven hen, waar de sterrebeelden opgehouden hebben, een aantal opgaven in de lengtemaat *itr.w*, den modernen lezer een herinnering aan het feit, dat voor de Egyptenaren de hemelsche geographie in ellen te meten was. — Het is niet veel, wat ons behouden is. Van iedere lijst is slechts een snippertje bewaard en het geheele begin is verdwenen; blijkbaar vallen wij met fragment 1 in het midden of eerst in het einde van het hoofdstuk. Maar wat ons rest is toch weer uitvoerig genoeg, om het vermoeden te doen rijzen, dat dit hoofdstuk een tamelijk volledig exposé der Egyptische astronomie heeft bevat. In het eerste Boek van zijn Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum ¹⁾ heeft HEINRICH BRUGSCH hetgeen dienaangaande geweten wordt verzameld. Geschreven bronnen stonden hem daarbij in het jaar van publicatie, 1883, nog niet ter beschikking; het materiaal moest bij uitsluiting worden gecopiëerd van de wanden en plafonds der tempels en graven, waarop zich de astronomische voorstellingen in steeds weer dezelfde vormen, begeleid van steeds weer dezelfde termen, aan den toeschouwer bieden. De tien armzalige fragmenten van onzen tekst geven ons van deze materie nu ongeveer de helft. BRUGSCH's studie doorbladerende, mis ik hoofdzakelijk de lijsten der vijf planeten, der dekaden, der dekanen en der zonnestanden, die zonder twijfel eens aanwezig waren, maar door den brand vernietigd moeten zijn.

Een dubbellijn besluit op fragment 10 het hoofdstuk der astronomie en opent dat der geographie. De tekst, dien wij hier aantreffen, is een oude bekende. Het is de beroemde geographische tabel, die staat ingebeiteld op den buitenwand van het allerheiligste van den tempel van Horus te Edfou en gepubliceerd werd door M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT op blz. 329—344 van het Iste deel van hun monumentale, aan dit gebouw gewijde werk *Le Temple d'Edfou*, Parijs 1897. Het is dezelfde tabel, die om der wille van haar belang eenige jaren tevoren in haar volle lengte door BRUGSCH als Appendix op blz. 1358—1373 van zijn in 1879 verschenen *Dictionnaire Géographique de l'Ancienne Egypte* ²⁾ was opgenomen, en dezelfde tabel ook, die nog steeds aan de onderzoekingen inzake de geographie van het Pharaonische Egypte tot basis strekt. Zijn inhoud bestaat, heel in het kort gezegd,

1) H. BRUGSCH, *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum*, deel I, *Astronomische und Astrologische Inschriften Altägyptischer Denkmäler*, Leipzig 1883.

2) H. BRUGSCH, *Dictionnaire Géographique de l'Ancienne Egypte*, Leipzig 1879.

uit 42 paragrafen, ieder een der 42 Egyptische provincies behandelende; de behandeling beperkt zich tot het opsommen van een klein aantal cultisch-topographische gegevens, als daar zijn de namen der in de provincie aanwezige goden, tempels, reliquieën, priesters, de data van feesten, enz.; wij zullen daarop in het volgend opstel terugkomen. Het zijn opgaven van blijkbaar zeer groot gewicht. Van de tempels der Graeco-Romeinsche periode staan er in Egypte heden nog twee in nagenoeg ongeschonden toestand overeind, die te Edfoe en die te Dendara. In beide vindt men de paragraaf, betrekking hebbende op de provincie, waarin het heiligdom gelegen is, in wat uitgewerkten vorm op een eervolle plaats temidden der overige tempelinscripties aangebracht, in dat te Dendara zelfs tot tweemaal toe. Men vergelijke M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, opus laudatum, deel I, blz. 359/360 (vestibule), en A. MARIETTE, Dendérah, Parijs 1870—1875, deel II, plaat 20 (vestibule), en deel III, plaat 78, f en k (crypte); daartoe deel I, plaat 4. Aan zakelijke opgaven met betrekking tot inrichting en betiteling van het tempelgebied heerscht, gelijk welbekend, in de

Afb. 4. Het Boek van Cheops
Resten van het eerste Geographische Tractaat

tempel-inscripties steeds een zeker gebrek. In deze excerpten uit den tekst van den Geographical Papyrus vindt men zulke opgaven. Zij zijn reeds MARIETTE van groot nut geweest. In het eerste hoofdstuk van het beschrijvende deel van zijn publicatie geeft hij op blz. 72—109 een uitvoerige beschouwing over wat hij noemt de „règle fondamentale” of „base constitutionnelle”, in het Egyptisch de *šnt*, van het heiligdom. Het valt op, dat hij zijn gegevens hiertoe zoo goed als alle aan de excerpten ontnomen heeft.

De litteraire affiniteiten van twee der hoofdstukken aldus bepaald zijnde, kunnen wij onze opvatting over den tekst in zijn geheel preciseeren. Wat immers zijn de consequenties der feiten, in de beide vorige alinea's vermeld? De Geographical Papyrus, dit is wel zonder meer duidelijk, bevat een tekst van systematischen opzet. De hoofdstukken zijn alle als het ware met behulp van liniaal en passer ingedeeld, daarbij van een zoo zakelijken inhoud, dat deze inhoud, wat in de Egyptische letterkunde nimmer het geval is, voor ieder van hen met een enkel woord getypeerd kan worden. De drie verhalende daargelaten, zijn de secties alle met gelijke uitvoerigheid bewerkt, door dubbellijnen streng van elkander gescheiden en zonder zelfs de onopvallendste overgangspassages naast elkander gerangschikt. Wat in een werk van zulk mathematische indeeling van het eene hoofdstuk waar is, moet

dat ook van het andere zijn. Welnu, een dezer hoofdstukken komt elders voor, is derhalve van gevestigde redactie en behoort tot de litteratuurgeschiedenis. Wij concludeeren: alle hoofdstukken behooren daartoe. De papyrus bevat een aantal zelfstandige tractaten van religieus-wetenschappelijken inhoud en zou dus als een soort priesterlijk handboek of encyclopaedie betiteld kunnen worden. Dat van acht onder de tien tractaten de termen slechts in dit late handschrift aangetroffen worden, vermag niet aan dit oordeel te doen twijfelen; men weet, dat niet acht op de tien, doch zelfs geen acht op de honderd Oudegyptische teksten aan den ondergang zijn kunnen ontkomen. Veeleer moedigt de coördinatie der onderwerpen tot generaliseeren aan. Overzien wij den inhoud in zijn geheel, zoo bemerken wij, dat deze wel hopeloos primitief, doch niet zonder zijn logica is. De wereld wordt door den schrijver gezien als een groot heiligdom, waarvan Egypte het aardse, de sterrenhemel het bovenaardsche gedeelte uitmaakt. Op aarde vinden wij de goden en heilige dieren met hun woonplaatsen; verder den mensch, die twee functies kan hebben, die van bedienaar der goden of, een voor dezen laten auteur nauwelijks minder sacrale, die van ambtenaar in de Pharaonische administratie. De feesten geven aan dit kosmische systeem zijn vierde dimensie; het zijn de kritieke momenten, waarop het heelal als het ware in een staat van hoogere existentie verkeert ¹⁾).

Wij concludeeren verder: de tractaten werden door de Egyptenaren met eerbied bejegend, sterker nog, zij werden door hen als goddelijk van oorsprong beschouwd. Dat het geographische opname gevonden heeft onder de inscripties van een tempel, wijst er op, dat het een werk van zeker prestige is geweest. Dat het geschreven staat, niet op een indifferente wand, doch op den wand van het allerheiligste, bewijst, dat het behoort heeft tot de keur der gewijde litteratuur. Dat het echter in niet een, maar in twee ²⁾ tempels is geëxcerpeerd om het geheele tempelcomplex tot etiket te dienen, zulks kan, mij dunkt, slechts hierop duiden, dat de tekst in de Graeco-Romeinsche periode een aanzien heeft bezeten, dat hij met geen enkele bekende andere gemeen heeft gehad. Gaan wij slechts bij ons zelf te rade. Het komt nog steeds voor, dat op gebouwen, vermeld in het werk van een ouder litteraat, bij wijze van ornament het betreffende citaat uit diens geschrift als inscriptie wordt geplaatst. Zoo heeft men bijvoorbeeld langen tijd geleden op de Torre Carisenda te Bologna een steen aangebracht met de versregels uit het XXXIste hoofdstuk van DANTE'S *Inferno* (regel 136 sqq.): „Qual pare a riguardar la Carisenda / sotto 'l chinato, quando un nuvol vada / sovr'essa sì che ella incontro penda / tal parve Antèo a me che stava a bada, enz.”. Maar het is zelden, dat een overheid tot de plaatsing zulk eener inscriptie het besluit neemt. Men doet het voor schrijvers, wier oeuvre in het bewustzijn der natie voortleeft met de kracht van een Evangelie en had het voor een ander dan DANTE niet gedaan. Vinden wij op deze wijze het meer technisch dan litterair georiënteerde geographische tractaat in excerpt aangebracht, dan kan dit slechts hierin zijn verklaring vinden, dat het, of het den tempel-

1) Ter vergelijking met den inhoud van den papyrus de beroemde passage uit de *Στροματεῖς* van den Alexandrijnschen bisschop Clemens (VI, 4—36, 1; tweede eeuw na Christus' geboorte): „Vervolgens komt de hiërogrammateus, met veeren op het hoofd en in de handen een boek en een plankje, waarin zich de voor het schrijven benoodigde inkt en een rietstengel bevinden. Deze behoort kennis te hebben van de hiëroglyphische (sic) geschriften, betrekking hebbende op de kosmographie, de geographie, (den loop van zon, maan en vijf planeten), de chorographie van Egypte, het verloop van den Nijl, de inrichting der heiligdommen en der hun toebehoorende gewijde localiteiten, de maten en de in de tempels gebruikte instrumenten.”

2) Tempels van steden, die in het eerste Geographische Tractaat niet opgenomen zijn, geheel buiten beschouwing gelaten. Vgl. echter nog J. DE MORGAN en medewerkers, *Kom Ombos*, Weenen 1895—1909, deel I, blz. 313 en 314, deel II, blz. 67 en 138.

bouwers uit het verleden overgeleverd was of door hen als van recente samenstelling beschouwd is, voor dezen een werk van onfeilbare inspiratie is geweest. Een onder de hoofdstukken van den papyrus, dus alle. Ook de overige tractaten moeten zulk een vereering genoten hebben. Dat zij niet in de tempels voorkomen, geeft geen bewijs van het tegendeel; wat in de tempels opgeteekend werd, was heilig, maar niet al wat heilig was kwam er voor in aanmerking hier opgenomen te worden ¹⁾).

Het is noodig de beide conclusies met scherp te voor oogen te houden, om tot een juiste waardeering te komen van hetgeen de tekst zelf ons over zijn auteur en de periode zijner compositie mededeelt. Wat hierover vermeld wordt, moet gestaan hebben in de verhalende secties 10, 11 en 13. Alle drie zijn zwaar beschadigd, van geen hunner laat zich de loop van het betoog met nauwkeurigheid reconstrueeren. Maar als door een wonder zijn op de fragmenten 51, 52 en 56 een tweetal woorden bewaard gebleven, die tenminste het geven van een antwoord op de alle overige domineerende vraag naar het auteurschap mogelijk maken. Het zijn slechts twee woorden, maar welke! Op het eerste fragment staat in regel 1 de groep: *w nw Pr-^cnh*, aan te vullen als: [*sš.*] *w nw Pr-^cnh*; op de twee laatstgenoemde de Egyptische naam van koning Cheops uit de IVde Dynastie, den bouwer van de groote pyramide bij Ghieza: *Hwfw*. De *sš. w nw Pr-^cnh*, late betiteling voor een klasse priesters, die zich oorspronkelijk *hrj. w-hb hrj. w-tp*, in Graeco-Romeinschen tijd alleen nog *hrj-tp* noemden en zich vooral met de beoefening der wetenschap en der magie bezighielden, zijn behandeld in het in de vorige aflevering van dit tijdschrift verschenen artikel *Φριτοβαυτης*, waarnaar ik verwijs ²⁾). Zij treden in de Egyptische teksten bijna steeds in één, zeer bepaalde situatie op, en, de omgeving, waarin zij ook hier geplaatst zijn, in aanmerking genomen, is er geen al te wilde phantasie toe noodig, een gissing naar den globalen inhoud van de passage te wagen. Men wist hier vijftig jaar geleden even goed bescheid als wij heden; men luistere slechts naar BRUGSCH: „Avant de terminer cette petite remarque au sujet des notations calendriques qui se rencontrent sur les fragments dudit papyrus, je voudrais encore fixer l'attention sur le texte, mutilé du reste comme tout ce qui précède, qui est publié sur les dernières planches de la publication. Ce texte débute par une formule bien connue par d'autres spécimens d'un âge de beaucoup antérieur à la rédaction du papyrus. Le compositeur s'adresse à tous ceux qui vivent et qui vivront sur la terre, notamment aux classes savantes des prêtres, pour leur recommander le souvenir éternel de son nom et de ses œuvres. Parmi les dernières, à ce qu'il paraît, la composition du papyrus en question occupa le premier rang. Ayant visité un tombeau appartenant à un dignitaire de la cour et de l'époque du roi Choufou-Chéops, il eut la chance d'y découvrir des textes et des objets sacrés de la plus haute valeur. Il cite, par exemple ³⁾, une coudée de Thot qu'il avait trouvée sur le sol de la tombe. Bref, il ne tarda pas à sauver ces mystères inconnues au monde vivant, en dressant en forme de tableaux les matières sacrées de l'ancienne sagesse sur le papyrus. Il termine son travail par l'expression de son désir qu'en revanche de ses actions, son nom le survive. Malheureusement il n'en est resté que quelques signes à la fin du papyrus.” Ik citeer BRUGSCH, ten einde het oordeel van den lezer niet door een persoonlijke reconstructie op onrechtmatige wijze te beïnvloeden. Of de reconstructie zoo de juiste is, weet ik niet. Ik wil dit in het midden laten, er is veel te veel weg. Maar de

1) Voorbeeld: het Doodenboek.

2) Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden, Nieuwe Reeks, deel XXIV, Leiden 1943, blz. 30—34.

3) Op fragment 56.

ontdekking van den tekst is miraculeus en wordt in verband gebracht met koning Cheops, zooveel is zeker.

Het ontzag, waarmede de Egyptenaren een gedeelte van den inhoud van den papyrus hebben bejegend, verbiedt ons in deze verhalende passage slechts de toevallige mededeeling van een enkeling te zien, zooals BRUGSCH dit blijktens zijn hierboven, op blz. 53 aangehaalde woorden schijnt te doen; het in dezen laten tijd zoo zeldzame gebruik van het hiërogllyphische ¹⁾, niet van het hiëratiscbe of demotiscbe schrift vereischt op zich zelf reeds een andere verklaring. Opgaven over vondsten van teksten zijn in de Egyptiscbe litteratuur scbering en inslag, begeleiden echter steeds teksten van fundamenteele beteekenis en staan gewoonlijk op naam van personen, over wier litteraire activiteit tradities in omloop waren. Ook ditmaal. Hoe nader de figuur van Cheops door de nevels van het verleden tot ons komt, hoe scberper zich diens belangstelling voor het litteraire, en wel voor het wetenschappelijk-litteraire, begint af te teekenen. Cheops is de koning, aan wiens hof de toovenaars, vermeld in Papyrus WESTCAR ²⁾, proeven van hun bekwaamheid in de zwarte kunst aflegden. Zijn zoon Hardedef was de auteur van een filosofiscb werk, geleerde en magiër ³⁾. Een geneeskrachtige formule, vervat in Papyrus Britsch Museum 10059, „neergevallen in den hof van den tempel” van een plaats van onzekere lezing, „als een wonderbare gave der hier vereerde godin, werd door den *hrj-hb*-priester van het heiligdom gevonden in een duisteren nacht, waarin echter de maan den papyrus van alle zijden bescheen, en werd als mirakel naar Zijne Majesteit, den Koning van Opper en Neder-Egypte Cheops gebracht ⁴⁾”. Het Geographiscbe Tractaat, van niet minder illustere origine, stamde uit zijn regeeringstijd. Een der twee excerpten uit den tempel te Dendara, voorafgegaan door den volgenden korten titel, bevestigt ten volle wat BRUGSCH uit de fragmenten meende te mogen lezen: „De groote Constitutie ⁵⁾ in Dendara; vernieuwing van een heiligdom, opgetrokken door den Koning van Opper- en Neder-Egypte, den Heer der Twee Landen, Manechperiea, den Zoon van Ra, den Heer der Kronen, Thotmes (III), nadat men <haar, nml. de constitutie> had gevonden in een oud geschrift in (of: uit) den tijd van Koning Cheops”. Hier zijn vier onafhankelijke bewijspplaatsen; twee andere volgen.

De tekst, door FLINDERS PETRIE uit de ruïnes van het huis van Asychis opgedolven, behoort tot de categorie der „pseudepigraphiscbe” litteratuur, de litteratuur, geschreven of geredigeerd door epigonen, maar ter wille van het debiet uitgegeven onder den naam van schrijvers van gevestigde reputatie. Men zal in dit geval aan een redactie moeten denken. Het materiaal, waarmede de compiler gewerkt heeft is onloochenbaar zeer oud en stamt voor een aanzienlijk gedeelte zeker reeds uit koning Cheops' tijd, maar de systematische wijze, waarop het gegroepeerd is, verraadt de hand van den Egyptenaar uit de periode van het Hellenisme. De pseudepigraphiscbe litteratuur is in Graeco-Romeinschen tijd in Egypte zeer en vogue geweest. Men weet, hoe astrologen, alchemisten en andere magiërs er zich steeds

1) Het hiërogllyphiscbe schrift wordt in de Graeco-Romeinsche periode *sš n Pr-nh* of „schrift van het Huis des Levens” genoemd, of ook *sš n mdw-ntr*, „schrift der goddelijke woorden”. In deze periode werden, voor zoover mij bekend, slechts de volgende twee groepen handschriften in hiërogllyphen geschreven: 1. De handschriften, geciteerd in den tekst van dit artikel. 2. Zekere handschriften, behelzende het Doodenboek.

2) Vgl. A. ERMAN, Die Märchen des Papyrus Westcar, twee deelen, Berlijn 1890.

3) Vgl. E. BRUNNER-TRAUT, Die Weisheitslehre des Djedef-Hor, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXXVI, Leipzig 1940, blz. 3—9.

4) Vgl. W. WRESZINSKI, Der Londoner Medizinische Papyrus und der Papyrus Hearst, Leipzig 1912, blz. 149 en 188.

5) Egyptisch: *snt*.

en steeds weer op beroepen, de geheimenissen hunner kunde van de Egyptische priesters te hebben vernomen of in oeroude Egyptische geschriften te hebben gevonden. Men heeft tot heden naar de hoedanigheid van dergelijke geschriften moeten gissen. De Hermetische litteratuur telt wel eenige tractaten, die er voor door willen gaan, vertaald te zijn uit de werken van Oudegyptische wijzen, maar deze tractaten zijn in een zoo specifiek Grieksch trant geredigeerd, dat men hen, zoo zij niet geheel door Grieken zijn geschreven, eerder als vrije, en als zeer vrije paraphrases zou willen betitelen dan als vertalingen. De Geographical Papyrus maakt ons thans als eerste met een origineel Hermetisch geschrift bekend en opent daarmee de mogelijkheid tot contrôle der priesterlijke dogmas, waarmede de Hellenistische geheimwetenschap de menschheid zooveel eeuwen heeft geïntregerd.

Van vele andere soortgelijke werken is nog slechts de titel over. Een viertal onder hen schijnt naar den inhoud dat, bewaard op onzen papyrus, zeer na te hebben gestaan. Het zijn: 1 Het „Boek, geschreven door den wijzen Imhotep”. Dit behandelde de inrichting van den tempel (*ššm hw.t-ntr*) en behoorde tot de hoogheilige boeken, die opgesomd worden in den catalogus van de bibliotheek van den tempel te Edfoe, vgl. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel IX, Leipzig 1871, blz. 44. Dit heiligdom was dan ook, zooals in de passage, besproken door E. CHASSINAT, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, deel XXIX, Caïro 1929, blz. 1—10, wordt uiteengezet, geheel volgens de hierin vervatte instructies gebouwd. De beroemde alchemist Zosimos van Panopolis, levende omtrent de derde eeuw onzer jaartelling, gaf een zijner, helaas verloren geschriften den titel Ἰμῶνθ, daarbij zeker denkende aan het Oudegyptische werk. 2 Het „Boek, benoorden Memphis uit den hemel neergevallen”. Dit wordt vermeld in een andere inscriptie in denzelfden tempel, die hier volgens de instructies van ook dit tweede boek gebouwd heet te zijn. SETHE¹⁾ en CHASSINAT zijn met eenige aarzeling bereid beide werken voor identiek te houden. Zosimus deelt ons de traditie mede, dat de alchemie den voorvaderen geopenbaard was door engelen, die uit den hemel gestooten waren. 3 Het „Boek, dateerende uit den tijd der Vereerders van Horus, geschreven op een lederen rol, en onder de regeering van koning Pipi I der VIde Dynastie teruggevonden in een steenen muur van het koninklijk paleis”. Een extract uit dit boek, als het door ons besprokene getiteld: „de groote Constitutie²⁾ in Dendara”, komt voor in dezelfde crypte, waarin wij ook dit laatste ingebeiteld vonden, vgl. MARIETTE, opus laudatum, deel III, plaat 78, letter n. De inhoud van deze nieuwe Constitutie is geheel verschillend, maar beide toonen toch in zooverre de nauwste verwantschap, dat zij geheel uit rijen namen, van het heiligdom en van gedeelten van het heiligdom, bestaan. Andere soortgelijke teksten op plaat 79 en op plaat 16 van deel I. De crypte is met niet anders dan met deze lijsten gevuld en bevatte daarom het mystieke wezen van den tempel; *rn*, naam, is de term, die in de Graeco-Romeinsche periode, zelfs reeds in den grooten Papyrus HARRIS, den ouderen *k3*, *ka*, vervangt³⁾. Boeken, op leer geschreven⁴⁾, worden onder meer vermeld in de alchemistische litteratuur, vgl. M. BERTHELOT, Les Origines de l'Alchimie,

1) Vgl. K. SETHE, Imhotep, der Asklepios der Aegypter, Leipzig 1902, blz. 17.

2) Egyptisch: *šnt*.

3) N.B. *Rn*, „naam” en *k3*, „ka” zijn in Graeco-Romeinschen tijd tot synoniemen geworden, vgl. H. W. OBBINK, De Magische Beteekenis van den naam, Amsterdam 1925, blz. 13—18.

4) Leer als schrijfmateriaal wordt zelden aangetroffen en moet reeds onder de eerste Dynastieën, of zelfs nog daarvoor, door het papyrus zijn verdrongen, vgl. G. MÖLLER, Hieratische Paläographie, deel II, Leipzig 1927, blz. 4, noot 1. Latere geslachten gebruikten het nog tot opteekening van teksten, wier ouderdom of hiëratisch karakter geaccentueerd diende te worden. Teksten op leer zijn dus steeds met de allergrootste oplettendheid te onderzoeken. Vgl. verder Z. Ä. S., deel IX, 1871, blz. 103 en 117.

Parijs 1938, blz. 101. 4 De „Groote Constitutie ¹⁾ in Š-wr in den Fajoem”. Tekst of gedeelte van een tekst, bewaard in een aantal handschriften, door een gelukkige vondst der Italiaansche opgravers te Tebtynis in de laatste jaren nogmaals met één uitgebreid, vgl. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel X, Leipzig 1872, blz. 8. Het is een Egyptisch tractaat van ongemeen belang, dateerende uit den tijd der Romeinsche overheersching, dat de religieuze geographie van de provincie Fajoem behandelt en besproken werd door V. LANZONE, Les Papyrus du Lac Moeris, Turijn 1896; vgl. ook P. E. NEWBERRY, The Amherst Papyri, Londen 1899, blz. 14 en 44—46, en plaat XV—XVIII. G. BAGNANI, Actes du XVIIIe Congrès International des Orientalistes, Leiden 1932, blz. 77 ²⁾, vond in het heiligdom van Sobk te Tebtynis voorstellingen uit de door LANZONE gepubliceerde papyri in reliëf aangebracht en veronderstelt, dat het tractaat in zijn geheel gegraveerd stond op de wanden van den grooten tempel van dien god in de hoofdstad der provincie, Medinet-el-Fajoem.

Beroemd en geëerd als deze geschriften waren, waren zij dit wellicht geen van alle zoozeer als het Boek van Cheops. De Egyptische hoogepriester Manetho heeft onder de regeering der eerste twee Ptolemaeën, onder gebruikmaking van inheemsche bronnen, een werk over de Oudegyptische geschiedenis vervaardigd, de Αἰγυπτιακά, hetwelk den weg van alle op Egypte betrekking hebbende litteratuur is opgegaan en verloren is geraakt. Dit zoo waardevolle werk is door de christelijke kroniekschrijvers of chronographen eenige eeuwen later nog geraadpleegd kunnen worden, die er te eigen behoefte eenige passages uit hebben overgenomen. In het jaar 1848 door KARL MÜLLER bij gelegenheid van de publicatie van diens Fragmenta Historicorum Graecorum bijeengezocht ³⁾, blijkt het relaas over de IVde Egyptische Dynastie in ongeveer gelijke termen bij twee dezer christelijke schrijvers bewaard te zijn, bij den kerkhistoricus Eusebius in Latijnsche redactie, en bij Syncellus in het origineele Grieksch, maar letterlijk overgenomen uit het werk van een voorganger, Julius Africanus. Eusebius geeft het aldus weer: „Quarta dynastia Memphitarum regum XVII ex alia regia familia, quorum tertius, Suphis ⁴⁾, maximae pyramidis auctor; quam quidem Herodotus a Cheope structam ait, qui in deos ipsos superbiebat: tum facti poenitens sacrum librum conscribebat, quem Aegyptii instar magni thesauri habere se putant.” In Julius Africanus' tijd, de derde eeuw onzer jaartelling, een eeuw na Asychis, waren van dat boek in Egypte nog exemplaren te verkrijgen. In diens tekst stond hetzelfde met aan het einde een kleine toevoeging: „β' Σούφης ἔτη ξγ' . ὅς τὴν μεγίστην ἤγειρε πυραμίδα, ἣν φησιν Ἡρόδοτος ὑπὸ Χέοπος γεγονέναι. οὗτος δὲ καὶ ὑπερόπτης εἰς θεοὺς ἐγένετο καὶ τὴν ἱερὰν συνέγραψε βίβλον, ἣν ὡς μέγα χρῆμα ἐν Αἰγύπτῳ γενόμενος ἐκτησάμην.”

Een boek, geschreven door een der meest vermaarde koningen, daarbij van zoo hoogen ouderdom, kon niet nalaten in Hellenistische kringen belangstelling te vinden. Het in het Grieksch vertalen en commentariëren der Oudegyptische religieuze en wetenschappelijke litteratuur was onder de regeering der Ptolemaeën en der eerste Romeinsche keizers een heel bedrijf, waaraan geleerden van zeer uiteenloopende scholing hebben deelgenomen. Het zijn meer in het bijzonder de alchemisten onder hen geweest, die zich van het Boek van Cheops hebben meester gemaakt. Men vindt de bewijsplaatsen in den tekstband van M. BERTHELOT's Collection des Anciens Alchimistes Grecs, Parijs 1888, op de bladzijden 211,

1) Egyptisch: *šnt*.

2) Vgl. ook Journal of Egyptian Archaeology, deel XIX, blz. 163.

3) K. MÜLLER, Fragmenta Historicorum Graecorum, deel II, Parijs 1848. Vgl. blz. 549.

4) Suphis en Cheops zijn twee verschillende weergaven van denzelfden naam, vgl. Acta Orientalia, deel XVI, Leiden 1937, blz. 87. Het citaat uit Herodotus is uit hoofdstuk 124 van het IIde Boek.

213 en 358. De twee eerste komen voor in een groot excerpt uit de geschriften van Zosimos van Panopolis. Tot tweemaal toe staan hier de woorden Βίβλος Αληθῆς Σοφῆ Αἰγυπτίου als titel boven korte hoofdstukken uit den tekst gezet, welke dus het Egyptische geschrift in vertaling of bewerking, geheel of ten deele zouden moeten weergeven. Dit kan niet zoo zijn. De hoofdstukken bevatten niet anders dan recepten van eenige bekende alchemisten als Agathodaemon, Maria en Democritus; de titels schijnen in werkelijkheid geheel in de lucht te zweven. In de passage op blz. 358 wordt een opinie van Democritus aangehaald als voorkomende ἐν τῇ τῶν Αἰγυπτίων Σοφῆ βίβλῳ; deze moet dus een boek of commentaar, aldus genaamd, hebben geschreven. Wat hier van zij, het feit, dat het Boek van Cheops door alchemisten geciteerd wordt, is opmerkelijk, opmerkelijk genoeg om ons tot behoedzaamheid te manen. Wel mogen wij aannemen, dat het Boek een grooter aantal hoofdstukken heeft bevat, dan ons in de resten van den Geographical Papyrus bewaard zijn, of dan in dit handschrift ook in volledigen staat opgenomen zijn geweest, het blijft een bezwaar tegen alle identificatie, dat de gepubliceerde fragmenten niets bieden, waarmede de alchemist bijzonder gelukkig kan zijn, men zou dan moeten denken aan het kleine rijtje metalen op fragment 16.

Verondersteld, de zes vermeldingen van het Boek van Cheops, aldus verzameld, hebben alle op een zelfde werk betrekking. Kan het nu mogelijk geacht worden, dat zulk een boek ontbreken zou in den catalogus van gewijde geschriften, ingebeteld in de bibliotheek van den tempel te Edfoe? Ik meen van niet. En ook BRUGSCH heeft de vraag in ontkennenden zin beantwoord. Op blz. 1358 van zijn Dictionnaire Géographique stelt hij voor, het Geographisch Tractaat te identificeeren met den in dezen catalogus genoemden „Inventaris aller *l. t.*-Heuvels en Lijst hunner Toebehooren”. Wij zullen in het volgend opstel zien, dat voor deze identificatie wel eenige grond aanwezig is. Heeft BRUGSCH gelijk, dan valt het Boek van Cheops daarmede in zijn componenten uiteen en zullen wij het met te meer recht, zooals wij boven reeds deden, den naam kunnen geven van een compilatie of hiëratisch compendium.

II

Het Geographisch Tractaat van sectie 2, dat als eenig in vollen omvang bewaard onder de tien tractaten van den papyrus zich reeds thans met vrucht nader laat bestudeeren, bestaat als alle overige uit niet meer dan uit een enkele groote tabel, waarin slechts losstaande eigennamen opgenomen zijn, geen doorlopende tekstpassages. De tabel is ingedeeld in 42 paragrafen, beantwoordende aan de 42 Egyptische gouwen, en in iedere paragraaf vinden zich in vaste volgorde 16 namen ondergebracht, alle tezamen dus 42×16 of 672 in getal. Op den papyrus is met behulp van verticale en horizontale lijnen de inhoud op de wijze van een dambord gerangschikt; op ieder der 42 verticale rijen vallen hier de 16 eigennamen van een zelfde paragraaf, op ieder der 16 horizontale de 42 eigennamen van een zelfde rubriek. In de inscriptie op den buitenwand van het allerheiligste van den tempel te Edfoe zijn de 42 paragrafen alle op een horizontale rij geplaatst, de Opperegyptische langs de oostzijde, de Nederegyptische langs de westzijde. Iedere paragraaf beschikt hier over een kleine vierkante ruimte, waarin behalve de tekst ook een afbeelding van een geographische godheid is aangebracht. De dictie is niet zoo lapidair als die van den papyrus; de teksten worden telkenmale met eenige woorden ingeleid en de eigennamen door zeer korte formules van elkander gescheiden. Geheel volledig is noch de eene, noch de andere versie bewaard. Op den papyrus ontbreken tengevolge van den brand de verticale rijen 1—5, 10—14, 18—22, 26—30 en 35—41, en de horizontale 1—8 en 16, in de inscriptie, afgezien van eenige

kleinere beschadigingen, van de aan de Opperegyptische gouwen gewijde paragrafen de nummers 7—10.

De officieele titel van het Tractaat wordt verzwegen; de term *šnt wr*, „Groote Constitutie”, door zoovele andere geschriften gedragen, kan niet veel anders zijn dan een soortnaam. Begeleidende notities vergemakkelijken echter in beide versies het begrip. De papyrus doet de 42 verticale kolommen volgen door een 43ste, waarin een index voor de 16 rubrieken. Bewaard zijn de hoofden der nummers X—XV, luidende: X „Naam van den Boom”; XI „Naam van den Oerheuvel”; XII „Naam van het Feest”; XIII „Naam van den Gruwel”; XIV „Naam van de Slang”; en XV „Naam van het Heilige Domein”. In de tempelinscriptie zijn op het midden van den noordwand, waar de oostelijke en de westelijke rij paragrafen tezamen komen, twee extra-vierkanten uitgespaard, waarin, weer onder begeleiding van reliëfs en in onderling wat verschillende redactie, een dergelijke opsomming wordt gegeven. Ik vertaal vrij: „Ik breng U de gouwen van Opper- respectievelijk Nederegypte met dat wat in haar is: haar reliquieën, haar goden in hun kapellen in hun tempels, hun priesters, die hen dienen, hun priesteressen, musiceerende voor hun ka, hun schepen, gemeerd in hun vijvers, en hun heilige boomen op hun oerheuvelds. Ik vier hun feesten op hun datum, ik verwijder (?) alwat hun een gruwel is, ik voorzie de offertafels der heilige slangen van spijzen, ik begiet hun gewijde domeinen jaarlijks en leid hun water naar hun *phw*”.

De tekst van het Tractaat staat vast door de zoo goed als volmaakte overeenstemming tusschen de recensies en laat zich ten overvloede met behulp van secundaire bronnen controleren. De geographie behoorde naar de opinie der antieke Egyptenaren tot de wetenschappen, die op de wanden der tempels geregistreerd behoorden te staan. Geographie echter was voor hen identiek met de materie, opgeteekend in de tractaten van het Boek van koning Cheops. Dus vinden wij deze materie in tienvoudige herhaling in de tempelinscripties geciteerd, in haar volledigheid slechts op het allerheiligste te Edfoe, in excerpt op bijna iederen tempelwand van eenige dimensies. Men excerpert op tweeërlei wijze, verticaal, naar de gouwen, als in de drie excerpten, op blz. 56 vermeld, of horizontaal, naar de rubrieken. Deze laatste coupures zijn de meer gebruikelijke; zij komen zoo vaak voor, dat een uitvoerige bronnenverzameling als J. DÜMICHEN'S Geographische Inschriften Altägyptischer Denkmäler, deel I—IV, Leipzig 1865—1885, voor een aanzienlijk gedeelte slechts met haar is gevuld. De namen der tabel zijn in de excerpten weliswaar somtijds door andere vervangen of gaan temidden der begeleidende phrases min of meer schuil, doch dit is nimmer in die mate het geval, dat de ingewijde de litteraire afhankelijkheid niet onmiddellijk kan vaststellen.

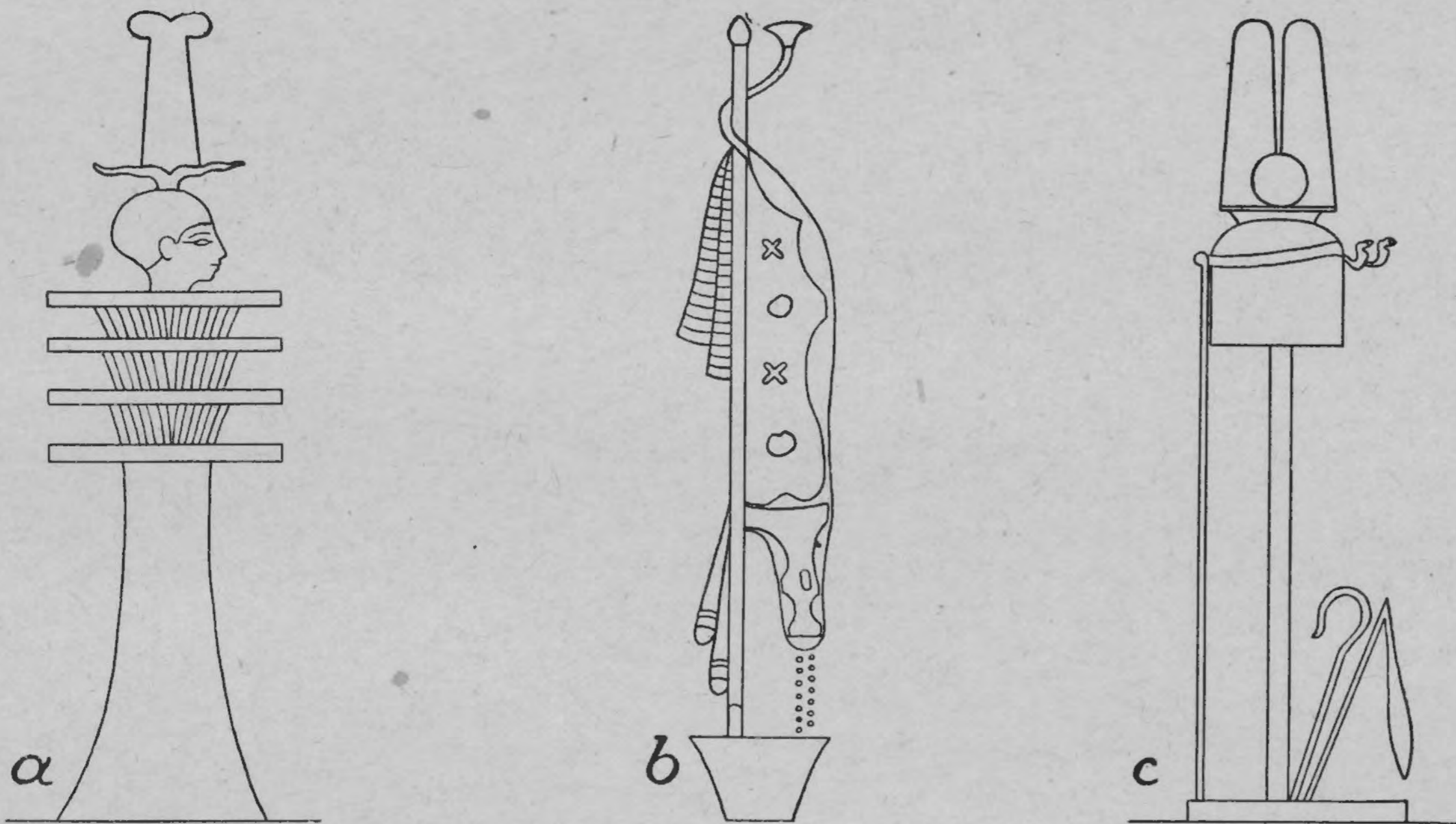
Een critische uitgave van het Tractaat en een bewerking van deszelfs inhoud ontbreekt. Als laatste zijner studies over de Oudegyptische geographie heeft DÜMICHEN het ondernomen de gegevens aller secundaire bronnen bijeen te brengen en in de tabel der volledige recensies in te voegen. Voor zeventien der Opperegyptische gouwen was het werk gedaan, toen de dood hem overviel. De door hem geteekende platen, nog inleiding, bronnenopgave en commentaar missende, werden op zijn naam gepubliceerd door W. SPIEGELBERG in een bundeltje „Zur Geographie des Alten Ägypten”, Leipzig 1894, op plaat I en II. Een vertaling van den geheelen tekst werd eenige jaren later beloofd door K. PIEHL, werd echter stopgezet, nadat in een kort artikel, verschenen in het tijdschrift Sphinx, deel IV, Upsala 1901, blz. 133—139, de eerste drie gouwen van Nederegypte waren behandeld. Sedert dien heeft zich nog slechts H. GAUTHIER voor den tekst in diens vollen omvang geïnteresseerd; zooals BRUGSCH voor hem heeft hij in zijn Dictionnaire des Noms Géographiques Contenus dans les Textes Hiéroglyphiques, deel I—VI, Caïro 1925—1931, de volledige reeks der geographische eigenamen als steekwoorden opgenomen. —

I & II. De GOUW en de GOUWHOOFDSTAD. — In de twee eerste horizontale regels van de tabel staan opgesomd de namen van de 42 gouwen (𓆎) van het Egyptische rijk en die van de 42 bij haar behorende hoofdsteden. Deze indeeling is voor de Graeco-Romeinse periode, waarin de papyrus werd neergeschreven en de inscriptie werd ingebetseld, een anachronisme. De werken der klassieke auteurs, de verspreide notities, voorkomende in de in Egypte gevonden Grieksche papyri, spreken van gouwen van geheel andere begrenzing en van hoofdsteden, welke ten deele eerst van recente opkomst waren. Zij rijmt zich beter met de opgaven der uit het Oude Rijk dateerende inscripties, die op drie na, welke zich nog laten zoeken, alle 42 gouwen kennen; inderdaad wil de tabel vervaardigd zijn onder de regeering van koning Cheops. Twijfel aan de authenticiteit der namen bekruipt ons bij dien van de hoofdstad der IVde Opperegyptische gouw, die als Thebe wordt gegeven, en dat nog wel in de vulgaire, van voor het Nieuwe Rijk niet bekende betiteling *Nw.t*, „de Stad”; wij weten immers, dat de gouwhoofdstad Hermonthis was en dat Thebe eerst in het Middenrijk daarnaast op den voorgrond is getreden. Een traditie, bewaard door Diodorus Siculus in het 54ste hoofdstuk van het eerste Boek van zijn geschiedwerk, wil, dat door koning Sesoösis het land in 36 gouwen werd opgedeeld, een getal, bevestigd door den uit den Romeinschen tijd dateerenden papyrus Boelaaq III, vgl. blz. 7, regel 13. Dit zou dus een reorganisatie moeten zijn geweest op het kanonieke systeem van Cheops. De indeeling in gouwen in Egypte is een laatste herinnering aan de periode van voor koning Menes, toen het land nog in een aantal al of niet zelfstandige stammen of stammetjes uiteenviel. De gouw in de tabel is echter reeds een administratief of territoriaal begrip geworden; twee gouwen voeren denzelfden naam en onderscheiden zich van elkander slechts door de toevoegingen „oostelijk” en „westelijk” of „voorste” en „achterste”, zooals de Opperegyptische gouwen XIII en XIV, en XX en XXI, en de Nederegyptische IV en V, VII en VIII, en XVIII en XIX. Voor litteratuuropgaven over de gouw in het algemeen zie men het artikel „*Νομός*” in PAULY's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, deel XVII, Stuttgart 1937, blz. 833—840. Het valt op te merken, dat de gouwhoofdstad in de inleiding der inscriptie niet wordt genoemd.

III. De RELIQUIE. — Als belangrijkste onder de zaken, in de gouwen aanwezig, volgen in de derde rubriek een 42-tal voorwerpen, aangeduid als *ntr*, een woord, dat zich in dit speciale geval het best vertalen laat als „reliquie”. Deze reliquieën, welker namen niet alle lees- of vertaalbaar zijn, bestaan voor het meerendeel uit de lichaamsdeelen van een god, den „vermoeiden van hart” of den „vorst”, dus Osiris, voor een zeer veel kleiner gedeelte uit lichaamsdeelen van Seth en andere goden, verder uit willekeurige amuletten; een bepaling der quantitative verhouding wordt onmogelijk gemaakt door de onzekerheid inzake de lezing en de misleidende, want mystieke, terminologie. Zonderling genoeg kunnen dezelfde lichaamsdeelen meer dan één keer voorkomen, zooals bijvoorbeeld het rechterbeen, dat zoowel in de IIIde en XXste Opperegyptische als in de IIIde Nederegyptische gouw geplaatst wordt. In sommige gevallen staat aangegeven, dat de reliquie bewaard werd in een kapel, een kist of een kruik, in andere ontbreekt dit. Hoe deze reliquieën er in werkelijkheid hebben uitgezien, laat zich voor drie harer aantoonen met behulp van reliëfs en vignetten uit Graeco-Romeinschen tijd. De met de namen van lichaamsdeelen betitelde voorwerpen blijken slechts fetischen te zijn, de primitieve objecten van goddelijke vereering, in de oudere Joodsche religie *אֵשֶׁרָה* en *מִצְבָּה* geheeten. Het „hoofd” van Osiris, bewaard in de gouw van Abydos, was een omphalosachtig lichaam, gestoken op een paal en omhangen met een diadeem, vgl. A. MARIETTE, Dendérah, deel IV, plaat 69, en G. MÖLLER, Die Beiden Totenpapyrus Rhind des Museums zu Edinburg, Leipzig 1913, blz. 49, noot, en plaat XI. De „ruggegraat”,

die in de gouw van Busiris werd vertoond was een boomstronk, vgl. MARIETTE, loc. cit., plaat 71. En de reliquie uit de gouw van Elephantine, in de inscriptie als *šr.t-š.t*, „grote vorstin”, dus als vrouwelijke godheid, in de secundaire bronnen als „linkerbeen” van Osiris aangeduid, schijnt eveneens een groote steen of omphalos te zijn geweest; althans vinden wij in de Osiriskapel in den tempel te Philae zulk een voorwerp in gezelschap van de beide eerste afgebeeld, door het bijschrift *šr-š* genaamd en met de figuur van een been, waarboven een klein hoofd uitsteekt, versierd, vgl. G. BÉNÉDITE, *Le Temple de Philae*, Parijs 1893, blz. 124 en plaat XL¹⁾.

Volgens de mythe, overgeleverd door Plutarchus in het XVIIIde hoofdstuk van zijn geschrift *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* werd Osiris, na door zijn broeder Typhon te zijn gedood, door dezen in 14 stukken gescheurd, die hierop door het land werden verstrooid. Osiris'

Afb. 5. Het mystieke lichaam van Osiris

a De ruggesgraat (Busiris), b het lichaamsvocht (Hat-Benoe), c het hoofd (Abydos).

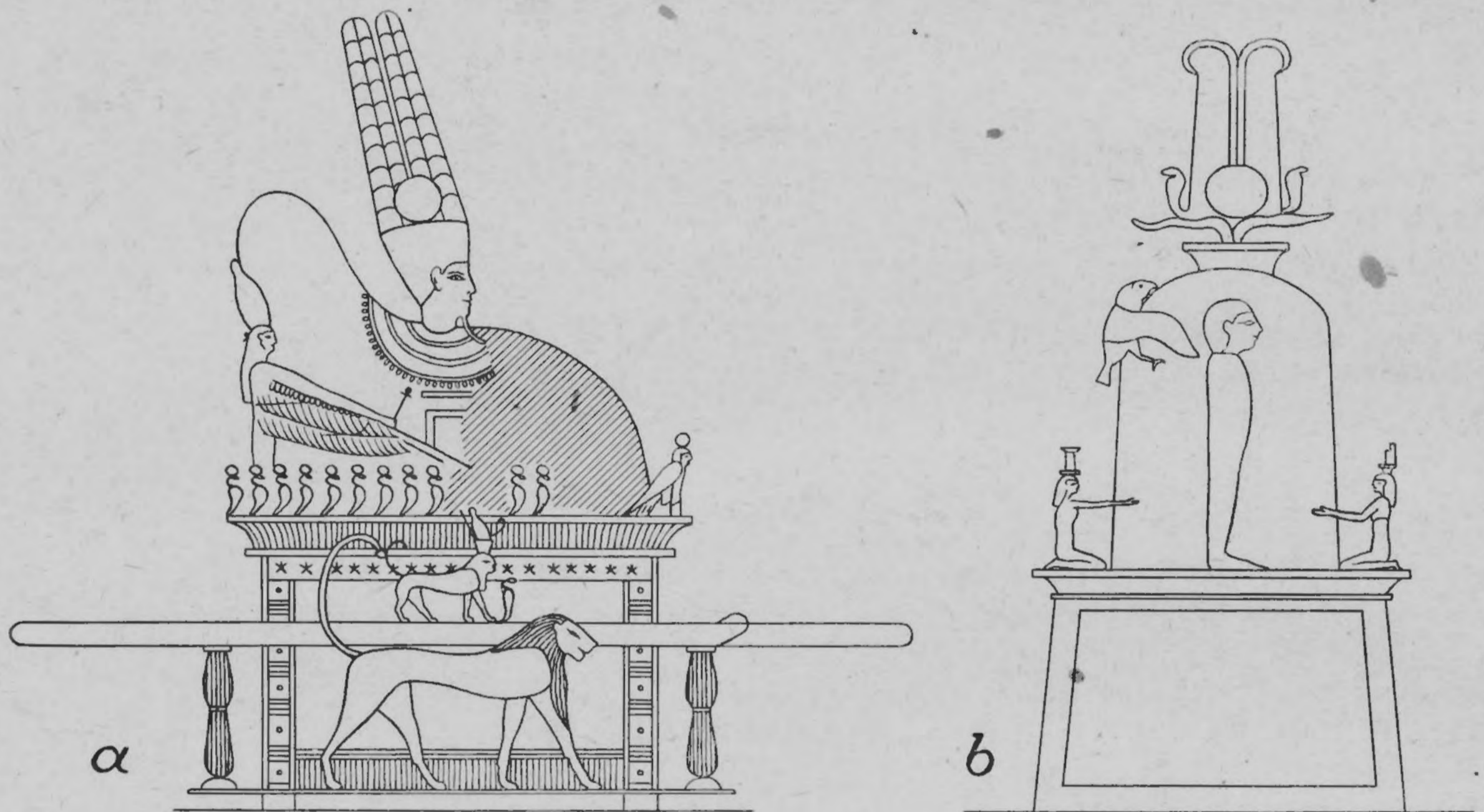
zuster en vrouw, Isis, zocht de stukken echter op en begroef hen ter plaatse, waar zij hen vond. Ook de Egyptische teksten spreken van 14 Osirisreliquieën, vgl. de bewijsplaatsen, verzameld door TH. HOPFNER, *Plutarch über Isis und Osiris*, deel I, Praag 1940, blz. 96—99 en 142—162. Het getal 14 komt in Egyptische indeelingen eenige malen voor; zoo kent het hoofdstuk CXLIX in het Doodenboek 14 oerheuvels. Er zijn echter ook citaten aan te voeren, waarin over 16 of 26 of, zooals in onzen tekst het geval schijnt te zijn, over een nog grooter aantal deelen van het lichaam wordt gesproken²⁾. Een duidelijke voorstelling over

1) Dit ter correctie van de onfortuinlijke noot op blz. 10 van het vorige nummer der Oudheidkundige Mededeelingen. Het eerste teken van den naam is natuurlijk *šn* en niet *dš*. Op *Šnm.t* ligt de oerhevel van Elephantine, of dit eiland Bigga is of niet.

2) Vgl. ook M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, *le Temple d'Edfou*, deel I, blz. 177, en A. H. GARDINER, *Hieratic Papyri in the British Museum, Third Series, Chester Beatty Gift*, deel I, Londen 1935, blz. 72—74.

de wijze, waarop Osiris begraven werd, kan dus bij de Egyptenaren niet bestaan hebben, wat de klassieke auteurs trouwens laten doorschemeren. De werkelijke situatie is vermoedelijk deze geweest, dat in Egypte op verschillende plaatsen fetischen werden vereerd en dat deze later werden betrokken in de Osirisreligie, waarbij voor ieder district één fetisch representatief werd gesteld, zijnde 14 stuks in een tijd, waarin het land in 14 districten (provincies?) was verdeeld, het driedubbele nadat de indeeling in 42 provincies was doorgevoerd. De volledige annexatie moet dan nooit gelukt zijn; in bepaalde provincies bleef de fetisch als van ouds onverbreekelijk met de lokale goden verbonden.

De termen der inscriptie zijn zoo gesteld, dat de reliquieën geacht moeten worden te behooren tot de gouw hoofdsteden, maar geven er geen uitsluitsel over of zij in deze steden zelf of in hun necropolen werden bewaard. Een formule in den grooten demotischen magischen

Afb. 6. Het mystieke lichaam van Osiris
a Het rechterbeen (? Thebe; toewijzing onzeker), *b* het linkerbeen (Elephantine).

papyrus, vertaald door GRIFFITH op blz. 135 van het IIIde deel van zijn aan dit handschrift gewijde werk, spreekt over den god Osiris, „wiens hoofd is in This en wiens been is in Thebe”, hetgeen ten gunste van het eerste alternatief pleiten zou, daar de necropolis van This steeds onder den naam Abydos schijnt te worden gegeven¹⁾, doch deze opgave is in strijd met vele andere, die het heerlijk hoofd met stelligheid in Abydos plaatsen, en moet dus een globale zijn. De *šr.t-3,t* van Elephantine, „waaronder de overstroming uitgaat”, vgl. *ibid.* blz. 83, bevond zich in ieder geval in de necropool, ver van de hoofdstad²⁾. Bij de bespreking van rubriek XI zullen wij de bewijzen aanvoeren, dat ook voor alle overige reliquieën de localiseering in de doodenstad de juiste is.

1) ? Vgl. PAULY-WISSOWA, tweede serie, deel VI, blz. 282—285. Wat wij Abydos noemen is een grafveld. Heeft er ook een stad van dien naam bestaan?

2) Vgl. JUNKER, Abaton, blz. 41.

IV & V. De GOD in zijn TEMPEL. — Eerst op de tweede plaats komt wat ons moderns het meest gewichtige onder de in de gouw aanwezige heilige voorwerpen en wezens zou toeschijnen, de goden (*s3w-n.sn*, *hw*). Dit zijn de groote en bekende gouwgoden, vereerd in de onder II genoemde hoofdsteden. In nagenoeg een ieder dier steden hadden de politieke en militaire gebeurtenissen der eeuwen verschuivingen in den cultus veroorzaakt en oudere goden door jongere doen vervangen. Dergelijke verschuivingen moesten door de lokale priesterschappen in de theologische systemen verdisconteerd worden, met als gevolg, dat vele der in de lijst genoemde goden een dubbelen naam voeren. Een analyse der 42 enkelvoudige of samengestelde namen belooft interessante gegevens voor de kennis der locale geschiedenis af te werpen; in zijn boekje over de „Urgeschichte und Älteste Religion der Ägypter“, Leipzig 1930, heeft K. SETHE reeds enkele grepen uit de rubriek gedaan.

Na de goden, hun tempels. Rubriek V geeft een opsomming der 42 centrale heiligdommen, vaste ankerplaatsen voor alle studie der cultische topographie, die in de woordenboeken niet voor de helft behoorden te ontbreken of met verkeerde termen te zijn aangeduid. Het Tractaat noemt hen uitdrukkelijk tempels (*hw.t-ntr*, *hw.t*), dat is dus noch Serapeeën, noch hoofdsteden; de hoofdsteden zijn reeds genoemd en behoeven hier niet herhaald te worden. Eenige verwarring is wel mogelijk, doordat de Egyptenaren een menschenconglomeraat eerst dan als stad beschouwen, wanneer het in het bezit is van een stadgod, en de stad dus dikwijls met den naam van den tempel aanduiden. Men houde zich aan de formuleering van het Tractaat.

VI & VII. De PRIESTER en de MUSICEERENDE PRIESTERES. — De cultus in de groote gouwtempels wordt geleid door den priester (*ck*, *wb*), in historischen tijd, toen het tempelpersoneel zich sterk had uitgebreid, gepromoveerd tot hoogepriester. De priester is de toovenaar en medicijnman van den stam; hij is de Joodsche כהן, als beschreven door B. STADE in diens Biblische Theologie des Alten Testaments, deel I, Tübingen 1905, op blz. 126—130; vgl. ook PAULY-WISSOWA, Reallexikon, deel XI, blz. 2125—2137. Zijn Egyptische titels duiden hierop ten duidelijkste¹⁾. Hij is de dienaar van den god: *hm h3.t*, dienaar der witte kroon (Opperegypte, gouw III), *hm n ih.t*, dienaar der koe (Nederegypte, gouw IV), *hm n B3st.t*, dienaar van Bastis (Ne. XVIII); echter tevens de leider der geestelijkheid: *wr djw hrp ns.tj*, eerste der vijf, chef der beide tronen (Oe. XV), *nb nht.f*, de krachtige meester (Oe. XVII), *wr hrp hmw.t*²⁾, leider en chef der kunstenaars (? Ne. I), *sh3m hw.tj*, chef der beide huizen (Ne. V), *sm3w*, de oudste (Ne. VII). Hij vervult de hoofdrol in het mysteriespel en heet: *lrj h3.t m3n.tjw*, eerste harpoenier (Oe. II), *wr hb wr*, eerste der groote visschers (? Ne. IV), *wpj rh.wj*, verzoener der beide gezellen (Ne. XIV), *nb m3c-hrw*, de rechtvaardig bevondene (Ne. XVI). Hij is degene, die den ongewijden het mysterie onthult: *wn c3.wj nw p.t*, opener van de poorten des hemels (Oe. IV), *lrj rw.tj*, poortwachter (Oe. XII), *wn r3 m t3*, opener der poort in het land (Ne. II), *wr m3.w*, eerste der aanschouwers (Ne. XIII); maar ook degene, die het der buitenwereld verhuult: *hb3 hrp.w*, verhuller der gestalte (? Oe. XIII), *hb3*, verhuller (Ne. X), *hrj s3t3*, heer van het mysterie (Ne. XIII). Zijn functies zijn van kosmische orde, hij is de: *wts r^c*, opheffer der zon (Oe. I), *rmn p.t*, drager des hemels (Oe. XIII). Hij zelf is een mysterie: *imn*, de verborgene (Ne. VI); in een der

1) De vertalingen zijn niet alle even zeker.

2) Ik lees naar Wörterbuch III, blz. 329, bovenaan. Berust de aldaar gegeven lezing niet op overtuigende bewijsplaatsen, dan is voortaan te transcribereen *wr sh3m hmw.t*, daar het tweede teeken van den titel in Papyrus HARRIS 51a, 7, op grond van G. MÖLLER, Hieratische Paläographie, deel II, Leipzig 1927, No. 449, als *sh3m* en niet als *hrp* is op te vatten.

gouwen is zijn naam zelfs taboe en mag niet worden uitgesproken (Ne. XI). Dat hij zich vooral ook met het geven of doen geven van orakels bezighield, zooals zijn Joodsche collega, blijkt uit de namen niet, maar is uit andere bronnen dan uit het Tractaat zonneklaar. Een processie der 42 priesters, horizontale coupure uit het Boek van Cheops, komt voor in den tempel te Dendara en staat afgebeeld bij A. MARIETTE, op. cit., deel IV, plaat 31—34. Belangrijk is de vraag, of de hoogepriester ook jurisdictie bezat in de gounecropool, met name in de, onder rubriek IX, XI, XV en XVI vermelde localiteiten. Het stilzwijgen van de tabel over verdere priesters, alsmede het feit, dat prins Chaëmwese als hoogepriester van Ptah te Memphis verbouwingen kan laten aanbrengen in het Serapeum aldaar ¹⁾, lijkt mij een indicatie ten gunste hiervan.

De priester wordt in zijn werk ter zijde gestaan door de tempelmusicienne (*h_nw.t, šm^c.t*), een vrouw, gekozen uit de locale aristocratie. Zij komt in den cultus van alle landen van het Nabije Oosten voor, maar treedt natuurlijk minder op den voorgrond dan de priester en is daarom ook minder goed bekend; het best wellicht nog als lid van de priesterschap van den Ptolemaeischen koningscultus, vgl. W. OTTO, Priester und Tempel im Hellenistischen Ägypten, deel I, Leipzig en Berlijn 1905, blz. 92 en 192. Haar taak was in de eerste plaats de verzorging der gewijde muziek. Zoo heet zij: *dw₃.t*, psalmiste (Oe. IV; Ne. XII), *š_hm*, sistrumspeelster (Oe. VI, XVII), *h_nw.t*, musicienne (Oe. XIV), *mrj.t*, zangeres (Oe. XV), *wr d_hn*, hoofdmusicienne (Oe. XIII), *š_htp 3_h*, den verhevene bevredigende (Ne. XX). Een tweede functie wordt aangeduid door de titels: *lmn.t*, voedster (Oe. XXI), *mw.t ntr*, gods-moeder (Ne. II), *šnk*, zoogster (Ne. III). Welke dit is, is niet duidelijk; ik vermoed, dat deze haar verbond met den bij het heiligdom behoorenden „geboortetempel”, over welks beteekenis echter eveneens onzekerheid heerscht ²⁾. Het instituut der musiceerende priesteressen heeft een tijd lang een rol van beteekenis gespeeld in de Egyptische binnenlandsche politiek. Dat was aan het einde der XXste Dynastie en een gevolg der verwickelingen, veroorzaakt door de, met den ondergang van het koningschap samenhangende, onevenredige machtsontplooiing van den hoogepriester van Amon te Thebe. Men beknotte den priester en legde het gezag in handen van diens psalmiste, die daarmede tot een theocratische vorstin werd. Een monographie over dit onderwerp werd zoo juist gepubliceerd door C. E. SANDER HANSEN, getiteld „Das Gottesweib des Amun”, verschenen te Kopenhagen in 1940.

VIII & IX. De BOOT in het MEER. — De naam van de boot van Abydos ontbreekt, de naam, gegeven voor Dendara, blijkt over twee booten te moeten worden verdeeld, voor Thebe vinden wij niet het verwachte *Wšr-h₃.tj*, maar een onbegrijpelijk *H₃.tj-wš_h-nmt.t*: dit alles maakt de explicatie er niet gemakkelijker op. Op gevaar af door hem te worden misleid, vul ik met DÜMICHEN voor Abydos den naam *Nšm.t* in. Van de *Nšm.t* weten wij, dat zij gemeerd lag in een water, grenzende aan de necropool en dat zij diende als veerboot voor hen, die deze als doode of als myste wilde betreden. Zij was bemand met priesters, vermomd als goden, terwijl mummies en mysten de rol van bemanning speelden. Nadat de boot toegesproken was met teksten, gelijkende op of identiek aan die der hoofdstukken XCVIII—CII en CXXXVI van het Doodenboek, begon de vaart, om midden op het meer onderbroken te worden door een aanval van vijandige wezens, welke dan echter, vooral door het optreden van den god Thot, in diens functie van Hermes Psychopompos, met succes kon worden teruggeslagen. Aan land gekomen ging het naar de poort van het heilige domein, waar Anubis het geheele gezelschap in ontvangst nam. De plechtigheid gold als

1) Vgl. H. BRUGSCH, Thesaurus, enz., deel V, blz. 957.

2) Vgl. wat hierover gezegd is op blz. 81.

herhaling van hetgeen in den voortijd was geschied tusschen 1) Ra en Apophis, en tusschen 2) Osiris en Seth. Het opgedragen ritueel, vermeld in den boekencatalogus te Edfoe ¹⁾, is bewaard gebleven en werd uitgegeven door E. CHASSINAT, *Le Livre de Protéger la Barque Divine*, Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes, deel XVI, Parijs 1894, blz. 105—122; vgl. ook Diodorus Siculus, op. cit., Boek I, hoofdstuk 96, hieronder vertaald.

Dit is de *Nšm.t*, wier naam, ik herhaal het, niet met zekerheid als de in de lacune ontbrekende kan worden aangezien. De overige booten (*ζηπζ*, *ακ*) zijn ons weinig bekend. Zij behooren tot het cultische apparaat der in rubriek IV genoemde gouwgoden, die van haar gebruik maakten voor hun feestelijke rondvaarten (*περίπλους*), vgl. A. MARIETTE, op. cit., beschrijvende deel, blz. 100—106, en E. CHASSINAT, *le Temple d'Edfou*, deel V, blz. 29—31 en 124—128. Haar afmetingen waren aanzienlijk; blijkens Harris 7,5 en 48,11 hadden zij gedurende de XXste Dynastie een standaardlengte van 130 el of niet minder dan 70 meter ²⁾. Uit geen der beschikbare citaten laat zich echter aflezen, dat deze booten voor het transport van mummies gebezigd zouden zijn. Integendeel, het op gezette tijden ter schouw rondvoeren van cultische schepen, een bij de Egyptische bevolking nog voortlevende gewoonte, gaat heden steeds gepaard met een vroolijkheid, slecht passend bij een in oorsprong macabere ceremonie. In Oud-Cairo wordt op den dag van het „doorsteken van den dijk”, op het hoogst der overstroming, een schitterend opgetuigd schip, *aqaba* genaamd, losgelaten, dat den geheelen dag blijft rondrijven en 's avonds wordt geillumineerd, vgl. E. W. LANE, *The Manners & Customs of the Modern Egyptians*, uitgave Londen 1923, blz. 501; in Loqsor wordt het schip in processie rondgedragen en geldt dit als herinnering aan den localen, in den voorhof van den grooten Amonstempel bijgezetten heilige Aboel-Hagghaagh, vgl. G. LEGRAIN, *Louqsor sans les Pharaons*, Brussel 1914, blz. 83.

De mystieke vaarten van de boot hebben plaats in gewijd water, welks namenreeks in rubriek IX onder de hoofden *mw*, water, of *l^{trw}*, rivier, moet zijn behandeld; passages als Mendesstèle, regel 8, geven een wel voldoende garantie voor de juistheid der opvatting. Communicatie met omliggende profane kanalen of rivierarmen heeft de heiligheid dezer wateren niet beïnvloed; in vele gouwen, als in de Thebaansche en andere in de Delta, heeft men er zich mede vergenoegd een traject in den Nijl of in een der Nijlarmen af te bakenen. Ongelukkigerwijze kunnen wij behalve de Thebaansche geen hunner localiseeren. De VIIIste Opperegyptische gouw stelt ons in de secundaire bronnen teleur met de omschrijving *P3-n-3Bdw*, „meer van Abydos”. Het water, waarop de boot zich beweegt, is den Egyptenaren identiek aan het water van den eschatologischen Chaos, daarover is nu reeds veel geschreven en gesproken. In landen, aan water arm, neigt het mysteriewater te worden gereduceerd tot een bron. De boot moet dan vervallen; in het geheele theologische systeem van den tekst is zij het meest lokaal-Egyptische element.

X. De BOOM. — De tekst kent gouwen met één, andere met twee of drie boomen, die alle op den oerheuvel vereenigd staan; boom, boschje of bosch is voor het religieuze gevoel hetzelfde. De enkele boom heet *šn kw* of *šn-nt^r*, het boschje of bosch *št3* ³⁾, Koptisch *ϣτα*, een afkorting van *št3-š.t*, „ontoegankelijk van zetel”, vgl. Harris 27,8. Het is de boom des levens, waarin „leven en dood besloten liggen”; „bloeit hij, dan bloeit ook de aarde”

1) Vgl. Z. Ä. S. IX, blz. 44.

2) De Santa-Maria van COLUMBUS had een lengte van slechts 25 meter.

3) Vgl. ook Wörterbuch IV, blz. 553, No. 9 en 10.

luit zijn geijkte epitheton ¹⁾. De heilige boom is in principe steeds ook een orakelboom ²⁾. Onder zijn bladerdek schuilt magisch fluidum, en om dit deelachtig te worden hangt de Griek of prae-Islamische Arabier aan de takken zijn zwaard, lier of kleed op. De Egyptenaar schreef op den stam den naam des konings, ten einde dezen een langdurige regeering te doen verkrijgen, moet echter de gewoonte van het behangen met gebruiksvoorwerpen of snuisterijen (vgl. onzen kerstboom) eveneens gekend hebben, daar het omwinden der takken met kleine lapjes nog allerwegen heden in Egypte in zwang is. De onderdeelen van den boom hadden de heiligheid van deze zelf; van de bloemen maakte men de groote cultische bouquets, de bladeren vlocht men tot kransen (kransen der rechtvaardigheid?) ³⁾, de twijgen werden door priesters en mysten tijdens de feesten en processies gedragen. Het was natuurlijk een halsmisdad een heiligen boom te laten verdorren. De geloovigen behoorden hem in stand te houden door hem water te plengen; een verdienstelijk werk ook was het, een muurtje of tempeltje om den stam heen te bouwen tot bescherming tegen schadelijk contact. Beroemde boomen stonden op den oerheuvel in het Oosten, vanwaar de zon dagelijks haar baan aanvangt, in Heliopolis en in Dendara, welke laatste bij een jaarlijksche ceremonie plechtig „overeind gezet” werd. Men vindt een vollediger lijstje bij H. KEES, *Der Götterglaube im Alten Ägypten*, Leipzig 1941, blz. 83—89, en vergelijkte daarbij W. BAUDISSIN, *Studien zur Semitischen Religionsgeschichte*, deel II, Leipzig 1878, blz. 184—230.

De beteekenis van den boom kwam vooral tot uiting, wanneer deze stond in de buurt van een graf of een begraafplaats. De zielen der dooden kwamen dan in de gestalte van vogels (*b3*) op zijn takken plaats nemen en konden hier door de nabestaanden worden gevoederd of gedrenkt. Dit gold in het bijzonder voor die gouwen, waarin de ziel van Osiris in vogelgestalte werd vereerd. In de necropool van Elephantine werd op een bepaalden dag des jaars de ziel van Osiris plechtig op de takken van de heilige boomen gezet, waarna aan haar en aan de zielen der overige goden onder het reciet van gewijde formules door de priesters water werd geplengd, vgl. H. JUNKER, *Das Götterdekret über das Abaton*, Weenen 1913, blz. 58—68. Uit de beschrijving in het 49ste hoofdstuk van het XVIIde Boek van Strabo's *Γεωγραφικά* weten wij, dat daarbij gewerkt werd met een groot soort havik. Iets dergelijks geschiedde met den Phoenix in Heliopolis, vgl. PAULY-WISSOWA, op. cit., deel XX, blz. 414—423. Hoe wij ons de situatie denken moeten in de gouwen, die den god in een viervoeter geïncarneerd waanden, zal wellicht duidelijk kunnen worden uit de studie van het tractaat van de 3de sectie van den papyrus, waarin het cardinale leerstuk van de ziel van Osiris behandeld stond.

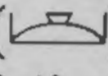
Het Geographische Tractaat opent een rijk programma van onderzoek voor den ethnoloog. Dit laat zich aan de heilige boomen het overtuigendst demonstreeren; ik sprak reeds van de cultische booten en spreek zoo dadelijk over de feestdagen. Als een roode draad loopt door de antieke, middeleeuwsche en moderne litteratuur over Egypte de keten vermeldingen van de vereering van gewijde boomen, gesanctionneerd, eerst door het Christendom, vervolgens door den Islam. In Rameses in de Delta, bezocht door de heilige Aetheria van

1) Citaten: S. SCHOTT, *Urkunden Mythologischen Inhalts*, 1ste aflevering, Leipzig 1929, blz. 20, regel 14 en 16; H. JUNKER, *Abaton*, blz. 53; E. Naville, *Goshen*, Londen 1887, plaat V, regel 2. Iets dergelijks: *Doodenboek*, hoofdstuk XLII.

2) Als in TH. HOPFNER, *Fontes*, enz. blz. 366.

3) Vgl. ook: H. SCHÄFER, *Die Mysterien des Osiris in Abydos*, Leipzig 1904, blz. 29, noot 2; Pian-chistèle, regel 103; *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, deel XXXI, blz. 196—206; S. SCHOTT, *Urkunden Mythologischen Inhalts*, 2de aflevering, Leipzig 1939, blz. 117, regel 11 en blz. 132, regel 21; TH. HOPFNER, *Fontes*, blz. 78 en blz. 830, sub voce „corona”.

Aquitanië in de 4de of 5de eeuw, stond de δένδρον ἀληθείας, in Heliopolis staat nog steeds de sycomore, waarop Maria en het kindeke Jezus tijdens de vlucht naar Egypte uitrustten, vermoedelijk de directe afstammeling van den heidenschen *šd*-boom, op het eiland Roḏa de jujube der heilige Mandoera, in el-Asjmoeneen de persea, die voor Jezus de kruin neerboog, in Dendara de boom, genaamd *abbāsa*, enz. Door Miss W. BLACKMANN zijn destijds gegevens over een viertal zulker boomen verzameld, vgl. *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XI, Londen 1925, blz. 56 en 57. Dit werk is op breder basis te hervatten. De in Egypte aanwezige heilige boomen zijn nauwkeurig te inventariseeren en de over hen handelende folklore moet worden te boek gesteld.

XI. De OERHEUVEL. — Ik beschrijf wat ik momenteel begrijp en onmiddellijk kan afleiden. De *ḳ.t* of *ḳ.t-ntr* wordt aangeduid door een hiëroglief, voorstellende een heuvel of verhooging in het terrein met eenige ondefinieerbare uitsteeksels (). Hij is begroeid met den heiligen boom of de heilige boomen. Op hem ligt een fetisch; in Elephantine, Abydos en Busiris de onder rubriek III besproken voorwerpen, in Thebe een groote kei ¹⁾, geldende als incarnatie van den god Amon, in Hat-Benoe een dierenhuid, opgehangen aan een stok ²⁾. Heuvelvorm, heilige boom en fetisch verraden, dat de *ḳ.t* geen gewone heuvel is, doch een oerheuvel (Hebreeuwsch *קִנְיָה*) ³⁾. Deze oerheuvel is tevens het graf van Osiris, als bijvoorbeeld in Elephantine (*ḳ.t-w'ḳ*), Thebe (*ḳ.t-ḫmw.t*), Hermopolis (*ḳ.t-nšršr*), Heracleopolis (*N.šr.f*) of Busiris (*ḳ.t-nbh.w*). De fetischen op de *ḳ.t*, hoe zij er ook mogen uitzien, kunnen derhalve met genoemde Osirisreliqueën als identiek worden beschouwd; die van Thebe geldt weliswaar als vorm van Amon, maar de Amon van *ḳ.t-ḫmw.t* is in de periode van het Tractaat reeds tot „ziel” van Osiris geworden, vgl. SETHE, *Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis*, Berlin 1929, blz. 55 ⁴⁾. Nu ligt het graf van Osiris steeds in of zeer dicht bij een menselijke begraafplaats, in alle de geciteerde steden, alsook in Edfoe (*Bḥd.t*) en in Dendara (*ḫḏj*) ⁵⁾. Dus kunnen wij met BRUGSCH, *Religion und Mythologie der Alten Ägypter*, Leipzig 1891, blz. 620, in de *ḳ.t* den centralen mysterieheuvel der Egyptische begraafplaats zien. Het doet daarbij in het geheel niet terzake of men zich den oerheuvel secundair tot wijding der begraafplaats opgericht of deze laatste secundair om den heuvel aangelegd wil denken. Voor beide situaties waren ongetwijfeld voorbeelden te noemen.

De materiele inrichting van den oerheuvel schijnt in het algemeen een eenvoudige geweest

1) Vgl. hiertoe Oudheidkundige Mededeelingen, Nieuwe Reeks, deel XXIV, Leiden 1943, blz. 8, noot 1, waaraan toe te voegen zijn de afbeeldingen, gepubliceerd in het XXXIVste deel der *Annales du Service des Antiquités*, Caïro 1934, blz. 161, en plaat I, stèle No. 1, vgl. blz. 88.

2) Naar F. W. VON BISSING en H. KEES, *Untersuchungen zu den Reliefs aus dem Re-Heiligtum des Rathures*, deel I, München 1922, blz. 53.

3) Voor de theorie, betreffende den oerheuvel, leze men: W. H. ROSCHER, *Omphalos*, Leipzig 1913, en dezelfde, *Neue Omphalosstudien*, Leipzig 1915; A. J. WENSINCK, *The Ideas of the Western Semites Concerning the Navel of the Earth*, Amsterdam 1916; A. DE BUCK, *De Egyptische Voorstellingen betreffende den Oerheuvel*, Leiden 1922. Essentieel voor al het volgende is ook de lectuur van J. WELLHAUSEN, *Reste Arabischen Heidentums*, tweede uitgave, Berlin en Leipzig 1927.

4) Het been van Osiris ligt op den oerheuvel en de omphalos van Amon ligt daarop; beide zijn reliqueën van overwegend belang en Amon wordt geïdentificeerd met Osiris: ik schrijf zooals ik boven heb geschreven. Er blijft een klein kansje, dat de verhouding tusschen de twee voorwerpen een andere geweest is. In de Kaäba te Mekka bevinden zich twee heilige steenen ingemetseld; echter geniet van hen slechts één algemeene vereering.

5) Vgl. M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, *le Temple d'Edfoe*, deel I, blz. 15, 49, 173, deel II, blz. 51; A. MARIETTE, *Dendérah*, deel I, plaat 62 h en j.

te zijn. Wij kennen van geen enkelen hunner de juiste ligging, maar weten toch, dat de necropolen, waarop zij gelegen waren, geen Osirisheiligdommen van groote uiterlijke praal gedragen kunnen hebben. Rondom de *i3.t* stonden te Elephantine en te Abydos, vermoedelijk dus wel overal elders, 365 schalen geplaatst, waarin dagelijks door de priesters werd geplengd, een onmiskenbare aanwijzing van het vegetatieve karakter van den cultus¹⁾. Rondom de *i3.t*, wellicht ook om de schalen heen, stond verder een muur, bestemd om de oningewijden buiten te houden, vgl. Kêmi, deel VI, Parijs 1936, blz. 26, en Doodenboek, hoofdstuk CXLIX en CL. Belangrijker dan wat zich boven den grond vertoonde was wel datgene, wat daaronder aanwezig was. Bij iederen oerheuvel behoort een grot of hol, *hrr.t* of *tph.t* genaamd (Hebreeuwsch מְעָרָה; Arabisch غَبَّاب), zooals ook iedere tempel zijn krypte of krypten heeft. De teksten zijn hierover zeer beslist en vermelden onder de bestaande en met den oerheuvel verbonden hollen die te Elephantine, Thebe, Memphis en Busiris. De opvattingen met betrekking tot deze hollen zijn weer doordrongen van vegetatieve speculaties; zij worden alle, en niet alleen dat te Elephantine, in verband gebracht met de overstroming. De opgave van een Grieksch ostracon, gevonden te Koom Oemboe, dat de begrafenis van Osiris aldaar tezamen viel met de bijzetting der heilige ibissen²⁾, kan van waarde zijn voor de localisatie; het is bekend, dat juist de grootste en indrukwekkendste hypogeeën in Egypte met dierenmummies gevuld plegen te zijn. Een beschrijving van het interieur van een der hollen vindt men in den mysterietekst van Dendara, vgl. Recueil de Travaux, deel IV, blz. 29.

De term voor oerheuvel, *i3.t*, is in Ptolemaeischen tijd, zooals vroeger, van het vrouwelijk geslacht, vgl. G. MÖLLER, op. cit., woordenlijst, No. 8. In samenstellingen krijgt het woord in deze periode echter dikwijls het mannelijk lidwoord, naar ik vermoed tengevolge van verwarring met het er veel op gelijkende *iw*, eiland³⁾. Zoo vindt men *P3-i3.t-wb* voor den heuvel van Elephantine, *Πασήμις* voor dien van Thebe, en wellicht(?) ook *بَتْنُون* voor dien van *Dk^c*.

XII. De FEESTEN. — Iederen tienden dag gaan in Elephantine en in Thebe de goden der hoofdstad aan den oerheuvel een bezoek brengen, vgl. JUNKER, op. cit., blz. 55, en SETHE, Amun und die Acht Urgötter, blz. 57 en 58. Dit is zeker weer niet meer dan de hiëratische wijze van voorstellen van een zeer alledaagsch feit. De tiende dag is de Egyptische Zondag. Dien dag placht de bevolking der groote stad op de begraafplaats bij de gestorven nabestaanden door te brengen en daarbij moet zij dan begeleid zijn door de priesterschap met de godenbeelden. Maar eens per jaar wordt het bezoek aan den oerheuvel met grooter plechtigheid gevierd, tijdens het *hb-in.t* of „feest der vallei”, bestudeerd door G. FOUCART, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie, deel XXIV, Caïro 1924, blz. 1—209. De XIIde rubriek van het Tractaat geeft voor iedere gouw den datum van een of eenige feesten (*hb*). Te Thebe en te Dendara zijn dit het feest der vallei, dat te Dendara bovendien met het Hathorfeest samenvalt, te Thebe verder nog het feest van Opet en het *k3.hr.k3*-feest, te

1) In de stad Akanthos plengden volgens Diodorus, op. cit., hoofdstuk 97, dagelijks 360 priesters in een doorboord vat. Ook de prae-Islamische Kaäba was omgeven door 360 „afgodsbeelden”, vgl. Wensinck's opmerking op blz. 632 van het IIde deel van de Enzyklopädie des Islām, Leiden 1927, wiens bron mij helaas niet bekend is. Het getal der schalen luidt in de opgaven 365 of 360. Dit laatste is gelijk aan het aantal dagen van het alleroudste, in historischen tijd in Egypte reeds afgeschafte jaar. Vgl. ook nog F. ROSSI en W. PLEYTE, Papyrus de Turin, Leiden 1869—1876, blz. 188 en plaat CXXXVII, regel 3.

2) Vgl. F. PREISIGKE en W. SPIEGELBERG, Die Prinz-Joachim-Ostraka, Straatsburg 1914, blz. 14.

3) Als in H. JUNKER, Abaton, blz. 3 en 8, H. GAUTHIER, Dictionnaire des Noms Géographiques, enz., blz. 34 en 35.

Hermopolis in Opper- en Nederegypte het feest van Thot¹⁾). Volkomen onbegrijpelijk is, dat de data gegeven voor Elephantine niet in de door JUNKER gepubliceerde decreten over het Abaton worden vermeld, en dat ook het gros der kalendarische teksten van Dendara, ondanks relatieve uitvoerigheid, bij den datum van het Hathorfeest zoo goed als geen commentaar bieden.

De oerheuvel vormt het middelpunt van een aantal plechtigheden, waaronder ik voor het oogenblik met zekerheid de volgende kan rangschikken: 1. Het mysterie van Osiris in den maand Kojahk. Van dit vermaarde mysterie rest ons op den hierboven genoemden tempelwand te Dendara een uitvoerige beschrijving, die vertaald werd door V. LORET, Recueil de Travaux, deel III, blz. 43—57, deel IV, blz. 21—33, en deel V, blz. 85—103. 2. Het feest der vallei. Ook hiervoor staat ons wellicht de best denkbare informatie ter beschikking. DÜMICHEN heeft in zijn schematisch overzicht van het Tractaat den ontbrekende naam van den oerheuvel van Ichmiem ingevuld als *Htjw-Mn*. Daar de god van dit belangrijk heiligdom tegen alle verwachting in een Osiris blijkt te zijn, vgl. Kêmi II, Parijs 1929, blz. 49, ben ik geneigd hem hierin te volgen, al berust zijn restauratie mogelijkerwijze op niet anders dan op de niets bewijzende passage MARIETTE, Dendérah, deel IV, plaat 40, No. 8. Is echter *Htjw-Mn* de gezochte naam, dan kan het hier gevierde *hb-in.t* identiek zijn aan het feest, welks uitvoerig programma door H. GAUTHIER in zijn „Les Fêtes du Dieu Min”, Caïro 1931, werd uitgegeven. 3. De dagelijksche doodenmysteriën. Ik verwijs tot nader order naar Doodenboek, hoofdstuk CXXXVIII. 4. Eventueel ook het *hb-śd*, wat echter onzeker is, vgl. K. SETHE, Beiträge zur Ältesten Geschichte Ägyptens, Leipzig 1905, blz. 136.

Het Tractaat geeft een reeks zoo geheel verschillende data, dat het ons moeilijk valt te begrijpen, wat de op hen gevierde feesten onderling verbindt en wat hen onderscheidt van de feesten, opgenomen in de tractaten van sectie 7 en 8 van den papyrus. Misschien bestaat de band hierin, dat eerstgenoemde zich alle op den oerheuvel afspeelden; een opvatting, nagenoeg niet te verdedigen bij een feest als dat van Opet, vgl. W. WOLF, Das Schöne Fest von Opet, Leipzig 1931. De structuur der Egyptische feesten, voor zoover bekend, vertoont opvallende gelijkenis met die der elders in het Nabije Oosten gevierde, met name ook met het groote Islamische feest te Mekka. De plechtigheden, die wij in Egypte bij den oerheuvel voltrokken vinden²⁾, spelen zich daar om de Kaäba af. Zoo het plengen (Arabisch تَرْوِيَّة; door den Islam afgeschaft), de ommegang (Arabisch طَوَاف) en de cultische loop (Arabisch سَعْي); voor de lychnapsie (Arabisch وَقُود) zoek ik naar bewijsplaatsen³⁾. Een nadere vergelijking met de Joodsche en de klassieke feesten blijft beter achterwege tot tijd en wijle, dat de Egyptische almanak naar bevrediging zal zijn gereconstrueerd; daar de meeste Egyptische feesten evenwel, zooals die in deze landen, van astronomischen oorsprong zijn, zal ook in het vervolg op een zeer nauwe verwantschap mogen worden gerekend. Met elementen van het ceremonieel zijn van eenige dezer feesten ook de data in eere gebleven. Men vindt belangwekkende opgaven in ALI PASJA MOEBARAK'S الخَطَطُ الْجَدِيدَةُ التَّوْفِيقِيَّةُ لِمَصْرِ الْقَاهِرَةِ وَمَدَنِيَّهَا وَقَرَاهَا, deel I—XX, Boelaag 1888.

1) Voor het feest te Dendara en dat te Hermopolis vergelijke men Z. Ä. S. XLIII, blz. 139 en 143. Voor dat te Thebe, M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, op cit., deel I, blz. 289. Dat het feest te Dendara het *hb-in.t* was, is duidelijk uit MARIETTE, Dendérah, deel I, plaat 4.

2) Vgl. voor den ommegang: Pap. Leiden T 32, blz. 2, regel 15 en 16: *dbn.k św.t nw Hḫs.t-dsr, phr.k śwḫ.w nw İḫ.t-Tḫmw.t*, „gij gaat om den muur van *Hḫs.t-dsr*, gij verricht den ommegang om de *śwḫ.w* (zie boven) van den oerheuvel van Djeme”. Voor den cultischen loop: H. KEES, Der Opfertanz des Ägyptischen Königs, München 1912, blz. 278, No. 46. De Arabische termen, hierboven en in het vervolg behandeld, zijn op een uitzondering na alle monographisch bewerkt in de Enzyklopädie des Islām.

3) Vgl. misschien A. MARIETTE, Abydos, deel II, Parijs 1880, plaat 55, regel 6.

XIII. De GRUWEL. — Op de materia sacra, tot hertoe besproken, meest uit tastbare zaken bestaande, sluit vrij abrupt een abstract begrip aan, op welks organieke beteekenis voor het Egyptische mysteriënwezen eerst door de opname daarvan te dezer plaatse het volle licht valt. Het woord *bw.t* beteekent „afschuw”. De afschuw van den god is geheel datzelfde, wat in den Hebreuwschen tekst van het Oude Testament als תועבה of „gruwel” Gods betiteld wordt. Het is ook geheel datgene, wat wij heden met den naam „taboe” aanduiden; de wetenschappelijke terminologie heeft tot benoeming van een verschijnsel, dat in onze samenleving zoo al niet verdwenen is, dan toch minder naïeve vormen heeft aangenomen en zijn naam in het woordenboek verloren heeft zien gaan, een ontleening uit het spraakgebruik der Polynesiërs moeten opnemen. Het taboe treft personen, voorwerpen, plaatsen, tijden, handelingen, enz. Tot verklaring zijner aanwezigheid voert de mysterie-godsdienst de mythologie aan, de huidige ethnologie de historie, de psychologie, de economie, de hygiëne. Naast een theoretische heeft het vooral een praktische beteekenis: het verbindt de personen, die het in acht nemen, onderling en verleent hun het recht tegen andere, die dit niet doen, op te treden. Het taboe wordt den geloofsgenooten ingescherpt door het godsdienstonderwijs, verder vooral ook door het mysteriespel. De gevolgen, veroorzaakt door inbreuken er op, van metaphysische beteekenis, kunnen worden geneutraliseerd door het verrichten van bepaalde, van geval tot geval nauwkeurig voorgeschreven handelingen: naast de leer van het taboe staat als vanzelfsprekende antipode die van reinheid (Egyptisch *w^b*) en reiniging. Vgl. verder J. G. FRAZER, *Taboo*, Londen 1911.

De Egyptische taboes zijn universeel of lokaal. Hun werking laat zich het best bestudeeren aan de priesterschap, die hen uit den aard der zaak met plichtsbetrachting heeft moeten naleven; een goed overzicht bij TH. HOPFNER, *Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae*, Bonn 1922—1925, blz. 900. De universeele taboes betreffen aangelegenheden als: de voorhuid (besnijdenis), het varkensvleesch, de visch, het haar (epilatie en kaalscheren; verbod tot het dragen van wol), het vleesch van de roode koe (keuring der moschosphragisten), de wijn, de menstruatie, de cohabitatie; ook de voor priesters geldende bepalingen tot het houden van vastendagen vinden in hen hun motiveering. De tabel van het Tractaat geeft hiertegen de naar oorsprong wel oudere locale taboes, over de meeste waarvan wij weinig weten. De invloed der Osiris-religie komt tot uiting in het groot aantal der plaatsen, waar nijlpaard en krokodil vervolgd of juist beschermd worden; nijlpaarden waren toen in Egypte trouwens zeldzaam geworden en moesten voor de ceremoniën in was worden nagebootst. Het taboe hecht zich dus vermoedelijk primair aan den oerheuvel, niet aan den gouwtempel. Daar echter de klassieke auteurs ons de mishandelingen van dieren steeds als de metropolen aangaande afschilderen, moet het zich vandaar hebben uitgestrekt over de geheele gouw. Een beter bekende lijst dan die van onze tabel, misschien zelfs een horizontale coupure uit een ouder werk van soortgelijke strekking, komt voor in het hoofdstuk CXXV van het Doodenboek, waarin de doode voor 42 wezens, blijkens hun namen heilige slangen, verklaart 42 overtredingen niet te hebben gepleegd, doch rein te zijn. Merkwaardig genoeg zijn de overtredingen hier reeds naar het ethische verschoven, en niet meer zuiver cultisch, hoewel de lijst vele eeuwen ouder is dan die van het Tractaat.

Het bestaan der taboes was ons voorheen reeds goed bekend uit het Oude Testament, waarin zij onder velerlei vorm, in het bijzonder als spijswetten optreden. Passages als Leviticus XVI 20—28, waarin de ceremoniën met den zondebok staan beschreven, zijn daar tot bewijs, dat ook bij de Joden de achtergrond van het taboe het mysteriënwezen is geweest. Een juiste waardeering der feiten vind ik in B. STADE's reeds vermelde en te prijzen *Biblische Theologie des Alten Testaments*, helaas niet in vele meer moderne en oogenschijnlijk uit-

voriger werken van gelijken inhoud, die zulke onaangename zaken als spijswetten gaarne met den mantel der liefde bedekken of geheel verdonkeremen. In de klassieke wereld speelt het taboe een aanzienlijke rol in den officieelen mysteriëncultus en in de magie, waarin wij een leer der goddelijke sympathieën en antipathieën aantreffen, vgl. het artikel „Mageia” in PAULY'S Real-Lexicon, deel XIV, blz. 311—315 en T. WÄCHTER, Reinheitsvorschriften im Griechischen Kult, Giessen 1910, echter ook in min of meer gesublimeerden vorm in de verschillende philosophische systemen. Een nauwe band verbindt het taboe aan de ethiek. Taboeverbod en ethisch verbod worden door ons niet meer als identiek gevoeld en vermoedelijk werden zij dit ook reeds door de oudste Antieken niet meer, maar hoe na zij elkander eens gestaan moeten hebben, bewees ons onze ervaring met het hoofdstuk uit het Doodenboek. De Bijbelsche bewijspplaatsen betreffende de oud-Joodsche waardeering van het begrip der zonde doen dit met niet minder klaarheid, vgl. STADE, loc. cit., blz. 200 en 201.

XIV. De SLANG. — De heilige dieren der diverse gouwen staan opgesomd in het tractaat van sectie 3 van den papyrus. De slang (*b3.w-ntr.w*, „zielen der goden”; ^c*h*) behoort niet tot hen. Haar positie in den Egyptischen cultus is een geheel autonome; zij telt tot de bezetting van den oerheuvel en is daarmede onafscheidelijk verbonden. De omphaloi, verzameld en afgebeeld door W. H. ROSCHER in zijn Omphalos, Leipzig 1913, dragen alle een slang. De Egyptenaren, die een tempel wilden bouwen, sloten, blijkens een notitie van de hand van Chaeremon, in de fundamenten een slang in, opdat daardoor het gebouw de eeuwigheid deelachtig zou worden, en ook bestond er een gewoonte tamme slangen bij zich aan huis te houden, vgl. TH. HOPFNER, Der Tierkult der Alten Ägypter, Weenen 1913, blz. 136—149. De reden was, dat de slang geacht werd de natuurlijke beschermer te zijn van den oerheuvel, de beschermer tegen de vijandige machten en tegen het taboe. De slang is dan ook in het mysteriewezen de poortwachter bij uitnemendheid. De beeldspraak van teksten en reliëfs doet de ware identiteit dezer wachters dikwijls onder allerlei vermommingen schuilgaan. Slechts de namen of de epitheta verraden dan de werkelijkheid; goden met „borende oogen” of met „scherpe messen” bijvoorbeeld zijn in dit opzicht steeds te wantrouwen. De aanwezigheid van gevaarlijke dieren als slangen moest de heiligdommen natuurlijk tot voor den mensch minder gezonde oorden maken. In historischen tijd is men er dus in vele gevallen toe overgegaan de slang in natura te vervangen door de slang in reliëf. Over de slangenstèles, hiertoe gebezigd, schreef H. KEES zijn artikel: Die Schlangensteine und Ihre Beziehungen zu den Reichsheiligtümern, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LVII, Leipzig 1922, blz. 120—136.

De slangen van het Tractaat liggen op den oerheuvel, met name die te Dendara en te Heracleopolis, vgl. MARIETTE, op. cit., deel III, plaat 28, en F. LL. GRIFFITH, Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, deel III, Manchester 1909, blz. 110, noot 2. Zij dragen alle namen en heeten, zooals wij ons dat voor slangen kunnen indenken: *nbi*, de vurige (Oe. I), *ddf.t*, reptiel (Ne. I), *imn*, de verborgene (Ne. III), *wr-bin.f*, de valsche (Ne. XI), *nb-šfj.t*, de gevreesde (Ne. XVI). Een enkele onder de namen is leerrijk. De slangen te Edfoe, *plr-šnw.f*, „die zijn boomen omstrengelt”, en die te Saft-el-Henna, ^c*nl-m-nbs*, „die in den *nbs*-boom leeft”, moeten in de heilige boomen op den oerheuvel gehuisvest zijn geweest, die te *Im.t* in Nederegypte, *hrj i3.t.f*, „die zich onder den oerheuvel bevindt”, dus aan den voet hiervan of in de crypte. De slang te Sjoetb, *wr-m-lnw.f*, „de groote in haar huid”, leefde in een dierenvel, de slang te *Šn^c-lnw*, genaamd *prj-m-tp.f*, of „die uit haar kop tevoorschijn komt” opmerkelijkerwijze in een schedel; dit is het beroemde en in de geschiedenis der kunst zoo vaak gebezigde beeld, dat derhalve een cultischen oorsprong heeft. Een processie der slangen, coupure uit het Tractaat, staat afgebeeld in een

der Osirisvertrekken op het dak van den tempel te Dendara, vgl. MARIETTE, op. cit., deel IV, plaat 59—63, en in dien te Edfoe, vgl. DE ROCHEMONTEIX en CHASSINAT, op. cit., deel I, plaat XXIV en blz. 196—200. De namen zijn hier gedeeltelijk andere dan die in het Tractaat. Vreemd blijft, dat geen der teksten de slang van Thebe, als elders gebruikelijk, *km-ʒ.t.f* noemt.

XV & XVI. Het HEILIGE DOMEIN en de *Pḥw*. — De twee slotrubrieken worden in de secundaire bronnen met zekere voorliefde behandeld en ontbreken hier zelden, zonder dat wij weten waarom. De eerste van hen geldt een begrip, in een van de helften der inscriptie betiteld als *ʒḫ*, een late term voor een stuk grond, welks lezing in de andere helft en in den papyrus echter door een kleine lacune onzeker gemaakt wordt. Het kan *w* zijn, het woord, behandeld op blz. 243 van het Iste deel van het Wörterbuch der ägyptischen Sprache, of *śwʒ.w*, het woord, behandeld op blz. 62 van het IVde deel, dat daarvan slechts door een klein voorgevoegd kruisje verschilt. De vorm der in de rubriek opgenomen eigennamen, waarvan verscheidene met het element *w* samengesteld zijn, doet het eerste alternatief kiezen, de plaatsing van de resteerende teekens van het woord in den papyrus het tweede; de zaak is misschien van weinig belang, daar *w* en *śwʒ.w* in Graeco-Romeinschen tijd tot synoniemen kunnen zijn geworden. Beide woorden beteekenen „domein”, met alle vaagheid, die den term ook in het Nederlandsch eigen is. In het Tractaat moet echter de beteekenis een meer technische zijn en deze moet bepaald worden uit de helaas slechts twee onder de 42 opgaven, die zich laten controleeren. Voor Elephantine luidt de naam *ᶜ.t-ʒ.t*, „het groote vertrek”, hetgeen volgens de secundaire bronnen hetzelfde is als *Šnm.t*, de naam van het huidige eiland Bigga, waarop de oerheuvel van de gouw gelegen was, voor Abydos in de secundaire bronnen *W-pkr*, een gebied, waarheen de tocht in de *Nšm.t*-boot leidde, bekend als bevattende het graf van Osiris, beplant met heilige boomen en omgeven door 365 offerschalen¹⁾. Oerheuvel en *w* (of *śwʒ.w*) zijn dus concentrisch. De oerheuvel, natuurlijke of kunstmatig aangelegde heuvel, besloeg slechts een zeer klein stukje grond, een stukje van hoogstens eenige meters in middellijn. De *w* moet zich daaromheen hebben uitgestrekt en het heilige domein zijn geweest, waarvan de oerheuvel het centrum vormde. Het is dan datgene, wat de Griek een *τέμενος*, de Arabier een *حَرَم* noemt²⁾. Over zijn uitgestrektheid hooren wij slechts te Elephantine, waar de situatie van het terrein een geheel unieke is. In de overige provincies kan het de geheele begraafplaats of een gedeelte daarvan omvat hebben, of ook, wat mij het waarschijnlijkst toelijkt, begrensd zijn geweest door de muren van het asylgebied.

Het bezoek van het heilig domein werd geregeld door voorschriften, die deels het terrein zelf, deels den bezoeker, deels het oogenblik van bezoek betroffen. De inhoud dezer voorschriften is voor Egypte met eenige nauwkeurigheid bekend uit den tekst van een tweetal, voor de begraafplaats van Elephantine uitgevaardigde decreten, ontdekt en uitgegeven door H. JUNKER in zijn werk over het Abaton. Zeer verhelderend werkt ook een vergelijking met de bepalingen, die voor het betreden van dergelijke gebieden buiten Egypte gegolden hebben of nog gelden. Te Mekka nemen de deelnemers aan het groote feest den

1) Vgl. H. JUNKER, Abaton, blz. 85. De dictie van dezen tekst is niet onvereinigbaar met onze opvatting, dat oerheuvel en heilig domein concentrisch zijn, maar valt op door het tusschen *W-pk* en *Rk-ḥḥ* gemaakte onderscheid.

2) Voor den Griekschen temenos, vgl. PAULY-WISSOWA, op. cit. eerste serie, deel XI, blz. 2138—2148; tweede serie, deel V, blz. 435—437. Voor de toestanden te Mekka, vergelijk men het artikel „Iḥrām” in het IIde deel van de Enzyelopädie des Islām, blz. 485—487.

staat van wijding of إِحْرَام aan; zij heeten dan مُحْرَم en blijven dat tot aan het einde der plechtigheden. In Palestina houdt de נִזִּיר zijn staat ook na afloop der feesten en buiten het domein bij. In alle landen van het Nabije Oosten, alsook in Griekenland, komen de bepalingen in hoofdzaak op de volgende neer: 1 De bezoeker moet vrij zijn van allen gruwel. Hij mag dus niet dronken zijn, moet gevast hebben, zich van cohabitatie hebben onthouden, enz. 2 Alvorens den staat van wijding aan te nemen, moet hij formeel uitdrukking hebben gegeven aan zijn wensch dit te doen (Hebreeuwsch נִזִּיר; Arabisch نِيَّة; vgl. Apuleius, Metamorphoseon, XI 23). 3 Hij mag in zijn gewijden toestand zijn toilet niet verzorgen. Daar het haar als gruwel geldt, begint men met zich het hoofd kaal te laten scheren (vgl. ibid. XI 28, 30), maar mag dit na afleggen der gelofte niet meer doen. Cultisch rein, plegen de gewijden het uit een oogpunt van hygiëne na verloop van tijd dan ook allerm minst te zijn. In Egypte was de vervuiling der κἀτοχοι spreekwoordelijk, vgl. F. CUMONT, l'Egypte des Astrologues, Brussel 1937, blz. 150. 4 Hij moet gekleed zijn in archaische kledij. Deze kledij wordt ook gedragen door den toovenaar tijdens diens magische seance en is vervaardigd van wit linnen, vgl. PAULY-WISSOWA, op. cit., deel XIV, blz. 362 en 363. In den grooten magischen demotischen papyrus, bewaard deels te Londen, deels te Leiden, wordt zij aangeduid met den naam šnt².t¹). Het is dus niet anders dan het šndw.t of lendenschort van het Oude Rijk, misschien in wat extra-primitieve editie, daar de Joodsche en Arabische cultische wetten eischen, dat het noch gezoomd, noch van naden voorzien mag zijn. De voeten blijven, als tijdens het Oude Rijk, onbekleed of worden geschoeid met sandalen van palmbast, in geen geval van leer. 5 Hij is gehouden in het heilige domein ter eere van den god te juichen en diens naam uit te roepen (Hebreeuwsch זָכַר; Arabisch تَلْبِيَّة); vgl. PAULY-WISSOWA, op. cit., deel XI, blz. 2151—2153. Doch niet in dat van Osiris, daar alle geluid voor dezen doodengod tot gruwel is. 6 Hij mag het allerheiligste, als in de Osirisheiligdommen den oerheuvel, slechts onder bepaalde omstandigheden of in het geheel niet betreden. 7 Hij heeft zich te onthouden van doodslag op mensch, dier of plant. Deze clause, die eigenlijk onder No. 1 behoort, daar doodslag onder de (priesterlijke) taboes gerekend wordt, heeft voor het practische leven zeer aanzienlijke gevolgen gehad. Ieder antiek heiligdom is tevens asyl; wat voor het dier zijn hol is, is voor den vervolgde het altaar der goden. Tot bescherming der hulpzoekenden zijn in Egypte daarom alle heilige domeinen door reusachtige, tientallen meters hooge en meters dikke muren van ongebrande tegels omgeven (περιβόλος²). Men treft deze omwallingen aan om de groote tempelruïnes, als om die te el-Kaab of te Karnak, en men treft hen aan op den rand der woestijn, als te Abydos of te Saqqara, waar zij in het geheel niets omsluiten en door de bevolking voor vestingen (قَصْر) worden aangezien. Binnen het bereik dezer laatste zal men, naar ik begrijp, de oerheuvels van rubriek IX moeten zoeken.

De tabel sluit met een rubriek, gewijd aan de p_hw der gouwen. P_hw is een woord, dat in de oudere teksten „moerasland” schijnt te beteekenen en dit wellicht ook hier doet,

1) Vgl. deel III van de uitgave van GRIFFITH en THOMPSON, onder het No. 858. Blijkens de passage IV 4 in dezen papyrus reikt het lendenschort in dezen tijd van hoofd tot voeten. De Arabier legt twee kledingstukken aan, het lendenschort of إِزَار en een omslagdoek, die den linkerschouder vrij laat, den رِدَاء.

2) Nadere gegevens bij F. VON WOESS, Das Asylwesen in der Ptolemäerzeit, München 1923. De afmetingen der muren zijn goed te bestudeeren uit den Papyrus HARRIS, vgl. 4, 2; 8, 5; 57, 12; 58, 5 en 10; 59, 2; 77, 7.

daar de 42 namen alle met het teeken voor water zijn gedetermineerd en een enkele onder hen desondanks met het element *šh.t*, „veld”, is samengesteld. Het is mij niet mogen gelukken de technische beteekenis van het woord, passend voor het Tractaat, waarin het weer in verband met den oerheuvel opgenomen zal zijn, op het spoor te komen. In de horizontale coupures, als die in MARIETTE, Dendérah, deel I, plaat 61 en 66, wordt de *phw* steeds voorgesteld als een terrein met weelderige vegetatie. Dit geschiedt echter ook met het heilig domein, waarop toch nauwelijks meer dan eenige met veel moeite in leven gehouden cultische planten gegroeid kunnen hebben. Het zal dus een beeldspraak zijn, voor oogen te houden bij de beoordeeling van teksten als de hoofdstukken over de eilanden der gelukzaligen in het Doodenboek. —

Het Boek van Cheops doet zich kennen als een Summa Theologiae; de tabel van het eerste Geographische Tractaat, waardevol door de geographische gegevens, in haar vervat, vormt tevens een oorkonde, bij uitstek bruikbaar voor de studie der Oudegyptische godsdienst. Over de ideale inrichting van het Egyptisch heiligdom gaf een boek als dat van Imhotep een informatie, die zeker uitvoeriger was dan die, gegeven in deze, meer in de breedte dan in de diepte uitgewerkte lijst. Maar eeuwen van verwaarloozing en onachtzaamheid hebben de oude priesterlijke wijsheid zoozeer in vergetelheid doen geraken, dat het weinige, dat hier geboden wordt, voor ons toch openbaring is. De begrippen, in de tabel verwerkt, zijn door de onderzoekingen der laatste decenniën, zooals deze meer in het bijzonder door de godsdiensthistorici der zgn. ethnologische school zijn ingesteld, niet geheel onbekend meer. Doch geïnventariseerd en ten deele met juistheid geïnterpreteerd, hebben zij tot heden voor ons geïsoleerd en zonder onderling verband naast elkander gestaan. Het Tractaat vereenigt nu wat verspreid uiteenlag en geeft aan de bestaande theorieën over de antieke godsvereering de bekrachtiging der Egyptische dogmatiek. Het antieke heiligdom is een kunstig mozaïek, waarvan de oerheuvel met zijn fetisch, boomen en slang, de vijver, de feesten, de priester-toovenaar met zijn vrouwelijke assistente, het taboe de nimmer ontbrekende elementen vormen. Het is een mozaïek, wel eenvoudig, maar toch weer samengesteld genoeg om de gedachte ongerijmd te doen schijnen, dat het op meer dan één plaats spontaan gegroeid zou kunnen zijn en niet de eenmalige creatie is geweest van een weldoordachte theologie. Wij treffen dit heiligdom aan tot in Westeuropa, waar de Germaansche sagen wemelen van draken, bewakers van schatten, gelegen in bronnen of onder boomen, de Grieken worden niet moe ons te herhalen, dat het mysteriënwezen, en in het bijzonder het eigene, uiteindelijk uit Egypte afkomstig is; de Syrische Adoniscultus lijkt in veel van zijn ritën op weinig meer dan op een wat gemodificeerden Osiriscultus, in Voor-Indië kent men met al het overige ook de slangenstèle of *nāgakal*. Is het dus onder de theologen aan het hof van koning Cheops, dat wij de auteurs van dit zoo invloedrijke religieuze systeem moeten zoeken, of zullen wij daartoe nog verder in de Egyptische of niet-Egyptische praehistorie moeten teruggrijpen?

De oerheuvel van de IIIde Nederegyptische gouw voert den naam *Mš.tj*, „de Twee Waarheden”, het meer dien van *šKr*, „Aker”, het domein van de XIXde dien van *šh.t-išr.w*, „Ealoeveld”. Het zijn drie namen, welbekend uit de Egyptische doodenlitteratuur; een vierde, *šh.t-htp.t*, „Offerveld”, was dit reeds als plaatsnaam en uit titels. Het Tractaat geeft een verder bewijs, dat ook die namen uit het Doodenboek, die met de grootste stelligheid tot de nomenclatuur van het hiernamaals plegen te worden gerekend, alle in verband gebracht kunnen worden met aardsche, meer speciaal met cultische localiteiten. De tweeslachtigheid van woorden als *hrj-ntr* of *dwš.t*, die zoowel „graf” of „necropool” als „onderwereld” kunnen beteekenen, heeft reeds dikwijls de aandacht getrokken. Men weet ook, dat ver-

schillende passages in de werken der klassieke auteurs ons als begrafenisceremoniën afschilderen, wat in de inheemsche doodenlitteratuur naar de onderwereld is verwezen. In mijn artikel over den „Lijkpapyrus van Sensaos” heb ik het gewaagd een dezer passages voor klinkende munt op te nemen en haar, letterlijk zooals zij door haar auteur neergeschreven staat, op aardse zaken te betrekken. De studie van het Geographische Tractaat activeert bij mij thans opnieuw den twijfel aan de gegrondheid van de inzichten dergenen, die meenen de opgaven der antieke schrijvers te mogen corrigeeren. Kent de Egyptische godsdienst in den primitieven vorm, waarin zij ons in het Doodenboek en andere oudere spreukenverzamelingen voorligt, een hiernamaals met een doodengericht en met eilanden der gelukzaligen? Moeten wij in het Doodenboek een speculatief werk over het leven na den dood zien, of veeleer een handboek der doodenmysteriën, beschrijvende een aantal harde feiten met de koele nuchterheid van een Baedeker of een operaprogramma? Men heeft wellicht met te veel vertrouwen de theorie aangehangen, dat het mysteriënwezen een schepping is geweest van den Griekschen geest en vergeten, dat voor het einde der eerste eeuw onzer jaartelling geen klassiek auteur zich over een Egyptische hiernamaalsleer uitlaat¹⁾.

1) Ik vind niets bij Herodotus, bij Diodorus, bij Strabo, bij Plinius den Ouderen, of bij een van de overige schrijvers vóór Plutarchus, geëxcerpeerd door TH. HOPFNER in zijn *Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae*. Diodorus is te citeeren voor het tegendeel. Deze kent de voorstelling van een hiernamaals uit eigen kring, zonder er blijkens zijn woorden in hoofdstuk 93 van het Iste Boek, persoonlijk veel geloof aan te hechten. In hoofdstuk 97 zet hij nu uiteen, hoe volgens de Egyptische priesters het geheele Grieksche mysteriënwezen uit Egypte afkomstig is: „Orpheus zou namelijk de meeste inwijdingsceremoniën, de opvoering van zijn eigen omzwervingen en de mythen over Hades [vandaar] hebben meegebracht. De mysteriën van Osiris zijn immers dezelfde als die van Dionysus en die van Isis gelijken zeer op die van Demeter, zoodat het verschil slechts in de namen bestaat. De straffen der goddeloozen in Hades, de velden der vromen en de voorstellingen, die algemeen ingang gevonden hebben, zou hij hebben geïmporteerd, door na te bootsen wat in Egypte bij de begrafenisplaats vindt (τὰ γινόμενα περὶ τὰς ταφάς). Want naar oud Egyptisch gebruik voert Hermes, de begeleider der zielen, het lichaam van den Apis tot aan een bepaalde plaats en geeft het daar over aan dengene, die het masker van Kerberos heeft opgezet. Nadat nu Orpheus dit bij de Grieken bekend had gemaakt, zou Homerus, daarop doelende in zijn gedicht zeggen (Odyssee XXIV, 1 en 2): „Hermes, de god van Kyllene riep op de zielen der vrijers, en hield den staf in zijn handen”. En, iets verder (ibidem, 11—14): „Zij gingen langs de stroomen van Okeanos en de Leukadische rots, langs de poort van Helios schreden zij, en snel bereikten zij de asphodelosweide, waar de zielen wonen, de schimmen der afgestorvenen”. De rivier zou namelijk door hem Okeanos genoemd worden, omdat de Egyptenaren in hun taal den Nijl dezen naam geven, met de poorten van Helios zou hij niet anders dan de stad Heliopolis bedoelen en met de weide de mythologische verblijfplaats der gestorvenen, de plaats bij het meer, bekend als Acheroesia, die in de nabijheid ligt van Memphis, een stad, omgeven door schoone, met lotus en riet begroeide meren en moerassen. Daarom ook zou hij gezegd hebben, dat de gestorvenen op die plaatsen verblijf houden, omdat de meeste en de grootste graven der Egyptenaren daar liggen, doordien men de dooden de rivier en het meer Acheroesia pleegt over te varen en dan de lijken in de zich aldaar bevindende groeven bijzet. En ook het overige, dat bij de Grieken in de mythologie over Hades gezegd wordt, zou overeenstemmen met wat nu nog in Egypte plaats vindt. Want het vaartuig dat de lijken overvaart, wordt „baris” genoemd en aan den veerman, die in de inheemsche taal Charon heet, wordt het veergeld gegeven. Zij beweren, dat dicht bij deze localiteiten ook een heiligdom van de duistere Hekate is en dat ook de poorten van Kokythos en Lethe, voorzien van koperen grendels, en nog een andere poort, die der Waarheid, daar zijn en dicht daarbij een beeld van Dike zonder hoofd”. Indien Diodorus iets over een geloof der Egyptenaren aan een hooger leven na den dood had willen zeggen, ware het hier ter plaatse geweest. De eerste, die over een dergelijk geloof spreekt is Plutarchus; wij zijn dan gevorderd tot aan het einde der eerste eeuw onzer jaartelling, wanneer Hades den Grieken reeds lang tot een hiernamaals is geworden. Plutarchus’ boek over Isis en den doodengod Osiris zou met beschouwingen over deze aangelegenheden gevuld moeten zijn. Desniettemin laat hij er zich slechts twee keer over uit. In hoofdstuk 50 zegt hij: „Ook bij de Egyptenaren hebben vele eigennamen een diepzinnige beteekenis; zoo noemen zij bijvoorbeeld de plaats onder aarde (τὸν ὑποχθόνιον τόπον), waarheen zij meenen, dat de

De Griek van voor het tijdperk der filosofen heeft geenerlei hiernamaals van kleur of dimensie gekend, zoo min als ook de Jood. Wat de Egyptenaren betreft, hoore men het oordeel van CUMONT, indrukwekkend door de scherpste en vooral door de argeloosheid, waarmede het gegeven is. De voorspellingen der astrologen, zegt hij op blz. 201 van zijn reeds geciteerde boek over de Egyptische astrologie, „s'arrêtent au moment de la mort; ils ne s'occupent pas de l'au-delà; il n'est jamais question chez eux des châtimens et des récompenses, des tortures ou de la félicité réservées aux défunts dans une autre existence; on n'y trouve jamais exprimée l'espérance de voir ceux que des astres adverses ont accablés d'infirmités et d'infortunes, obtenir dans un monde meilleur une compensation au maux qu'ils ont souffert, et c'est à peine si l'on peut y découvrir des vestiges de la conviction que tout n'est pas fini quand l'homme a rendu son dernier souffle. Elle ne se manifeste guère que quand la divination astrale se mêle à la magie, où interviennent les fantômes qu'évoquent les nécromants, forme la plus rudimentaire et la plus vulgaire de l'idée d'immortalité.”

zielen zich na den dood begeven, Amenthes, hetgeen beteekent „de nemende en gevende””. Het Egyptische woordenspel legt $\Delta\text{MH}\dagger$ blijkbaar uiteen in $\Delta\text{-MH}\dagger$, „ Δ en geven”, waarbij dan * Δ of misschien * ΔM een woord moet zijn voor nemen (Egyptisch $\text{w}^3?$ of Koptisch MO , vgl. W. Crum, Dictionary, blz. 159?). Amenthes, Egyptisch *imn.t.t*, deelt de tweeslachtigheid der boven besproken woorden; in de heidensche teksten laat het zich gewoonlijk het best met „necropool” vertalen, in het Koptisch beteekent het echter steeds „hel”. Veel belangrijker is de tweede passage, het hoofdstuk 79, een der laatste hoofdstukken uit de verhandeling, waarin de schrijver over de geheele Osirisreligie zijn slotoordeel geeft: „Wat betreft deze opvatting, waarop de heden levende priesters ($\text{o}\dot{\iota}$ $\nu\dot{\upsilon}\nu$ $\text{i}\epsilon\rho\epsilon\dot{\iota}\varsigma$) met onwil ($\text{\acute{a}\phi\omicron\sigma\iota\acute{o}\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\iota}$), onder bedekte termen ($\text{\pi}\alpha\rho\alpha\kappa\alpha\lambda\upsilon\pi\tau\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\iota$) en onder inachtnaam van alle voorzichtigheid ($\text{\mu}\epsilon\tau'$ $\text{\epsilon}\dot{\upsilon}\lambda\alpha\beta\acute{\epsilon}\iota\alpha\varsigma$) zinspelen, dat de god als koning over de dooden regeert en niemand anders is dan degene, die bij de Grieken Hades en Pluto wordt genoemd, zij verwacht, daar niemand weet in hoeverre zij de juiste is, de groote menigte, die veronderstelt, dat de heilige en gewijde Osiris in werkelijkheid in de aarde en onder de aarde woont, waar de lichamen worden geborgen van hen, die den eindpaal schijnen te hebben bereikt. Hijzelf is echter zeer ver van de aarde verwijderd, onbezoedeld, onbevlekt en vrij van al het bestaande, dat aan verderf en dood onderhevig is. De zielen der menschen, hier gevangen in lichamen, bevangen door hartstochten, hebben met den god geen gemeenschap, behalve in zooverre zij een zwak beeld van hem weten te verkrijgen door middel van wijsgeerige beschouwing. Maar wanneer zij, verlost, overgaan naar het onzichtbare en ongeziene, het vredige en heilige, is hij voor hen een geleider en koning en geraken zij, aan hem als het ware verbonden, in een toestand van nimmer verzadigde aanschouwing en begeerte naar een voor de levenden onuitsprekelijke en onbeschrijfelijke schoonheid. De oude mythe toont aan, dat Isis deze steeds begeert, verlangt en er mede verkeert, om vervolgens wat hier op aarde wordt geboren met alle schoons en goeds te vervullen. En deze opvatting is de voor goden meest passende”. Tegenover de instemming van Plutarchus staat de weifelende houding der priesters. Het bestaan van een hiernamaals is in de laatste eeuwen voor onze jaartelling allerwegen fel omstreden geworden. Naast aanhangers der leer, als Plato, de Pharizeeërs, enz. vond men velen, die ervan niet wilden weten, in Griekenland de Epicureeërs, in Palestina de Sadduceeërs. Het Oude Testament kent het leven na den dood slechts in twee korte en in de tweede eeuw voor Christus' geboorte gedateerde passages, Daniël 12, regel 2 en 3, en Jezaja 26, regel 19. Dat de Babyloniërs iets anders dan het oud-oostersche animisme beleden, zouden hebben, lijkt mij onbewezen en is in het licht van den over Egypte uitgesproken twijfel opnieuw te onderzoeken. Men begripe mijn woorden goed. Ik wil niet zeggen, dat zich uit het mysteriënwezen niet in Egypte een hiernamaalsleer en eventueel ook een eschatologie ontwikkeld kan hebben; men neemt ditzelfde heden voor het Grieksche mysteriënwezen aan. In Papyrus Britsch Museum 604, uitgegeven door F. LL. GRIFFITH in zijn *Stories of the High Priests of Memphis*, Oxford 1900, neemt de held van het verhaal, Si-oesire, zijn vader Chaëmwese mee naar Amenti en toont hem hier Osiris, die als koning der dooden over de zoo juist gestorvenen op ethische normen zijn gericht houdt. Bedenklijk zijn slechts het feit, dat beide na hun bezoek aan de onderwereld in de necropool van Memphis weer op aarde komen, en de opmerking van Si-oesire, 2, 22 en 23: „Wat gij ziet in de onderwereld van Memphis, geschiedt ook in deze 42 gouwen, waarin.. (lacune).. van Osiris, den grooten god”. Het handschrift is uit Plutarchus' tijd.

Het Tractaat is nog uit anderen hoofde van belang: het hergeeft ons Osiris. Osiris is diegene onder de Egyptische goden, die door de Klassieken het veelvuldigst wordt geciteerd en die nog in het Europa van middeleeuwen en Renaissance de vertegenwoordiger van kortweg alle Egyptische religie is. De zich ontplooiende Egyptologie heeft hem daarop eenigermate uit zijn bevoorrechte positie gestooten. Wel trad de alomtegenwoordigheid van Osiris eerst recht in het licht, nadat de ontcijfering der hiërogllyphen de lezing van de inheemsche teksten mogelijk had gemaakt, doch tevens kreeg hij iets vaags en ongrijpbaars — datzelfde ongrijpbare, dat op dit oogenblik nog de godin Isis eigen is¹⁾ —, daar zijn cultus niet te localiseeren bleek te zijn en hij wel in iederen tempel ontelbare malen afgebeeld staat, doch de inscripties geen dezer tempels als ongedeeld aan hem gewijd openbaarden. Dit latente karakter van den god vindt thans in het sterk Osiriaansch beïnvloede Geographische Tractaat zijn verklaring. Osiris wordt niet vereerd in tempels, maar in de vrije lucht, hij vindt zijn beeltenis in boomen, struiken en steenen. Hij is de god des doods, de negatie van iederen levenden god, hoe machtig overigens ook, en de genius van iederen meter grond, waarin begraven werd.

Maar achter Osiris staat Sarapis. „Deze god is het, die twee en veertig heiligdommen in Egypte bezit”, zegt Aelius Aristides, over hem sprekende, en Macrobius, evenzoo: „Geen Egyptische stad nam een heiligdom van Sarapis of van Saturnus binnen haar muren op”²⁾. BRUGSCH kan slechts gelijk hebben, wanneer hij op blz. 620 van zijn werk over de Egyptische godsdienst en mythologie het woord *ἱ. t* van rubriek IX weergeeft met „Serapeum”. Na een periode van avontuurlijke hypothesen is men heden in zake het probleem van de herkomst van Sarapis tot zekere eenheid van visie gekomen. Sarapis is identiek met den door de Memphieten vereerden Osiris-Apis en werd door den eersten Ptolemaeus tot rijksgod verheven, nadat met goedkeuring der Egyptische priesterschap en tot uitsluitend gerief der Helleensche onderdanen een aan den smaak des tijds aangepaste iconographie voor hem was bedacht. Het Tractaat geeft Memphis niet een, maar twee oerheuvels; de eerste heette *Ḥ-tḥ.wj* en lag in het ommuurde terrein in de necropool te Saqqara, waarin zich ook de tempel van Imhotep bevond, de andere, die derhalve identiek moet zijn met de ruïne, door de hedendaagsche onderzoekers als „het” Serapeum zonder meer betiteld, *ḥpḥ.t-dḥt.t*³⁾. In beide werd Osiris vereerd en in beide werden de „zielen” van Osiris, dwz. de heilige dieren, bijgezet. In het groote Serapeum geschiedde dit met den meest vereerden aller Egyptische diergoden, den stier Apis, die na zijn dood hier tot Osiris-Apis werd. In het spraakgebruik der bevolking moet daarop de enkelvoudige naam van den doodengod, Osiris, door veelvuldig voorkomen en abstractheid te weinig bepaald, ten gunste van het meer zakelijke compositum zijn opgegeven. De inhoud van het Tractaat maakt eens te meer duidelijk, dat

1) De populariteit van Isis in de Hellenistische periode vindt geen afdoende verklaring daarin, dat deze godin de zuster en vrouw van Osiris was: dit was ook Nephthys, die toch steeds een figuur van het tweede plan is gebleven. Ik stel mij voor, dat Isis een soortgelijke rol als Osiris te vervullen heeft gehad. Zooals deze god voor de Egyptenaren een personificatie van graf en grafceremonieel was, zal Isis dit geweest zijn van geboorte en geboorteceremonieel. De zgn. „geboortetempels”, vermoedelijk datgene, wat wij heden „baptisteriën” zouden noemen, zijn inderdaad met afbeeldingen van haar gevuld. Misschien ging, ondanks alles, ook het huwelijk in Egypte met sacramenten gepaard.

2) Citaten naar TH. HOPFNER, *Fontes*, enz., blz. 306 en 595.

3) Dit vermoeden is reeds uitgesproken door S. SCHOTT, *Urkunden Mythologischen Inhalts*, eerste aflevering, Leipzig 1929, blz. 18, regel 12, zonder dat ook deze een bewijs heeft geleverd. De ligging van *Ḥ-tḥ.wj*, de plaats, waar de wijze Imhotep ligt begraven, is verzekerd; men zou zich echter kunnen indenken, dat deze naam zoowel het oost- als het westcomplex met de Apisgraven dekt, in welk geval het *ḥpḥ.t-dḥt.t* toch elders te zoeken zou zijn.

Ptolemaeus bij zijn adoptie van Sarapis aan Osiris zelf, niet in de eerste plaats aan diens stiervormige ziel dacht. Het is wel van belang de identificatie van de twee goden scherp te stellen. Want met Sarapis kunnen wij in de Osiriaansche religie ook diens geheele cultische apparaat betrekken, de therapeuten en catochoi, de incubaties en de orakels, de κλίνη τοῦ κυρίου Σάραπιδος, de als Isis en Nephthys acteerende tweelingen. Met Osiris wordt voor Sarapis al datgene gewonnen, wat hierboven staat opgesomd. In ons artikel over een „Egyptisch Cultusbeeld uit Grieksch-Romeinschen Tijd”, Oudheidkundige Mededeelingen van 1943, blz. 1—10, vonden wij voor een localisatie van dit beeld in de oase Siwa geen ten volle bevredigende bewijsplaatsen. De analogieën, die zich ons ditmaal voordoen, zullen ons, eerder nog dan aan het Serapeum van de Oase, aan dat van Alexandrië doen denken.

III

Ik doe eenige verspreide opmerkingen volgen over de magische stèles, onder verwijzing naar hetgeen daarover reeds in de vorige jaargangen der Oudheidkundige Mededeelingen is gezegd.

De magische stèles komen voor in twee variëteiten, besneden met het reliëf van Horus op de krokodillen, of besneden met dat van den god Hormerti. De Horusstèles dragen op de achterzijde inscripties, van stuk tot stuk verschillend, maar toch alle ontnomen aan eenzelfde verzameling spreuken¹⁾. Op de saamhoorigheid der teksten werd reeds de aandacht gevestigd. Zij is nog in dien zin te specificeren, dat de spreukenverzameling in haar geheel blijkbaar de vakliteratuur is geweest van hen, die van het bezweren van schorpioenen hun professie maakten. GARDINER, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, deel XXXIX, Londen 1917, blz. 41, is de eerste geweest, die het vermoeden heeft geuit, dat deze personen de priesters zijn, in de teksten betiteld als *hrp-Šrk.t*. Dit vermoeden is tot zekerheid geworden²⁾. De beroemde „statue guérisseuse” van Teos, besproken door G. DARESSY, Annales du Service des Antiquités de l’Egypte, deel XVIII, Caïro 1918, blz. 113—158, is met schorpioenenteksten geheel overladen. Tot nawoord op deze teksten laat Teos echter ook een zekeren Wahibra³⁾ aan het woord en deze zegt dan (loc. cit., blz. 154) onder meer het volgende: „Ik heb spreuken op dit beeld aangebracht, ontleend aan hetgeen geschreven staat in het *’Ij.n.r-b3.w-r^c*, met betrekking tot alle werkzaamheid van het *hrp-Šrk.t*⁴⁾, ten einde door haar alle mensch en dier te genezen, en ten einde bescherming te verlenen tegen het vergif van alle mannelijke of vrouwelijke slang en alle reptiel.” De samengestelde naam *’Ij.n.r-b3.w-r^c*, waaruit het element *b3.w-r^c*, „macht van Ra”, bekend is als late term voor heilige geschriften⁵⁾, moet dus de titel van het corpus der schorpioenenteksten zijn; hij doet sterk denken aan het Ἀμβεῆς, door Horapollo opgegeven als naam van een hiëro-

1) Een stukje schorpioenentekst is wellicht ook bewaard gebleven in den grooten magischen demotischen papyrus, vgl. Ro. XX, 1—13, in GRIFFITH’S uitgave.

2) Beroemd als bezweerders van ongedierte was in den tijd der klassieke Oudheid het volk der Psyllen, woonachtig in Cyrenaïca, bewesten Egypte. Vgl. over hen W. PAPE, Wörterbuch der Griechischen Eigennamen, derde uitgave, Brunswijk 1884, blz. 1699, sub voce.

3) Wie is deze Wahibra? Twee personen zijn op het beeld aan het woord. Wahibra is blijkbaar toch niet degene, die geciteerd wordt als de auteur of slechts de graveur der spreuken. Een hernieuwde bewerking van de teksten met vollediger platenmateriaal dan door DARESSY gegeven is blijft een desideratum. Beeld en persoon hebben zekerlijk een historie van ongewoon belang.

4) *Hrp* is hier infinitief.

5) Vgl. Wörterbuch I, blz. 414, noot 1. Het eerste lid van den naam, *’ij.n.r*, is misschien te lezen als *’ij,nj*, „tot mij komt” (?). Voor de beteekenis van het woord *’ism* vergelijkte men H. THOMPSON, A Family Archive from Siut, Oxford 1934, blz. 91, No. 55.

grammatisch werk over de geneeskunde ¹⁾. Even verder geeft Teos ons ook den Egyptischen term voor „statue guérisseuse”: *šdj*, of „redder.”

Het reliëf op de Horusstèles vertoont een naakt, jeugdig kind, staande op twee kruislings liggende krokodillen en in de handen eenige dieren houdende, gewoonlijk een schorpioen, een gazelle, een leeuw en eenige slangen. Boven het hoofd van het kind de kop van een negerachtig wezen met breeden baard en rechts en links van de geheele groep twee staven, één waarvan een gekroonden valk draagt, de ander twee veeren. Een antieke beschrijving van dit reliëf mogen wij wellicht ontdekken in de volgende passage uit het 32ste hoofdstuk van Plutarchus' boek over Isis en Osiris: „In den voorhof (πρόπυλον) van het heiligdom der godin Athene te Saïs stonden een kind, een grijsaard, vervolgens een havik, daarop een visch en tenslotte een Nijlpaard uitgesneden.” De symbolische beteekenis dezer figuren was: „Gij, die geboren wordt en sterft, God haat de schaamteloosheid”. Want, zegt Plutarchus, het kind staat voor de geboorte, de grijsaard voor den dood, met een havik duiden de Egyptenaren God aan, met een visch, daar deze uit zee komt, den haat, en met een Nijlpaard de schaamteloosheid. De kerkvader Clemens Alexandrinus, eeuwen na Plutarchus schrijvende, heeft eveneens van de voorstelling gehoord, maar beschrijft haar in zijn Stromateis, Boek V, 7, 41, met ander detail. Volgens hem namelijk „stond in Diospolis in Egypte, op den zoogenaamden heiligen Pylon (Πυλών) een afbeelding van een kind, als zinnebeeld der geboorte, een grijsaard, als dat van den dood, verder een havik, tot aanduiding van God, zooals ook een visch, voor den haat, en tenslotte een krokodil, als teeken der schaamteloosheid.” En daarmee, zegt eveneens Clemens, wilden de Egyptenaren den bezoekers de vermaning geven: „Gij, die geboren wordt en sterft, God haat de schaamteloosheid”. Twee bijzonderheden in deze beschrijvingen maken het moeilijk haar zonder meer op de Horusstèles te betrekken, de aanwezigheid van een visch en die van een nijlpaard. Dat een visch op een der stèles voorkomen zou, valt binnen de grenzen van het mogelijke; de dieren, door het kind in de handen gehouden, kunnen tamelijk sterk uiteen loopen, al herinner ik mij niet een visch onder hen te hebben aangetroffen. Het nijlpaard, bij Clemens vervangen door het gewenschte, een krokodil, is echter wel vreemd. De voorstelling was aangebracht in den tempel van Neith te Saïs of in een heiligdom te Diospolis. Wij kennen drie plaatsen van dien laatsten naam in Egypte, Διόσπολις μεγάλη, of Thebe, Διόσπολις μικρά, het huidige Hoe in Opper-Egypte, en Διόσπολις κάτω, een stad, volgens Strabo in de nabijheid van Mendes in de Delta gelegen. Noch van de eerste twee dezer steden, noch ook van Saïs is bekend, dat zij in eenige zeer nauwe relatie tot den god Horus hebben gestaan. De opgaven behoeven daarom niet op tekstverwarring te berusten: magische stèles waren in Egypte in ieders handen en het laat zich denken, dat ook de tempels ten behoeve der gebetenen exemplaren ter beschikking hielden.

De voorstelling was volgens Plutarchus γεγλυμμένον, of in reliëf aangebracht, de figuren stonden volgens Clemens ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ καλουμένου πυλώνος, of op den pylon afgebeeld. Dat de Horusstèles de beelden in reliëf, zij het hoog-, midden- of laagreliëf weergeven, wisten wij, dat deze beelden in het origineel tegen een wand aanleunden en niet tegen een losstaande stèle, schijnt uit Clemens' formuleering te kunnen worden afgeleid. De passage uit beide auteurs, moge zij al of niet op de amuletten betrekking hebben, suggereert ons in ieder geval een oplossing voor een der met deze verbonden problemen. Als opvallendste onder de verschillen, bestaande tusschen de gepubliceerde exemplaren, kon op de verschillen

1) Hieroglyphica I 38: „De hiërogrammaten bezitten een heilig boek, genaamd Ἀμβρῆς, met behulp waarvan zij uitmaken of de bedlegerige zieke in leven blijven zal of niet, de diagnose stellende op grond van de houding, waarin hij ter neder ligt”. De inhoudsopgave past voor de schorpioenteksten al heel slecht.

in de gestalte der tot achterwand aan het reliëf dienende stèle worden gewezen, die de meest uiteenlopende vormen kan aannemen: rechthoekig, rechthoekig met gewelfden bovenkant, trapeziumvormig, half-elliptisch, kegelvormig, enz. Deze verschillen verklaren zich onmiddellijk, indien men aanneemt, dat het origineele beeld in den tempel niet tegen een losstaande steenen plaat, maar tegen een wand was geplaatst: wie dit reliëf dan in het klein copieeren wilde kon uit den wand de coupe snijden, die hem persoonlijk het elegantst toeleek. Op grond van de groote verscheidenheid in de morphologie der als achtergrond gebezigde stèles werd tevens in twijfel getrokken of zulk een origineel beeld in werkelijkheid heeft bestaan¹⁾. Een der meest opvallende punten van onderscheid aldus geëlimineerd zijnde, wordt de waarschijnlijkheid, dat dit het geval is geweest, nu weer vele malen grooter. De passage uit Plutarchus en Clemens laat een nauwkeurige localisatie niet toe. Bij wijze van hypothese kan men het prototype der stèles in een der volgende drie Deltasteden plaatsen: In *βΗ-bj.t*, een oud centrum van de vereering van Horus het kind, wel zeker het Χέμμis van Herodotus, Boek II, hoofdstuk 156, en in de scorpioen teksten dikwijls vermeld, vgl. GARDINER, loc. cit., blz. 41; in Damanhoeir, ΠΤΛΙΝΩΡ, de „stad van Horus”, in ieder geval van Chemmis, dat bij Boeto lag, verschillend; in Strabo's Diospolis Kato, dat nergens elders wordt vermeld.

Het geven van een gefundeerde interpretatie van het reliëf is tot heden nauwelijks mogen gelukken. Wij weten in het geheel niets over de beteekenis van den negerkop, over die van de beide staven, over die van de dieren, door het kind in de handen gehouden, behalve dan voor zoover het den scorpioen en de slangen betreft. De diepere zin van de plaatsing van het naakte kind boven de krokodillen is wel zonder meer duidelijk, maar laat zich voorloopig uit de scorpioen teksten toch niet toelichten. In deze teksten is Horus geheel passief, hij treedt niet op als overwinnaar, maar slechts als een onnoozel slachtoffer, dat met veel moeite door de goden en vooral door zijn moeder Isis, wie eigenlijk alle eer toekomt, moet worden gered. Hier blijft alles dus nog te doen. Slechts geloof ik heden de strekking te doorgronden van een der het minst op den voorgrond tredende elementen uit het reliëf. Het is het fries met kleine godjes, dat op de goedkoope exemplaren gewoonlijk ontbreekt, maar op de meer uitvoerige steeds achter de figuur van Horus op den stèlewand uitgesneden staat, zonder op ook maar twee der stèles dezelfde samenstelling en rangschikking te vertoonen. Tot verklaring van de aanwezigheid van dit fries is het noodig met eenige woorden de geschiedenis van het godenbeeld in Egypte te bespreken.

De oudste, in Egypte nog naspeurbare vorm van godsvereering is het fetischisme. Als fetisch kon ieder levend wezen of ieder voorwerp dienst doen; het kon een mensch zijn of een dier of plant, of ook wel een steen, een dierenhuid, een lap goed, een boot, een sistrum enz. In een zeer vroeg tijdperk moeten naast deze fetischen, die tot het Christendom voorwerpen van vereering blijven, afbeeldingen van hen zijn komen te staan. Menschen, dieren en planten zijn sterfelijk. Om een bezielden fetisch dezelfde continuïteit te geven als een onbezielden, dient men allereerst een theorie op te werpen, dat niet slechts één bepaald levend wezen, doch een geheele generatie, familie of soort dezer wezens goddelijk is. Dit is in Egypte geschied. Een volgende stap is het, van zulk een fetisch in onvergankelijk materiaal een afbeelding te vervaardigen, die op haar beurt als goddelijk geldt. Zulk een stap moest vroeg of laat gezet worden in een milieu, tot welks dogma's nog het geloof behoort, dat de imitatie, mits sacramenteel behandeld, zoo goed is als het origineel. Het oudste godenbeeld is dus zuiver imitatief en wordt vooral van levende wezens vervaardigd.

1) Vgl. Oudheidkundige Mededeelingen van 1943, blz. 30, noot 1.

De godsvoorstelling van den mensch, beschaafd of onbeschaafd, is anthropomorph. De godheid wordt geplaatst tegenover het eigen Ik, wordt door diens daden geprikkeld en oefent daarop ook weer een, geheel persoonlijk gedachten, invloed uit. De Egyptische god moest kunnen zien, hooren, spreken, denken, zich voortbewegen, enz. Wat men tot de attributen van de godheid rekende heeft men ook in het godenbeeld uitgedrukt willen zien. Reeds in het oudste Dynastieke tijdperk is het zuiver imitatieve beeld, al blijft het aanbeden, op den achtergrond geraakt en in de meerderheid der gevallen vervangen door een ander van hooger conceptie, het anthropomorphe. Voor de theologie, die aan dit laatste het aanzijn gaf, is de godheid van gestalte een mensch, maar draagt zij als reliek van het oorspronkelijk niet-menschelijk gedachte uiterlijk nog eenige sprekende kenteekenen. De overgang heeft zich voor de verschillende goden langs verschillende weg voltrokken. De menschvormige goden blijven onveranderd. De diervormige krijgen een menschelijk lichaam, maar behouden hun dierenkop. De onbezielde voorwerpen, die nog steeds in origineel en niet in copie werden vereerd en dus in de ontwikkeling reeds ten achter waren, zijn ten achter gebleven. Waar men hen anthropomorph heeft willen maken, heeft men hun eenige menschelijke lichaamsdeelen gegeven, een hoofd, een gelaat, oogen, ooren, neus, mond, armen of beenen. Zelden zijn zij tot geheel menschelijke wezens geworden, die dan ter herinnering aan hetgeen zij eens waren een kleine afbeelding hunner oorspronkelijke gestalte boven het hoofd te dragen krijgen.

Het anthropomorphe godenbeeld is in Egypte het als klassiek beschouwde godenbeeld, dat in de tijden van het heidendom het officieel vereerde is gebleven. Evenwel is nog een kleine wijziging in het detail der door den god gevoerde insigniën getolereerd, een eerste en zwakke uiting van een ontwikkelingsgang, die in de alinea na deze verder vervolgd zal worden. De locale cultus is steeds van een meer of minder sterk uitgesproken monotheïsme. Het contact met de omliggende religies, die slechts zelden met wortel en tak uitgerooid kunnen worden, pleegt echter zulk relatief monotheïsme reeds vroeg tot concessies in het dogma te dwingen. De theologie gaat dan weer voor de ikonographie uit. Verschillende methoden worden toegepast om, bij het nauwer aanhalen der betrekkingen met de naburige centra van vereering, de formuleering van het geloof aanvaardbaar te doen blijven. Men brengt de goden tot elkander in familieverhouding; men vereenigt hen tot groepen, triaden, ogdoaden, enneaden; men amalgameert twee of drie bestaande goden tot één nieuwen; men verklaart den eenen god tot ziel of tot hart van den anderen. In de beelden uit zich het syncretisme daarin, dat de goden elkanders insigniën gaan overnemen. Een god, die met bok noch ram iets uitstaande heeft, krijgt horens, omdat hij geassimileerd wordt aan een anderen, die dit wel heeft. De waardigheidsteekenen, door de goden gevoerd, beginnen van dat oogenblik af sterk in aantal toe te nemen. Op de reliëfs der uit de Graeco-Romeinsche periode dateerende tempels heeft bijkans iedere god veeren, horens, een zonnescijf, kronen van steeds grooter ingewikkeldheid, een of meer uraei, een halsketting, scepters, een staf, enz. De insigniën zijn dan tot algemeene symbolen der goddelijkheid geworden, die voor den eenen god nauwelijks meer typeerend zijn dan voor den anderen. Het beeld van den god zelf is echter gebleven wat het was, anthropomorph.

De reliëfs dezer late tempels spiegelen ons een drogbeeld voor. De werkelijke situatie is een geheel andere geweest, dan de theologen uit het epigonentijdperk ons gaarne zouden willen doen gelooven; het syncretisme heeft dieper wortels geschoten dan alleen in de peripherie van de godsvoorstelling. Nadat de eenheid van het goddelijke ook in intercommunale verband erkenning had gevonden, en daarmee tevens de onmogelijkheid van alle groepeerings, heeft men een godenbeeld ontworpen, dat het speculatieve genoemd zou kunnen

1

2

3

4

5

6

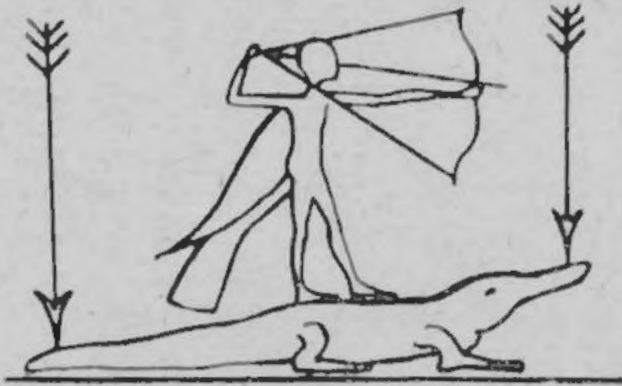
7

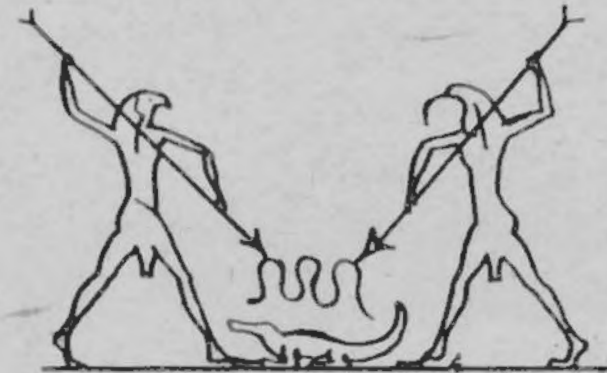
8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

Afb. 7. Speculatieve godenbeelden

worden, en dat, van uiterlijk vreemd, in zijn conceptie zekerlijk niet primitief meer is. De god is in de definitie van de vervaardigers van dit beeld een wezen, anthropomorph, immanent en transcendent. Hij is anthropomorph om de reden, reeds uiteengezet. Hij is immanent, omdat alle verschijningsvorm als manifestatie van hem geldt. Het beeld wordt dus ten eerste samengesteld, een kruising van gestalten, gekozen onder verwaarloozing van andere op gezag van de locale mythologie. Een voortreffelijk voorbeeld is het beeld van Hormerti. Deze god wordt voorgesteld als hebbende aan één menschelijk lichaam: een tiental hoofden, menschelijke en dierlijke, een ontelbaar aantal oogen, vier armen, zes vleugels, een vogelstaart, knieën, gevormd als leeuwen en voeten als jakhalskoppen, terwijl hij een samengestelde kroon met horens en tenminste vier scepters voert. Maar niet alleen alle vorm, ook alle evolutie is van hem een manifestatie. Hij leeft in de vegetatie; het beeld van Hormerti, en vele andere dezer beelden, is dus tevens ithyphallisch. De godheid is tenslotte transcendent, omdat al het bestaande als aan haar onderworpen wordt beschouwd. Ook hier een tweeledige gedachtengang. De god staat op een voetstuk, copie van den oerheuvel of neutraal symbool van den kosmos. Maar tevens is de godheid het punt van convergentie der ethiek. Het voetstuk wordt dan tot symbool van het kwaad: de krokodillen onder de voeten van het kind Horus.

De voorstellingen der magische stèles verhouden zich tot die der tempelreliëfs als, op taalkundig gebied, het taaleigen der demotische teksten tot dat der in het klassiek Egyptisch geschreven tempelinscripties. Beide geven weer wat op zeker oogenblik in Egypte werkelijk gangbaar is geweest, in tegenstelling tot datgene, wat de piëteit aanwezig had willen zien. En omdat dit parallellisme zoo volkomen is, kunnen wij voor de godenbeelden ook de dateering der taalperioden overnemen. Het anthropomorphe beeld, dat nog canoniciteit heeft verkregen, moet dat van het Oude Rijk en het beginnende Middenrijk geweest zijn, het speculatieve beeld, dat zoover nooit gekomen is, dat van het Nieuwe Rijk. Veel ouder dan het Nieuwe Rijk kan het niet zijn; dat het kind Horus, de ondieren vertrappende, reeds in de Pyramideteksten wordt genoemd, is geen bewijs, dat van deze handeling toen tevens beelden bestonden. De populariteit van het speculatieve beeld schijnt een groote geweest te zijn. Toen het principe eenmaal bekend gemaakt was, heeft ieder heiligdom, ook de oudere, reeds een of meer fetischen en anthropomorphe beelden rijk, zich er een willen aanschaffen. De toestand, zooals deze onder het late Nieuwe Rijk geweest is, vindt zich geïllustreerd in het fries der magische stèles, waarop van al deze secundaire en over geheel Egypte verspreide godenbeelden de gestalten, dikwijls onder toevoeging van titel en plaats van opstelling, is vastgelegd. In afb. 7 reproduceer ik eenige hunner, voorkomende op de Metternichstèle; zij zijn alle onderling verwant, maar de gave harmonie van de groep van Horus op de krokodillen vertoonen toch slechts weinige. Het speculatieve beeld is, naar ik begriip, het laatste geweest, dat de reeds verouderende Egyptische cultuur aan de beschaving heeft geschonken. Het is aan dit beeld, dat het Christendom met zijn „St. George en de Draak” en, eveneens met paradoxale nuance, zijn „Overwinning van het Lam” aanknoopt. En nog te anderer plaatse heeft men zich er naar het schijnt van meester gemaakt. De Indische goden met hun vele armen, hoofden, enz., gelijken zooveel op onzen Hormerti en zijn verwanten, dat men niet verwonderd zijn zou, indien blijken mocht, dat, bijvoorbeeld over de brug van Hyksos en Mitanni, zekere inspiratie van Egypte op Indië is uitgegaan. Het Grieksche beeld is weer anthropomorph. Waarom de Grieken in de traditie teruggrepen en niet het speculatieve beeld ontwikkelden, ontgaat mij.

De fetisch behoort in de primitieve maatschappij tot het eigendom van den priester, die hem geheim houdt en toont aan slechts dengene, dien hij daartoe uitkiest. Het is de godheid in levenden lijve, een levend wezen, gevuld met magisch fluidum. Wie van den

priester toegang verkrijgt kan zich van dit fluidum iets eigen maken door den god aan te raken. Het fluidum werkt als electriciteit. Iedere aanraking is effectief: de Moslim kust de Zwarte Steen of drukt zich in zijn volle lengte daartegen aan, de Hellenistische priester beslaapt zijn vrouwelijke catechisanten, de christen eet de hostie op. De communie is tot heden een zeer materieel contact gebleven; ook het speculatieve beeld moet op eenigerlei wijze door de geloovigen zijn aangeraakt. Maar naast de materiele gemeenschap met de godheid staat overal een meer abstracte. Het bloote zien van den fetisch, ook al kon deze verder niet worden betast, gold den primitieve als zaligmakend. In de Grieksche mysteriën heet de myste, die de volledige wijding heeft ontvangen en daardoor tot een hooger grad van menschzijn is opgeklimmen, *ἐπόπτης* of „ziener”. Geen werkwoord komt in den grooten doodentekst van onzen papyrus T 32, een inventaris der mysteriën, door den doode bijgewoond, veelvuldiger voor dan juist dit werkwoord „zien”¹⁾. De Buck heeft op blz. 85—104 van zijn studie over den Oerheuvel aangetoond, dat deze heuvel het centrum vormt van het mysteriespel. De handeling van het mysteriespel vindt zich schematisch vastgelegd in de voorstelling van het speculatieve beeld. Zuiverder nog dan fetisch of anthropomorph godenbeeld, moet het aanschouwen van het speculatieve, den god, verrijzende boven kosmos of duisternis, den zieken of gebeten belijder de gedachte aan herleving hebben gesuggereerd. Maar van een godenbeeld gaat niet slechts suggestie uit. De „Overwinning van het Lam” is den christen nog slechts een symbool, welks aanblik hem tot communie aanspoort, doch geen verdere werking uitoefent. Het speculatieve beeld was den Egyptenaren, als de oude fetisch, een god in levenden lijve; het zien van een god is een visio beatifica, op zich zelf een communie.

De godsdienst van Egypte is in historischen tijd aldus geordend, dat iedere cultus zijn aanspraken op katholiciteit erkend vindt en ieder cultisch beeld geacht wordt het mystieke fluidum te bezitten van alle overige. De ontwerpers der magische stèles behoorden tot een generatie, welker geestelijke behoeften niet meer ten volle door de oudere beelden werden bevredigd. Om de potentie van het door hen vervaardigde amulet langs cumulatieven weg te verhoogen en om het bij de belijders der diverse locale culten te gereeder ingang te doen vinden, plaatsten zij op den achterwand een fries met de afbeeldingen van zoo mogelijk alle in Egypte vereerde speculatieve godenbeelden, detail, dat op den wand achter het origineel in den tempel vermoedelijk ontbrak, en dat ons de magische stèles, tezamen met de bronzen, tot de meest waardevolle bronnen voor de religieuze ikonographie van het latere Egypte maakt. Voor de hoofdgroep beperkten zij zich tot de weergave van de beelden van slechts twee steden, al waren naar de theorie ook van die aller overige amuletten te vervaardigen geweest. Godsdienst dekt zich in de Oudheid ten deele met wat wij heden handelsmerk zouden noemen. De vervaardiging van amuletten tegen schorpioenenbeten is in de stad van Horus het kind blijkbaar een locale industrie geweest, die heeft moeten concurreeren met een andere te Pharaithos en daarmee bij de vervaardiging van stèles als de stèles Metternich, University College en Genève een fusie heeft aangegaan. De overige cultische centra zullen zich bij den bestaanden toestand hebben neergelegd en een middel van bestaan hebben gezocht en gevonden in andere specialismen.

De onzekerheid ten opzichte van de beteekenis van het reliëf van de Horusstèles heerscht

1) In acht kolommen schrift vind ik van het werkwoord *ptrj* 14, van *m³³* 37, van *hf* 1, van *šgmh* 2, van *g³w* 1, van *gmh* 1, en van *dg³* 11 voorbeelden. Het object is steeds een goddelijk of cultisch wezen, of een cultische handeling.

in versterkte mate ten opzichte van dat der Hormertistèles. Mag ook aan de identiteit van den god na het artikel van VON BISSING niet worden getwijfeld, in de schorpioenenteksten wordt hij niet vermeld en behalve dan door het feit, dat hij op eenige Horusstèles mede staat afgebeeld, wordt een betrekking tusschen hem en de auteurs dezer teksten door niets bewezen; de spreuken op de keerzijde van de twee exemplaren, waarop spreuken voorkomen, zijn in cryptographie geschreven en onvertaalbaar. Het Geographisch Tractaat van koning Cheops geeft nu eenige toelichting tot de details zijner ikonographie. De paragraaf over de Pharbaethitische gouw in dit geschrift noemt den naam van den tempel der hoofdstad als *Pr-Mg*, of „Huis van Mega”; Mega wordt in de litteratuur, zooals ook in den magischen papyrus Harris, meermaals vermeld als incarnatie van den god Seth en als krokodil, vgl. Wörterbuch II, blz. 164, noot 8 en 9. Verder geeft het den naam van de slang in het Serapeum als *wr-bin.f*, „de valsche”, en voegt daaraan toe het epitheton *shn rn.f*, wat zich laat vertalen als: „wier naam luidt: de omvattende”, of als: „die haar cartouche (○) omsloten houdt”, beide vertalingen eventueel goed passende bij de houding van de slang op de Hormertistèles, die inderdaad steeds met den staart in den bek, als cirkel, maar ook als ovaal wordt afgebeeld. Het beeld van Hormerti zou dus op de begraafplaats gestaan moeten hebben; dit is een localisatie, waartoe men zich zonder litteraire gegevens niet licht zou laten verlokken, maar die, gezien de centrale ligging der Serapea te Saïs en te Tanis, toch niet onmogelijk geacht moet worden. Het motief van de slang met den staart in den bek is in Egypte misschien sedert voorhistorischen tijd, in ieder geval sedert de XXIste Dynastie bekend¹⁾. Behalve in dat te Pharbaithos, was het ook in de speculatieve beelden te Hermopolis en een andere stad verwerkt (vgl. afb. 7, No. 4 en 5). In de Grieksche papyri, uitgegeven door K. PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn 1928—1931, wordt het eenige keeren beschreven, vgl. deel I, blz. 10, deel II, blz. 26, 72, 76, 89 en 169; zoo ook in de Hieroglyphica van Horapollo, vgl. deel I, paragraaf 2, 59, 60, 61, 63 en 64. Beroemdheid verkreeg het echter eerst in de alchemistische litteratuur, waarin ons de οὐροβόρος δράκων²⁾ als de groote bewaker van het mysterie van de Steen der Wijzen wordt voorgesteld³⁾. Uitvoerige citaten zijn te vinden bij M. BERTHELOT, Collection des Anciens Alchimistes Grecs, deel I en II, Parijs 1888, die tevens afbeeldingen uit middeleeuwsche handschriften weergeeft.

Magische stèles met het reliëf van Hormerti blijven zeldzaam. Een aardig exemplaar

1) Vgl. M. OLDFIELD HOWEY, The Encircled Serpent, Londen, zonder datum, blz. 198; R. V. LANZONE, Dizionario di Mitologia Egizia, plaat CLIX; F. LL. GRIFFITH, Stories of the High Priests of Memphis, Oxford 1900, noot op blz. 22; Pianchistèle, regel 5; Pap. Bremner Rhind, 30, 16 en 32, 44.

2) Het adjectief, geschreven οὐρηβόρος in Lydus, Liber de Mensibus, boek III, paragraaf 4, is samengesteld uit οὐρά, „staart”, en -βόρος, een afleiding van βιβρώσκω, „eten”. Door een speling van het toeval is het in de uitspraak nagenoeg homoniem met het Egyptische *wr-bin.f* of *Oerbonef.

3) De Steen der Wijzen, ook wel genoemd het „Ei der Philosophen”, was een steen van peervormige gestalte, die in de middeleeuwsche handschriften dikwijls staat afgebeeld. De alchemie is opgegroeid in dezelfde kringen, die voor de redactie van het Boek van Cheops verantwoordelijk te stellen zijn. De alchemist leeft als het ware op de helling van den oerheuvel; zijn blik is van nature steeds naar den top hiervan gericht. Niet uit speelschheid leerde een Zosimos, dat het alchemistisch laboratorium, een gewijd vertrek, δῶμα ἱερατικόν, door tuinen en vijvers behoort te zijn omgeven. Er kan daarom slechts weinig twijfel aan bestaan, dat ook de Steen der Wijzen tot de categorie der steenen fetischen behoort. Daar alle wijsheid van den god Thot stamt, moet zij zich in de stad van diens cultus, Hermopolis, hebben bevonden. Inderdaad werd in deze stad een fetisch getoond, gewoonlijk betiteld als „ei”, vgl. G. LEFÈBVRE L'Oeuf Divin d'Hermopolis, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, deel XXIII, Caïro 1923, blz. 65—67. De plaats van bewaring was, meen ik, Hermopolis-Serapeum, niet Hermopolis-stad.

van fayence werd nog gepubliceerd door F. W. VON BISSING, *Die Kultur des Alten Ägyptens*, Leipzig 1913, plaat 22, afb. 55, vgl. blz. 81; een ander vermeld door CH. BOREUX, *Antiquités Egyptiennes, Catalogue-Guide*, deel II, Parijs 1932, blz. 511, vgl. blz. 388. Zeldzaam als de stèles zijn de vrijstaande beeldjes, bronsjes, terracottas, enz. van den god. Een bibliographie werd gegeven door G. ROEDER, *Aegyptische Bronzekerke*, Glückstadt 1937, blz. 20. Zij is uit te breiden met het beeldje, gepubliceerd in de *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, deel XXIV, London 1902, op blz. 24, en met de nummers *Britsch Museum 1205a*, vgl. *Oudheidkundige Mededeelingen van 1943*, blz. 30, en Brussel E 7533, vgl. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, serie III, jaargang XI, No. 4, Brussel 1939, afb. 1 en blz. 81. In reliëf aangebracht op een wand komt de god één keer voor, vgl. G. ROEDER, *Naos*, Leipzig 1914, plaat 21 en 78, en blz. 75. Een sterk beschadigd Horusstèletje werd gevonden in het huis van Asychis, vgl. W. M. FLINDERS PETRIE, *Tanis*, deel I, Londen 1885, blz. 42; een ander, eveneens beschadigd, gepubliceerd door C. M. Kaufmann, *Graeco-Ägyptische Koroplastik*, Leipzig en Caïro 1915, plaat 25, No. 189, vgl. blz. 69. In het IIIde deel van zijn *Oedipus Aegyptiacus*, Rome 1654, bespreekt A. KIRCHER op de bladzijden 501—504 en 507—509 eenige Horusstèles en twee „statues guérisseuses”. Ik veronderstel, dat deze stukken dezelfde zijn als die, reeds opgesomd onder het Italiaansch bezit.

POSTSCRIPTUM. Ad pag. 66: Het getal 14 wellicht eerder in verband met Osiris' betrekking tot de maan.

Ad pag. 79: De lezing is *w* en niet *šwꜣ.w* in de in noot 2 op blz. 57 vermelde excerpten uit den tempel te Koom-Oemboe.

Ad pag. 77: Het Oude Testament kent een gewoonte de rechtspraak te houden in de poort van de stad of den tempelhof. Dit doet toch sterk aan als rest van een eventueel ouder taboe-onderzoek op de grens van de *haram*.

Ad pag. 80: De eerste helft van het woord $\overline{\Delta\Delta\text{H}\dagger}$ kan ook beschouwd zijn als verkorte vorm van het werkwoord $\Delta\Delta\text{OHI}$, grijpen.

Ad pag. 88: Men vergelijkte Numeri 21, 9: „En Mozes maakte een koperen slang, en stelde ze op eene steng; en het geschiedde, als een slang iemand beet, zoo zag hij de koperen slang aan, en hij bleef levend”.

B. H. STRICKER

ROMEINSCHE MUNTEN UIT MIDDEN-BRABANT OPGESPOORD

... „et pius est patriae facta referre labor”.

Ovid. Trist. II 1, 322.

De zandgronden van Midden-Brabant, doorsneden door de stroompjes Aa, Dommel en Beerze, hebben al vroegtijdig een menselijke bevolking gehad ¹⁾. Op verscheidene plaatsen vinden wij een ononderbroken bewoning; zoo o.m. te Erp, waar op een hoogen zandrug langs de Aa pijlpunten en steenen bijlen gevonden worden naast Keltische urnen en scherven van Romeinsch aardewerk. Grafvelden en aardewerk laten duidelijk zien, dat na een schaarsche bevolking in vroeger tijden, ook in deze streken Kelten en Germanen zijn doorgedrongen. Ook de Romeinen hebben in dit moeilijk toegankelijk gebied met zijn toentertijd dichte bosschen en moerassen hun sporen achtergelaten. Over den aard van hun verblijf weten wij echter nog niet veel. De vondsten, die in deze streken in verreweg de meeste gevallen slechts enkele losse munten betroffen, laten nog niet toe, eenige gevolgtrekking te maken. Het feit echter, dat bijna alle vindplaatsen gelegen zijn in de buurt van de kronkelende stroompjes, die vroeger meer waterrijk waren dan thans, schijnt wel te wijzen op het afwezig zijn van een anderen verkeersweg dan het water. De hypothese van HOLWERDA ²⁾, dat „er mogelijk wel iets van een weg geloopt heeft van de Maas naar het Westen... Zulk een weg zou dan ook de Peel hebben doorkruist”, is tot nu toe niet bevestigd. Ook het nieuwste samenvattend overzicht van BIJVANCK, die hierbij, volgens de inleiding van zijn boek, toch steunt op de door hem in Excerpta Romana III verzamelde gegevens, zegt hierover niets ³⁾. Indien echter méér gegevens van plaatselijke verzamelaars van oudheden werden bekend gemaakt, zou wellicht hier en daar duidelijker blijken, of de gevonden Romeinsche voorwerpen afkomstig zijn van de inheemsche stammen, die ze van kooplieden kunnen gekocht hebben of uit hun diensttijd in de Romeinsche legers hebben meegebracht, of van Romeinen zelf, en in dit laatste geval: of deze de betreffende plaatsen uitsluitend langs getrokken zijn, of er een korter of langer verblijf hebben gekozen. Vooral omdat grootere opgravingen van Romeinsche overblijfselen in Midden-Brabant wel een groote zeldzaamheid zullen zijn, zullen wij de kleinere niet mogen verwaarloosen.

Door zeer toevallige omstandigheden ben ik in Juni 1942 op het spoor gekomen van een vrij groote vondst van Romeinsche munten, die echter alle reeds — ze waren zes weken tevoren gevonden — in het bezit waren van verschillende particulieren. Na een jaar van allerlei, vaak spannende, onderzoekingen meen ik een nagenoeg volledige lijst van de gevonden munten te kunnen geven. Het is echter niet uitgesloten, dat er nog eenige munten in het bezit zijn van tot nu toe onbekende muntendelvers; want dat er ter plaatse de eerste weken gezocht is naar munten, staat vast. Een drietal munten schijnt bovendien zoekgeraakt te zijn; zij komen voor op een voorloopige lijst, waarop kort na de vondst een classicus

1) W. WILLEMS: De voor-Romeinsche urnenvelden in Nederland. Maastricht 1936.

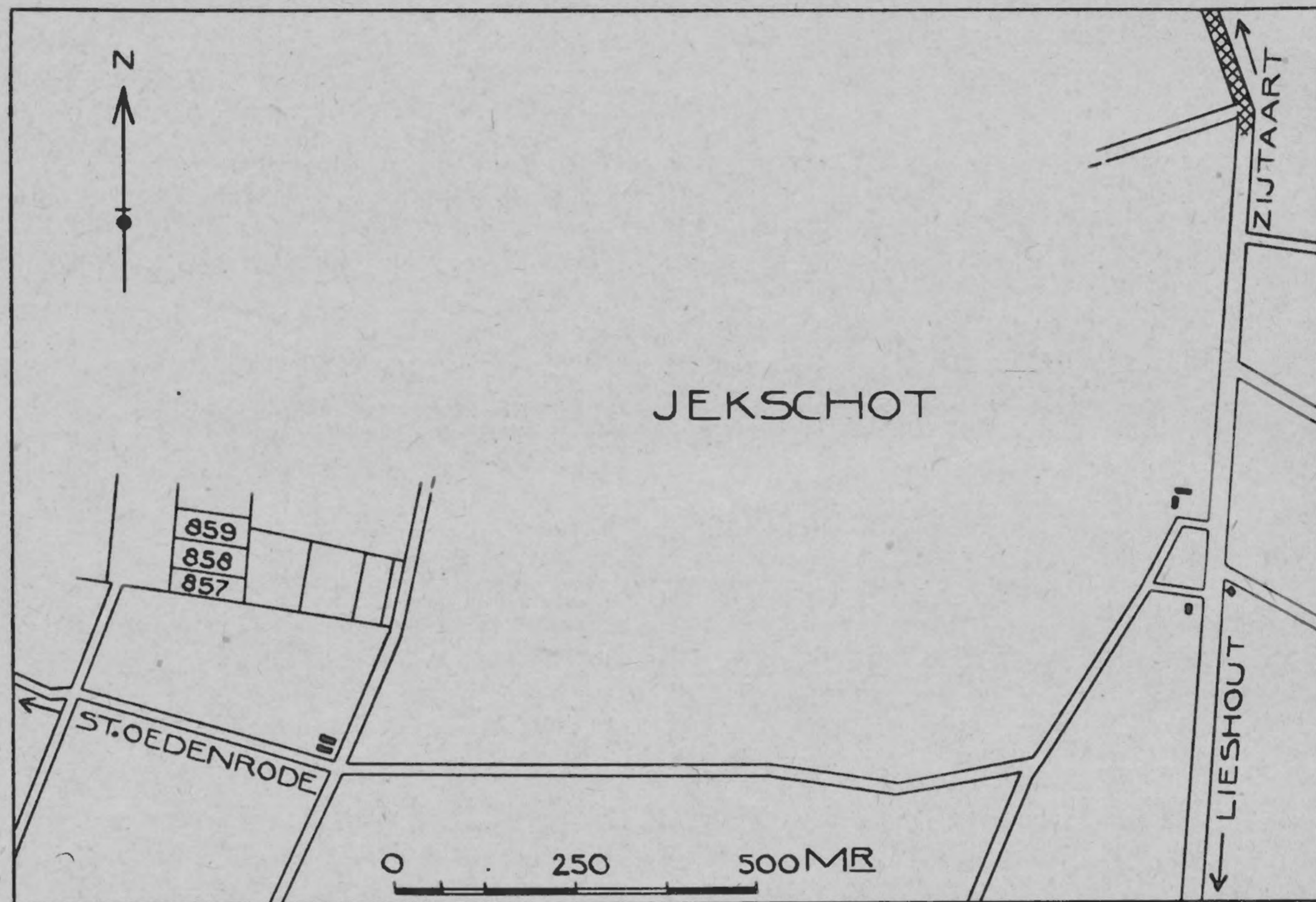
H. VAN VELTHOVEN: De bewoning van Noord-Brabant, in „Brabantia Nostra” VII (1942) blz. 165—171.

2) J. H. HOLWERDA: Nederland's vroegste geschiedenis. A'dam 1925, blz. 208.

3) A. W. BIJVANCK: Nederland in den Romeinschen tijd. II (Leiden 1943) blz. 354—359.

een zestigtal munten noteerde, waarvan ik er 56 bij X en 1 in Veghel terug vond. Het heele geval doet weer eens zien, hoe gemakkelijk en hoe spoedig gegevens verloren kunnen raken, vooral omdat op dit gebied historische belangen en geldelijke niet steeds samengaan!

Het feit, dat de munten, zooals aanstonds uitvoeriger zal worden beschreven, in een potje zaten van echt Romeinsch aardewerk, dat verder de munten een periode van zestig jaar bestrijken, — wat wij niet abnormaal mogen noemen voor een geldpotje, — en dat alles gewoon pasmunt is, wijst er wel op, dat wij hier niet een verzameling uit later tijd, maar een oorspronkelijke Romeinsche vondst voor ons hebben. Dit wordt nog bevestigd door de plaats, waar de munten gevonden zijn.

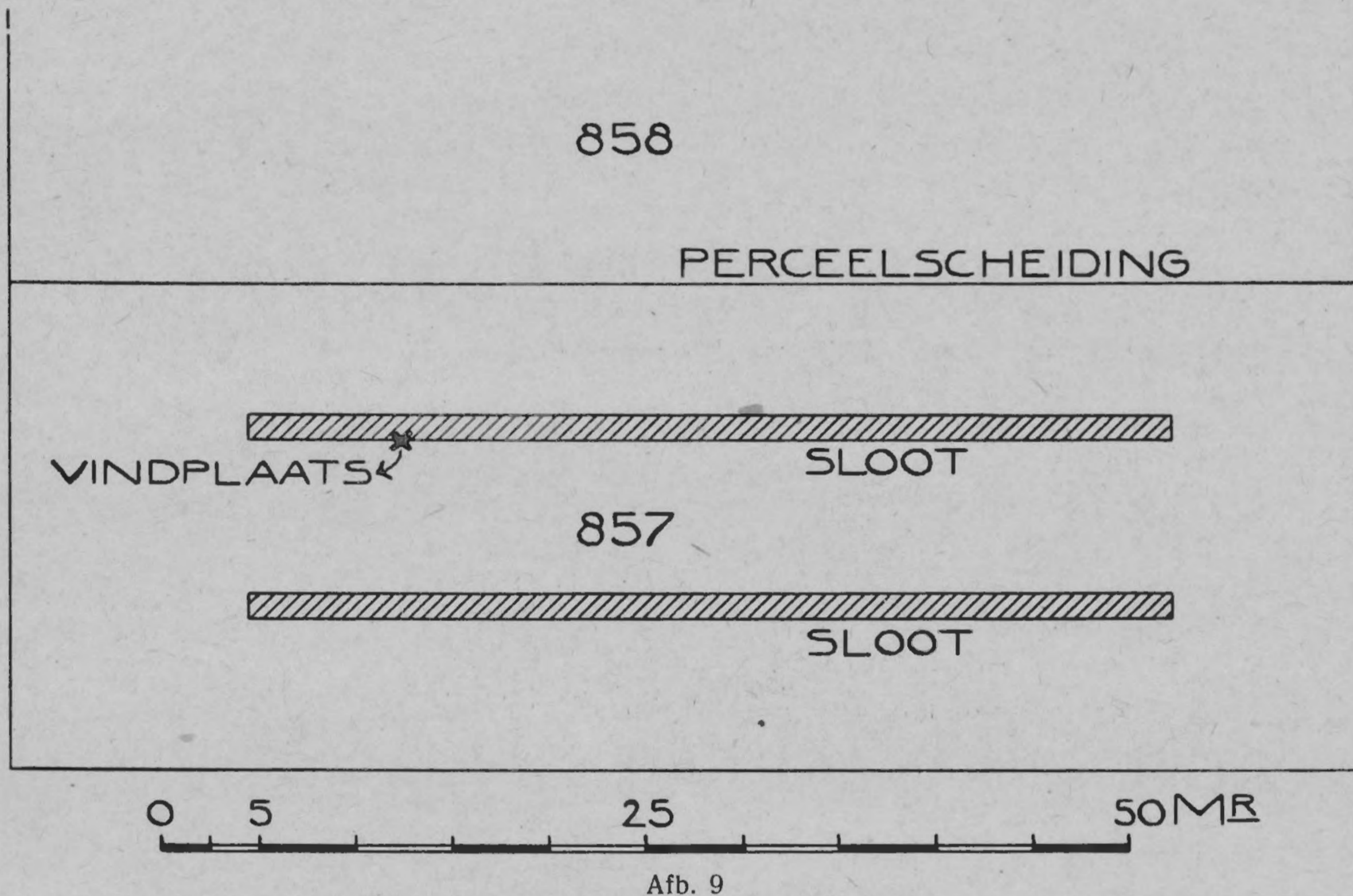

Afb. 8

Het terrein, waarop de vondst werd gedaan in April 1942, ligt in de buurtschap Jekschot binnen de gemeente St. Oedenrode (afb. 8) en is kadastraal bekend als Sectie D nr. 857 (Topogr. kaart 1:50.000 bl. 51 Eindhoven I, coörd. 25.200, 72900); de grond is er veenachtig, maar de veenlaag is gemiddeld slechts 20—25 cm dik, terwijl daaronder een zandlaag zit. Tot April 1942 heeft dit terrein braak gelegen en in genoemde maand werden juist de eerste slooten gegraven voor de afwatering van den moerassigen grond. Bij het graven van een der slooten (afb. 9) stiet de eigenaar, de landbouwer H. P. VAN LANKVELD (A 155 Zijtaart, gemeente Veghel), op een aarden potje, dat recht op in den grond stond, slechts 15 cm onder de huidige oppervlakte, zoodat hij het bij het afgraven van de bovenste veenlaag aanstonds bemerkte. Het potje bevatte verroeste munten, werd mede naar huis genomen door den

eigenaar, die eenige dagen later hoorde, dat het Romeinsche munten waren en ze vervolgens aan verschillende liefhebbers verkocht. Gelukkig bleef het grootste gedeelte (117 van de 168) bij elkaar; het is, tezamen met de meeste scherven van het potje, in het bezit gekomen van „den onbekende”, den eerst later opgespoorden X te N.

Van het potje (afb. 10) is, zooals de schets-teekening van de bewaarde scherven aangeeft, niet meer dan ongeveer een vierde gedeelte bewaard. Het heeft een ronden, platten voet, die geheel bewaard is, met een middellijn van 63 mm; de hoogte ervan bedraagt 7 mm. De buik is rond en de twee grootste scherven geven duidelijk de welving aan. De wand is ongeveer 5 mm dik. Niets wijst erop, dat het potje een deksel had.

Afb. 9

Van buiten is het aardewerk ruwwandig terwijl de scherven van voet en wand aan de binnenzijde zwakke horizontale banden (?) vertoonen.

Alle scherven hebben een oranje-bruine roestkleur.

De munten bevinden zich op het oogenblik in het bezit van de volgende personen:

8, 75, 116: waarschijnlijk zoek geraakt (zie inleiding) (3);

11, 45, 47, 62, 98, 107, 108, 132, 153, 160: Ir. A. C. VAN DORSTEN, Markt 35, Eindhoven (10)

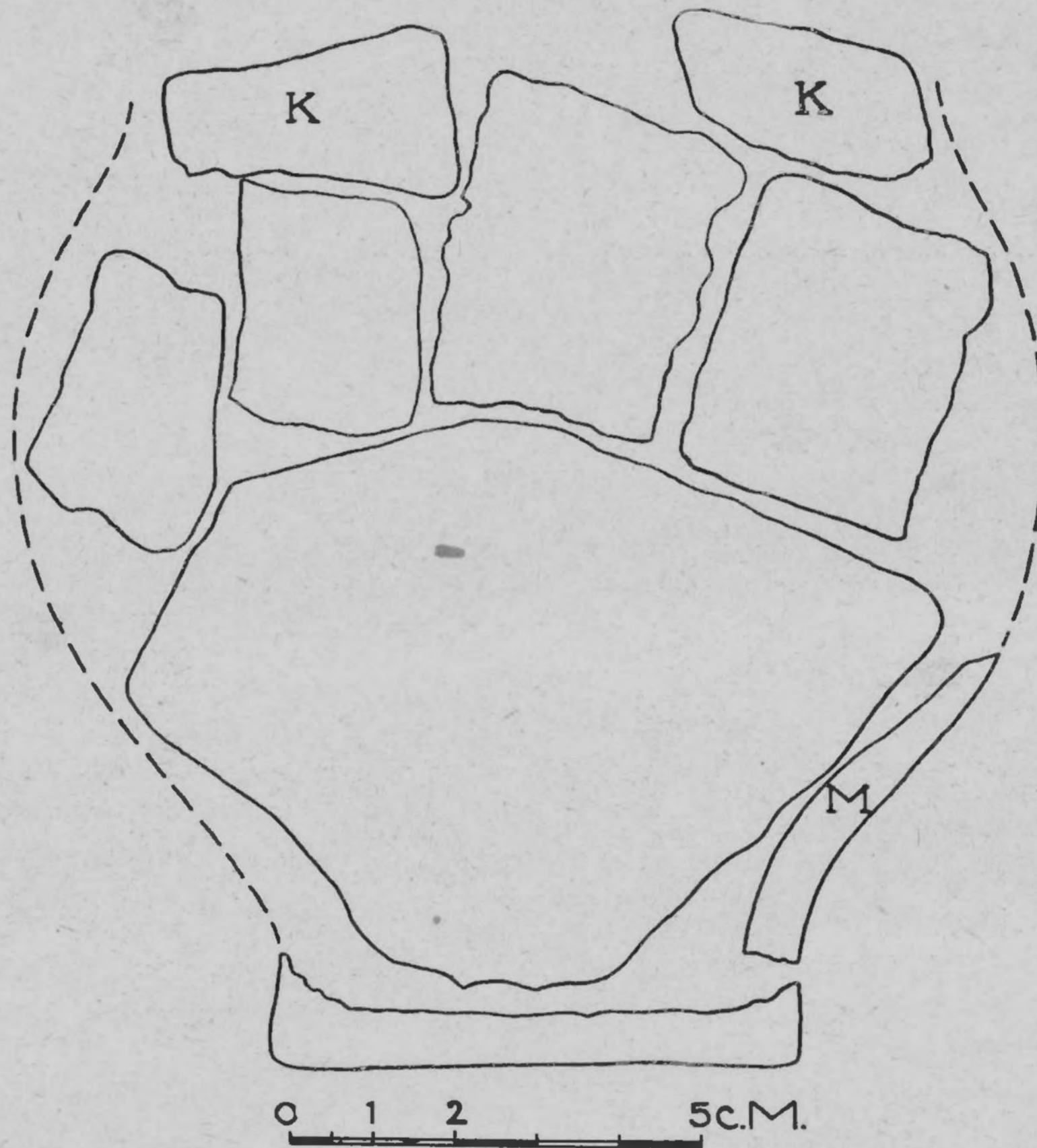
39, 44, 65, 100, 103, 130, 145, 151: door H. J. E. A. GERRIS, 's Hertogenbosch, overge-; dragen aan het Provinciaal Museum aldaar (8);

22, 37, 43, 53, 55, 106, 127, 133, 150, 159: W. H. TH. KNIPPENBERG, „Beekvliet”, St. Michiels Gestel (voorl. adres: Pastorie Udenhout) (10);

94: H. P. VAN LANKVELD, a 155 Zijtaart (1);

19, 23, 35, 42, 51, 74, 77, 82, 90, 104, 114, 129, 131, 139, 142, 155, 168: Missiehuis „St. Willibrordus”, Uden (voorl. adres: Veghel) (17);
 4: inwoner van Veghel, die onbekend wil blijven (1);
 135: Mr. ED. VERBEEK, Erp (1);
 alle overige (117) zijn in het bezit van X te N.

De geheele verzameling bevat alleen zilveren munten en bijna uitsluitend heel gewoon pasgeld, denarii; de grootte varieert van 18—23 mm middellijn. Het gehalte van het zilver

Afb. 10

toont duidelijk het toenemend economisch verval in die jaren van Septimius Severus af tot Gallienus; op verschillende munten kan men het brons zien doorschemeren. Na Gallienus is dit nog slechter geworden en kunnen wij vaak beter van verzilverde koperen munten spreken. Eerst onder Diocletianus treedt het herstel in.

In het volgend overzicht van de legenden der munten wordt voor den beeldenaar telkens verwezen naar de betreffende beschrijving in H. COHEN, „Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain” t. IV en V (Leipzig 1930). Om tevens eenigen indruk te geven van het al of niet veelvuldig voorkomen der afzonderlijke munten, heb ik ook de handelswaarde aangegeven volgens hetzelfde werk, in francs, ook al is die waarde in den loop der jaren (COHEN is in 1884 uitgegeven) natuurlijk eenigszins veranderd. Wat betreft

de gewone munten, („médailles communes” = c) zegt COHEN IV blz. 2, nota 1: „A partir de Septime Sévère je n'ai pas cru devoir estimer les médailles d'argent audessus de 1 franc. Plus tard, les médailles communes subiront une nouvelle dépréciation”.

Septimius Severus

1. a. IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II
b. FORTVN REDVC = COHEN: Sept. Sev. 177-c uit 164 n. Chr.
2. a. „L SEPT SEV PERT” AVG IMP X
b. MARTI PA „CIFERO” 315-c uit 197
3. a. „L SE”PT SEV PERT „AVG IMP X”
b. „P”ACI AETE “RNAE” 357-c uit 197
4. a. L SEPT SEV PERT AVG IMP V (onduidelijk)
b. „PART ARAB PA”RT ADIAB COS II PP 365-3 uit 195

Iulia Domna

5. a. IVLIA PIA FELIX AVG
b. MATRI DEVM 137-4
6. a. IVLIA AVGVSTA
b. 6. PIETAS PVBLICA 156-c
b. 7. VENVS FELIX 198-3
8. a. IVLIA DOMNA
b. VENVS FELIX (waarschijnlijk zoekt geraakt; zie blz. 91)

Caracalla

9. a. ANTONINVS PIVS AVG
b. FELICITAS AVGG 64-c uit 201-204
10. a. „IMP CAE” M AVR ANT AVG P TR P
b. FIDES PVBLICA 82-c uit 198
11. a. „M AV”R ANTON “CA”ES PONTIF
b. MART „I” VLTORI 154-8 uit 197
12. a. ANTONINVS PIVS AVG
b. PONT TR „P” VI COS 416-c uit 203 komt het meest hiermee overeen, maar COHEN geeft PONTIF. De afkorting PONT is zeldzaam. Het metaal is opvallend slecht en het jongenskopje opvallend klein.
13. a. ANTONINVS PIVS AVG GERM
b. VENVS VICTRIX 606-c uit 213-217

Plautilla

14. a. PLAVTILLAE AVGVSTAE
b. CONCORDIAE AETERNAE 10-4

Elagabalus

15. a. IMP ANTONINVS PIVS AVG	
b. 15. ABVNDANTIA AVG	1-c uit 220-222 (met ster)
b. 16. INVICTVS SACERDOS AVG	61-5 uit 221 (gewone ster)
b. 17. " " "	" " " (ster in vorm van komeet)
18. a. IMP ANTONINVS AVG	
b. 18. „IOVI” CONSERVATORI	66-5
b. 19. LAETITIA PVBL	70-c
20. a. IMP ANTONINVS PIVS AVG	
b. 20. LIBERTAS AVG	92-c uit 220 (ster links)
b. 21. " "	" " " (ster rechts)
22. a. IMP CAES M AVR ANTONINVS AVG	
b. MARS VICTOR	109-c komt hiermee overeen, maar de
legende op de voorzijde is bij COHEN
een andere.
23. a. „IMP” CAES M AVR ANTONINVS AVG	
b. „MAR”S VICTOR	Idem
24. a. IMP ANTONINVS PIVS AVG	
b. P M TR P II COS II PP	134-c uit 219
25. a. IMP ANTONINVS AVG	
b. P M TR P II COS II PP	143-c uit 219
26. a. IMP ANTONINVS PIVS AVG	
b. 26. P M TR P III COS III PP	184-c uit 221
b. 27. " " " " " "	196-6 " "
b. 28. SACERD DEI SOLIS ELAGAB	246-3 (met hoorn)
29. a. IMP CAES ANTONINVS AVG	
b. SALVS ANTONINI AVG	261-c
30. a. ANTONINVS PIVS FEL AVG	
b. TEMPORV „M F”EL	278-c
31. a. IMP CAES M AVR ANTONINVS AVG	
b. VICTOR ANTONINI AVG	291-3
32. a. IMP ANTONINVS PIVS AVG	
b. 32. VICTORIA AVG	300-c uit 221 (vleugels horizontaal)
b. 33. " "	" " " (" transversaal)
b. 34. " "	" " " " "
b. 35. " "	" " " " "

Iulia Paula

36. a. IVLIA „PA”VLA AVG	
b. CONCORDIA	6-6
37. a. IVLIA PAVLA AVG	
b. VENVS GENETRIX	21-6

Iulia Soemias

38. a. IVLIA SOAEMIAS AVG
 b. 38. VENVS CAELESTIS 8-3 (ster rechts in het veld)
 b. 39. " " " " " "

Iulia Maesa

40. a. IVLIA MAESA AVG
 b. 40. FECVNDITAS AVG 8
 b. 41. IVNO 16-c
 b. 42. PIETAS AVG 29-c
 43. a. „I”VLIA MAESA AVG
 b. P„VDICITIA 36-c
 44. a. IVL„IA” MAESA AVG
 b. SAECVLI FELICITAS 45-c
 45. a. IVLIA MAESA AVG
 b. SAECVLI FELICITAS 45-c

Alexander Severus

46. a. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
 b. 46. AEQVITAS AVG 9-c
 b. 47. " " " " " "
 b. 48. ANNONA AVG 23-c
 b. 49. " " " " " "
 b. 50. FIDES MILITVM 52-c
 51. a. IMP ALEXANDER PIVS AVG
 b. MARS VLTOR 161-3 van 231 af
 52. a. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
 b. 52. MARTI PACIFERO 173-3
 b. 53. " " " " " "
 b. 54. PAX AETERNA AVG 183-3
 b. 55. " " " " " "
 b. 56. P M TR P COS PP 204-c uit 222
 b. 57. " " " " " " " "
 b. 58. " " " " " " " "
 b. 59. P M TR P COS „PP” 218-c " "
 b. 60. P M TR P “II” COS PP 229-c " 223
 b. 61. P M TR P II COS PP " " "
 62. a. IMP C M AVR SEV ALEX„AND AGV”
 b. P M TR P II COS PP 231-c
 63. a. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
 b. 63. P M TR P II COS PP 236-c uit 223
 b. 64. " " " " " " " "
 b. 65. " " " " " " " " 239-c " "
 b. 66. P M TR P VI COS II PP 305-c uit 227
 b. 67. " " " " " " " " 312-c " "

b. 68. P M TR P VI COS II PP	325-6 uit 227
b. 69. " " " " " " " "	" "
70. a. IMP SEV ALEXAND AVG	
b. 70. P M TR P „VII” COS II PP	351 uit 228
b. 71. P M TR P VIII COS III PP	370-c uit 229 heeft denzelfden beel- denaar, maar COHEN geeft als legende COS PP
b. 72. " " " " " " " "	375-c uit 229
b. 73. P M TR P VIII COS III PP	401-c uit 230
74. a. IMP ALEXANDER PIVS AVG	
b. P M TR P X COS III PP	409-3 uit 231
75. a. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG	
b. (onzeker)	(zie inleiding blz. 91)
76. a. IMP ALEXANDER PIVS AVG	
b. 76. PROVIDENTIA AVG	508-c van 231 af
b. 77. " " " "	" " " "
78. a. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG	
b. PROVIDENTIA AVG	512-2
79. a. IMP ALEXANDER PIVS AVG	
b. 79. SPES PVBLICA	543-c van 231 af
b. 80. " "	" " " " (slechtere uitvoering)
b. 81. " "	? 546-c " " " "
82. a. IMP SEV ALEXAND AVG	
b. 82. VICTORIA AVG	560-c uit 230
b. 83. VIRTUS AVG	586-3

Sallustia Barbia Orbiana

84. a. SALL BARBIA ORBIANA AVG	
b. 84. CONCORDIA AVGG	1-20
b. 85. „CO”NCORDIA AVGG	"

Iulia Mamaea

86. a. IVLIA MAMAEA AVG	
b. 86. FECVND AVGVSTAE	6-c
b. 87. FELICITAS PVBLICA	17-c
b. 88. " "	"
b. 89. " "	24-c
b. 90. IVNO AVGVSTAE	32-c
b. 91. IVNO CONSERVATRIX	35-3
b. 92. " "	"
b. 93. " "	"
b. 94. VENERI FELICI	60-c
b. 95. VESTA	81-c
b. 96. " "	"

Maximinus

97. a. IMP MAXIMINVS PIVS AVG	
b. 97. FIDES MILITVM	7-c
b. 98. " "	? 7-c legenden en afb. aan keerzijde
zijn dezelfde; maar afb. aan
voorzijde verschilt: Max. draagt
hier een baard.
b. 99. PAX AVGVSTI	31-c
b. 100. " "	"
101. a. MAXIMINVS PIVS AVG GERM	
b. PAX AVGVSTI	37-c
102. a. IMP MAXIMINVS PIVS AVG	
b. 102. PROVIDENTIA AVG	77-c
b. 103. VICTORIA AVG	99-c uit 236
b. 104. " "	"

Gordianus III

105. a. IMP CAES GORDIANVS PIVS AVG	
b. AEQVITAS AVG	22-c
106. a. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
b. 106. AETERNITATI AVG	41-c
b. 107. " "	"
b. 108. " "	"
109. a. IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	
b. CONCORDIA AVG	48-c
110. a. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
b. 110. FELICIT TEMP	71-c
b. 111. " "	"
b. 112. FORTVNA REDVX	98-c komt hiermee overeen, maar de
keizer draagt hier een stralenkrans.
113. a. IMP GORDIANVS PIVS „FEL AVG”	
b. FORT „VNA” REDVX	Idem
114. a. IMP CA „ES M ANT” GORDIANVS AVG	
b. IOVI CONSERVATORI	105-3
115. a. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
b. LAETITIA AVG N	121-3
116. a. IMP GORDIANVS PIVS AVG	
b. LAETITIA AVG	(zie inleiding blz. 91)
117. a. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
b. 117. ORIENS AVG	167-3
b. 118. " "	"
b. 119. PAX AVGVSTI	179-c
120. a. IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	
b. 120. P M TR P II COS PP	189-3 uit 239
b. 121. " "	196-c
b. 122. " "	"

123.	a.	IMP GORDIANVS „PIVS FEL” AVG	
	b.	P M TR P III COS PP	226-3 uit 240
124.	a.	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
	b.	124. P M TR P IIII COS II PP	250-c uit 241
	b.	125. ” ” ”	” ” ”
	b.	126. P M TR P V COS II PP	266-c uit 242
	b.	127. ” ” ”	” ” ”
128.	a.	? „IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG”	
	b.	? PROVID AVG	296-c
129.	a.	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
	b.	129. PROVIDENTIA AVG	299-c
	b.	130. SAECVL „I F” ELICITAS	319-c
	b.	131. SECVRIT „PERP”	327-c
	b.	132. SECVRIT PERPET	328-c
133.	a.	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	
	b.	133. VICTORIA AVG	357-c
	b.	134. VIRTVS AVG	383-c
	b.	135. ” ” ”	”
136.	a.	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	
	b.	136. VIRTVS AVG	388-c
	b.	137. ” ” ”	”
	b.	138. VIRTVTI AVGVSTI	404-c
	b.	139. ” ” ”	”
	b.	140. VIRTVT „I A” VGVSTI	”

Philippvs

141.	a.	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	
	b.	141. AEQVITAS AVGG	9-c
	b.	142. ANNONA AVGG	32-c
	b.	143. FELICITAS TEMP	43-c
	b.	144. PAX AETERN	102-c
	b.	145. ” ” ”	”
	b.	146. P M TR P II COS „PP”	120-c uit 245
	b.	147. P M TR P III COS PP	124-c uit 246
	b.	148. P M TR P IIII COS II PP	136-c uit 247
	b.	149. ROMAE AETERNAE	165-c
150.	a.	IMP PHILIPPVS AVG	
	b.	150. SAECVLARES AVGG	178-2 uit 248
	b.	151. SAECVLVM NOVVM	198-3 uit 248
152.	a.	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	
	b.	152. SALVS AVG	205-c
	b.	153. ” ” ”	”
	b.	154. SALVS A „VG”	209-c
155.	a.	IMP C M IVL PHILIPPVS P F AVG P M	
	b.	SPES FELICITATIS ORBIS	221-5

Philippvs iunior

156. a. M IVL PHILIPPVS CAES
 b. 156. PRINCIPI IVVENT 48-2
 b. 157. " " "
 b. 158. " " "

Otacia Severa

159. a. OTACIL SEVERA AVG (onduidelijk)
 b. P„IETA”S AVGVSTA„E” 43-3
 160. a. OTACIL SEVERA AVG
 b. SAECVLARES AVGG IIII 63-3

Traianus Decius

161. a. „IMP” CMQ TRAIANVS DE“CIVS AVG”
 b. „ADVENTVS AV”G (ruiter te paard) 4-3 uit 249
 162. a. IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG
 b. 162. DACIA 16-2
 b. 163. VICTORIA AVG 111-c

Herennia Etruscilla

164. a. HER ETRVSCILLA AVG
 b. PVDICITIA AVG 17-c (met maansikkel)

Herennius Etruscus

165. a. Q HER ETR MES DECIVS NOB C
 b. SPES PVBLICA 38-c

Trebonianus Gallus

166. a. IMP C C VI „B TREB GA”LLVS AVG
 b. IVNO MA„R”TIALIS 46-c

Aemilianus

167. a. IMP CAES AEMILIANVS P F AVG
 b. VIRTVS AVG 59-6

Gallienus

168. a. IMP GALLIENVS AVG: buste met stralenkrans, gedrapeerd, naar rechts.
 b. CONCOR EXERC: de Eendracht staande, naar links, houdt in de hand een schaal en hoorn des overvloeds. Aan haar voeten een modius. Komt niet voor in COHEN.

Het tijdvak, dat deze munten voor onzen geest oproepen, van keizer Septimius Severus, 193—211, (nr. 1 is uit 194) tot Gallienus, 253—268, is wel een van de meest bewogen crisis-perioden geweest in de geschiedenis van het Romeinsche wereldrijk: diep verval op geestelijk, politiek en economisch gebied: het voorspel van den ondergang der antieke wereld.

Hoewel alleen de einddatum van deze verzameling van belang kan zijn voor een historische conclusie, — wij hebben hier immers geen munten, die los van elkaar gevonden zijn, maar een gesloten muntvondst, — vertoont de geheele periode zoo typisch één dalende lijn, dat een kort overzicht van deze jaren ons tevens een verklaring geeft van het tijdstip, waarop de geldpot werd verborgen of verloren. Dit overzicht in vogelvlucht moge ook dienen als illustratie van de legenden der gevonden munten.

Twee veranderingen binnen het Romeinsche rijk kenmerken dit tijdvak: het toenemend overwicht van de provincies op Italië en de stad Rome en de militariseering van het staatsbestuur. Door de Constitutio Antoniana van 212, die aan alle vrije inwoners van het rijk het Romeinsche burgerrecht verleend had, werd het geheele rijk politiek, militair en cultureel op één lijn gesteld. Het leger, dat steeds meer werd aangevuld met recruten uit de onderste lagen van de bevolking en daardoor vijandig stond tegenover stedelijke cultuur, werd de belangrijkste drager van de staatsmacht. De hoge militaire posten werden niet meer door Romeinsche en Italiaansche officieren bezet. Soldaten, uit de provinciale legers opgekomen, bestegen den keizerlijken troon. De oud-Romeinsche moraal zonk weg in dezen tijd van moord en wreedheden. En terwijl aan alle grenzen nieuwe volken opdrongen, Germanen, Gothen, Parthen, werd de verdediging steeds zwakker.

L. SEPTIMIUS SEVERUS (193—211), uit een geromaniseerde senatoren-familie te Leptis in Libye geboren, was de eerste vertegenwoordiger van een uitgesproken militair bestuur in Rome. Om zijn gezag te legitimeeren liet hij zich door een fictieve adoptie opnemen in het geslacht van de Antonijnen. Hij noemde zich een zoon van Marcus Aurelius en zijn zoon Caracalla gaf hij in 196 den naam M. Aurelius Antoninus (nr 9—13). In navolging van zijn voorgangers nam hij den naam PERTINAX over van den keizer, dien hij opvolgde. Dezen naam, die op de munten van zijn eerste regeeringsperiode, tot 200, voorkomt (nr 1—4), draagt hij terecht; want met taaie volharding heeft hij de wankelende macht van het wereldrijk weer hecht gemaakt. Zijn eerste groote overwinning op Niger, zijn tegenstander in het Oosten, in den herfst van 194, maakte echter zijn terugkeer naar Rome (nr 1 FORTVNAE REDVCI) nog niet mogelijk. Ter eere van zijn volgende veldtochten tegen de Parthen, die Niger hadden gesteund, nam hij in 195 de titels PARTHICVS ARABICVS PARTHICVS ADIABENICVS (nr 4) aan. Eerst zijn overwinning op Albinus in het Westen in 197 legde den grondslag voor rust en orde (nr 2 MARTI PACIFERO; nr 3 PACI AETERNAE). In ons land heeft hij de oude forten van Utrecht, Vechten e. a. laten versterken. Ofschoon zijn militair despotisme voor geen daden van geweld terugdeinsde, heeft zijn optreden bewerkt, dat de volkeren aan de grenzen het voorloopig niet meer waagden invallen te doen. „Alles voor de soldaten, alles door de soldaten” was zijn devies, dat hij op zijn sterfbed te York als laatste raadgeving aan zijn zonen, Caracalla en Geta, naliet. Zijn munten zijn zeer talrijk en komen overal voor. Albinus en Niger zijn in deze vondst niet door munten vertegenwoordigd, wel Septimius' tweede gemalin IULIA DOMNA, de dochter van een Syrischen zonnepriester. Zij was een goede vrouw, maar met haar begon de invloed van de Syrische prinsessen op het bestuur van het Romeinsche rijk, vooral sinds haar zoon Caracalla een deel van zijn keizerlijke macht aan haar afstond. Zij overleefde dezen slechts korten tijd en stierf in 217. Den naam DOMNA, waarvan de juiste beteekenis niet bekend is, nam zij eerst aan, toen zij keizerin was (nr 8). Hij komt op haar munten minder voor, omdat zij

hem reeds spoedig aflegde of verving door den naam PIA, haar gegeven ter eere van Fulvia Pia, de moeder van Septimius Severus. Deze naam komt steeds voor tezamen met FELIX (nr 5). Bovendien komt zij op haar munten, waarvan de zilveren exemplaren niet zeldzaam zijn, voor als IVLIA AVGVSTA. Haar liefde voor de *Oostersche astrologie* openbaart zich in de bijzondere vereering van Venus (nr 7, 8 VENVS FELIX; cf. nr 13 van haar zoon VENVS VICTRIX). De naam CARACALLA, waarmede Bassianus, de oudste zoon van Septimius Severus, door de geschiedschrijvers gewoonlijk genoemd wordt, komt op geen enkele munt of ander publiek monument voor. In 196 werd hij door zijn vader tot CAESAR aangesteld en ontving hij den naam M. AVRELIVS ANTONINVS. Het jaar daarop werd hij door keuze in het college der pontifices opgenomen en de titel PONTIFEX komt van 197 af ook op zijn munten voor (nr 10—12). Tien jaar oud, werd hij in 198 in het leger tot AVGVSTVS verheven en bekleed met de TRIBUNICIA POTESTAS. Op dit gezamenlijk bestuur van vader en zoon wijst nr 9 FELICITAS AVGVSTORVM. Van datzelfde jaar af komt zijn titel PIUS voor (nr 9, 12, 13). De keerzijde van nr 11 MARTI VLTORI uit 197 kan niet te danken zijn aan eigen krijgsdaden van den negenjarigen prins, die echter in die jaren in het leger van zijn vader verbleef en er zeer populair was. Een jaar na den dood van zijn vader vermoordde hij zijn broer Geta (209—212), van wien geen munten aanwezig zijn, in de armen van zijn moeder. Zijn militaire bekwaamheid toonde Caracalla door zijn overwinningen op de Germanen in 213, die hem den titel GERMANICVS (nr 13) bezorgden; voor het land aan den Rijn brak hierdoor een laatste periode van rust aan. De meeste denarii van dezen keizer komen overal voor. Van het begin van zijn regeering af echter is het zilver niet meer zuiver. Ook in deze vondst is het verschil tusschen de munten van Septimius Severus en Caracalla, geslagen vóór 211, en die van later opvallend.

Caracalla was zeker een dapper en bekwaam veldheer, maar een losbandig en wreed man. Het blijkt ook uit zijn huwelijk met PLAUTILLA, de dochter van een schatrijken Afrikaan. Op de keerzijde van nr 14 staan beiden, hand in hand, afgebeeld (CONCORDIAE AETERNAE). Maar reeds spoedig werd zij, mede tengevolge van haar aanmatigend optreden, verbannen en na zeven jaren, tezamen met haar dochttertje, vermoord. Haar zilveren munten zijn, op enkele uitzonderingen na, niet zeldzaam; nr 14 is van een veel voorkomend type.

Caracalla werd opgevolgd door Macrinus, 217—218, van wien hier geen munten gevonden zijn. Het leger in Syrië echter was over deze erkenning niet tevreden en riep een dertienjarigen neef van Caracalla, die priester was van den zonnegod Heliogabalus of Elagabalus, tot keizer uit onder den naam van Marcus Aurelius Antoninus, den derde van dien naam. Als zoodanig komt hij voor op de munten, terwijl hij elders genoemd wordt met den bijnaam ELAGABALUS (218—222). Hij is een van de zonderlingste figuren op den keizerlijken troon. De regeering werd op heel verstandige wijze gevoerd door zijn grootmoeder Iulia Maesa, aan wie hij zijn keizerlijken naam en erkenning te danken had, en door zijn moeder Iulia Soaemias. Elagabalus bleef in Rome priester van den zonnegod (nr 16, 17 INVICTVS SACERDOS; 28 SACERDOS DEI SOLIS ELAGABALUS) en bracht den heiligen meteorsteen, waarin de godheid huisde, naar men geloofde, naar Rome over. Op de luisterrijke spelen, die hij te Rome gaf, slaat wel nr 19 LAETITIA PVBLICA. Zijn Oostersch schaamteloos optreden beviel echter den Romeinen, die toch veel gewend waren, in het geheel niet. Door eigen soldaten werd de keizer vermoord. Hij was gehuwd met IULIA PAULA, de dochter van den prefect der Pretoriaansche garde; dit huwelijk was in 219 met grooten luister, volksspelen en bedelingen gevierd (nr 36 CONCORDIA). Iulia Paula ontving van den senaat den eertitel AVGVSTA. Maar reeds na een jaar werd zij door den keizer verstooten. Haar munten zijn in het algemeen zeldzaam; de typen nr 36, 37 komen nog het meest voor.

De moeder van Elagabalus IULIA SOAEMIAS, — Soaemias is waarschijnlijk een Syrische naam — is de eerste vrouw geweest, die zitting nam in den Romeinschen senaat; ook zij ontving den titel AVGVSTA. Zij was zeer mooi en moedig, maar wreed en viel tezamen met haar zoon als slachtoffer van de woede der soldaten in 222. Op haar munten treffen wij, evenals op die van de overige leden van deze Oostersche familie (cf. nr 37, 94), de vereerde Venus-ster aan (nr 38, 39 VENVS CAELESTIS). Zilveren munten van haar komen in alle rijksteelen voor, evenals die van haar moeder, IULIA MAESA, een zuster van Iulia Domna. Iulia Maesa is de voornaamste bewerkster geweest van de erkenning van Elagabalus; zij vocht aan het hoofd van de troepen tegen Macrinus, leidde haar beschermeling naar Rome en nam daar naast haar dochter plaats in den senaat. De meeste van haar munten behooren waarschijnlijk tot de regeeringsperiode van Elagabalus. Tevergeefs poogde zij den keizer op het goede pad te houden. Op haar advies werd de zoon van haar andere dochter, Iulia Mamaea, tot opvolger bestemd, M. AURELIUS ALEXANDER (222—235), die toen nauwelijks veertien jaren oud was. Ook voor hem hebben zijn grootmoeder en na haar dood in 226 zijn moeder geregeerd. Zijn persoonlijke goedheid, talent, moed en wijs bestuur deden weer denken aan de gelukkige tijden van het wereldrijk. Aanstonds in 222 ontving hij de titels AVGVSTVS IMPERATOR PATER PATRIAE en van dien tijd af voegde hij ook den naam Severus bij zijn andere namen. Na een gelukkigen oorlog tegen de Perzen (nr 51 MARS VLTOR) nam hij in 231 den titel PIVS aan (nr 51, 74 e.a.). De oorlogsgod Mars op de keerzijden van zijn munten (nr 51—53) toont ons den waren Romeinschen geest. Zijn derde gemalin was SALLUSTIA BARBIA ORBIANA, die in geen enkel geschrift van eenig geschiedschrijver vermeld wordt. Haar gelaatstreken schijnen erop te wijzen, dat zij een sympathieke vrouw was en de gebruikelijke legende voor huiselijke eensgezindheid (nr 84, 85 CONCORDIA AVGVSTORVM) bevestigt dit. Van haar zilveren munten, die zeer zeldzaam zijn, komt het type nr 84 v. nog het meeste voor.

Alexander Severus is, evenals zijn voorgangers, vermoord, tezamen met zijn moeder IULIA MAMAEA. Op haar munten, zooals ook op die van Iulia Maesa, (nr 41 IVNO) vinden wij Juno afgebeeld, de koningin van de goden (nr 90 IVNO AVGVSTAE; 91—93 IVNO CONSERVATRIX). Naast Venus (nr 94 VENERI FELICI) treffen wij hier ook Vesta aan (nr 95, 96 VESTA); als vrouwelijke tegenhanger van den Pontifex Maximus stond de keizerin altijd in een bijzonder nauwe betrekking tot Vesta.

Opvolger van Alexander werd zijn moordenaar MAXIMINUS, 235—238, geboren uit een onaanzienlijke barbaarsche familie in Thracië. Hij heeft Rome nooit bezocht. Onder zijn regeering begon de groote aanval op de grensprovinciën. De keizer drong diep in Germania door (nr 101 GERMANICUS; nr 103, 104 uit 236 VICTORIA AVG), maar zijn plan, om Germania te onderwerpen heeft hij niet kunnen uitvoeren. De naam PIVS, dien hij in 235 had aangenomen, paste hem allermint; tengevolge van zijn tyrannie en wreed optreden werd hij samen met zijn zoon door zijn eigen soldaten vermoord. Pupienus en zijn medekeizer Balbinus regeerden beiden slechts 99 dagen; ook Gordianus I en II hebben zeer kort geregeerd en hun munten zijn te zeldzaam voor dit gevonden geldpotje. M. Antonius GORDIANUS III, 238—244, echter is goed vertegenwoordigd (nr 105—140). In Maart 238 werd hij, dertien jaar oud, door den Senaat te Rome tot CAESAR en PRINCEPS IVVENTVTIS uitgeroepen en reeds in Juni werd hij keizer. Hij genoot de volle sympathie van Praetorianen, leger, senaat en volk. Nr 115 LAETITIA AVGVSTI NOSTRI wijst op feestelijkheden, die hij aan het Romeinsche volk liet geven. Zijn bekwame schoonvader Timesitheus regeerde voor hem tot 243 en zijn bestuur heeft een algeheele ineenstorting van het rijk nog eenigen tijd tegengehouden. Maar de veiligheid (nr 131, 132 SECVRITAS PERPETVA) duurde niet lang.

Timesitheus was als garde-prefect opgevolgd door PHILIPPUS, die aanvankelijk door allerlei intriges en overplaatsingen van het leger de soldaten van den keizer trachtte te vervreemden en hem in 244 na verschillende vernederingen liet vermoorden. Hij zelf werd nu keizer. Onder dezen M. Iulius Philippus Arabs, 244—249, den zoon van een Arabischen sjeik, werd te Rome in April van het jaar 248 met groote praal het duizendjarig bestaan van de stad gevierd (nr 149 ROMAE AETERNAE; 150 SAECVLARES AVGVSTORVM; 151 SAECVLVM NOVVM). Bij die gelegenheid zijn ook de munten geslagen met de afbeelding van de wolvin met den tweeling uit de stichtingssage van de stad (nr 150). Ook op de munten van de keizerin, OTACILIA SEVERA, werd het eeuwfeest herdacht (nr 160 SAECVLARES AVGVSTORVM). Van 247 tot 249 regeerde Philippus samen met zijn gelijknamigen zoon, PHILIPPUS IUNIOR die in 244 CAESAR en in 247, tien jaar oud, AVGVSTVS en Imperii consors geworden was (cf. nr 141, 142, 150 ... AVGVSTORVM). Op nr 156—158 komt hij voor als PRINCEPS IVVENTVTIS. Zijn zilveren munten zijn niet zeldzaam. Kort nadat zijn vader bij een van de vele opstanden, die tegen zijn slecht bestuur uitgebroken waren, was vermoord, werd ook hij gedood in 249. C. Messius Quintus TRAIANUS DECIUS, 249—251, een Illyriër, die door Philippus was uitgezonden, om een tegenstander te bestrijden, werd tot keizer uitgeroepen. Hij was een kundig staatsman en wilde de oud-Romeinsche zeden weer in eere herstellen. In tegenstelling met de Oostersche dynastie en met Philippus, die den Christenen gunstig gezind was, zag hij in het Christendom een staatsvijandige beweging. Tijdens zijn regeering treden voor de eerste maal de Gothen in het volle licht van de geschiedenis. Tegen hun opdringen beschermde hij de Daciërs (nr 162 DACIA), maar in den strijd tegen deze nieuwe vijanden is hij gesneuveld. Zijn echtgenote HERENNIA ETRUSCILLA is ons alleen bekend door een inscriptie en door haar munten, die, wat betreft de zilveren exemplaren, vrij algemeen voorkomen; zij dragen op de keerzijde vaak PVDICITIA (nr 164), de kenmerkende deugd van de oud-Romeinsche Vestaalsche maagden. Q. HERENNIUS ETRUSCUS Messius Decius was hun oudste zoon, SPES PVBLICA (nr 165). Hij werd in 249 CAESAR en in 251 AVGVSTVS, maar reeds in hetzelfde jaar kwam hij met zijn vader om in den slag bij Abrittium in Maesia. Het type nr 165 is een van de weinige zilveren munten, die veel voorkomen.

C. Vibius TREBONIANUS GALLUS, 251—253, over wiens afkomst wij geen gegevens bezitten, heeft door een jaarlijksche afkoopsom in goud de Gothische invallers een tijdlang kunnen tegenhouden, maar zijn oneervol en onpolitiek optreden, hongersnood, de overal zich verspreidende pest, hernieuwde invallen van Gothen en Perzen hebben zijn regeering gemaakt tot een van de rampzaligste tijdperken in de annalen van het keizerrijk. Evenals vele van zijn voorgangers werd ook hij door zijn eigen soldaten vermoord. Zijn zilveren munten komen overal voor; de keerzijde IVNO MARTIALIS (nr 166) werd het eerst door hem geslagen.

De zilveren munten van zijn opvolger M. Aemilius AEMILIANUS, Juni—Sept. 253, zijn echter zeldzaam. Eutropius vat het leven van dezen in Mauretanië geboren soldatenkeizer samen in dezen zin: „Obscurissime natus, obscurius imperavit”. Zijn voornaamste kenmerk zal wel geweest zijn de strijdvaardigheid, die ook door de gewone militaire keerzijde VIRTVS AVG (nr 167) wordt aangegeven.

P. Licinius Egnatius GALLIENUS, 253—268, regeerde samen met zijn vader Valerianus van 253—260 en kreeg van hem de leiding over de krijgsoperaties in het Westen tegen de Franci, Alamanni en andere opdringende stammen. Van zijn strijd tegen de Germanen in 256 en 257 ontving hij vele militaire eerbewijzen o. a. den eeretitel GERMANICVS (in 257). Een paar jaren later nam Postumus, „de eerste keizer van West-Europa”, bezit van het Gallische deel van het wereldrijk, om het tegen de invallers te kunnen verdedigen. Gallienus, die door de gevangenneming van zijn vader (door de Perzen in 260) alléén de leiding had,

bezat niet meer de macht, om het uiteenvallend rijk nog te kunnen redden. Verscheidene gouverneurs namen in hun provincies de macht zelf in handen: het is de tijd van de „dertig tyrannen” (in waarheid waren het er 19). Door allerlei opstanden van boeren en slaven binnen de grenzen, door overstromingen en hongersnood, door invallen en gevechten op alle grenzen dreigt de antieke wereld ten onder te gaan. Wat de munten van Gallienus betreft: exemplaren van zuiver zilver zijn zeldzaam; biljoen komt zeer algemeen voor (nr 168).

„In ons land”, aldus BIJVANCK, „is toen niet alleen het gebied ten noorden van de Waal, maar ook een strook ten zuiden van die rivier opgegeven. Wellicht zijn de bewoners daar evenwel reeds vóór de aanwezigheid van Gallienus teruggetrokken. Intusschen berust alles, wat wij van deze gebeurtenissen weten, uitsluitend op de resultaten van het onderzoek in de Romeinsche forten en nederzettingen”¹⁾. Uit de vondsten en opgravingen blijkt, dat Noord-Nederland door de Romeinsche legerafdeelingen en de burgerbevolking is ontruimd. „Zelfs is, naar men aanneemt, de Romeinsche stad ten Westen van Nijmegen in dien tijd door de bewoners verlaten Over deze gebeurtenissen bezitten wij echter geen enkele schriftelijke mededeeling. Wij moeten uitsluitend afgaan op de inlichtingen, die de vondsten ons verschaffen”²⁾. *Naar alle waarschijnlijkheid hebben wij door de gevonden muntschat een nieuw gegeven, dat deze ontruiming nu ook voor Midden-Brabant bevestigt.*

Is het mogelijk nog iets meer te achterhalen van den vluchteling, die de oorspronkelijke eigenaar van de gevonden munten is geweest? Was hij handelaar of soldaat? Heeft hij zijn geld daar toevallig verloren of heeft hij getracht het daar voorloopig te verbergen? Of woonde de eigenaar misschien ter plaatse?

Dit laatste lijkt niet waarschijnlijk. Op het terrein, waar de munten zijn gevonden, en ook op het ten Noorden hiervan gelegen stuk is tot nu toe bij het graven van verscheidene slooten niets gevonden, wat erop zou kunnen wijzen, dat er zich ter plaatse een nederzetting heeft bevonden. Ook op de andere aangrenzende weilanden zijn, voorzover ik heb kunnen achterhalen, nooit vondsten gedaan.

Ook de veronderstelling, dat het potje is verloren, lijkt mij onwaarschijnlijk. De mededeeling van den vinder, dat het potje recht op in den veengrond stond, schijnt eerder te wijzen op een neergezet dan op een verloren voorwerp.

Waarschijnlijk is deze geldvoorraad door iemand, die vluchten wilde, in der haast van huis medegenomen en op een niet in het oog vallende plaats onder een struik of in het hoge gras voorloopig verborgen. Het potje zat immers slechts 15 cm onder de oppervlakte, terwijl de veenlaag daar ongeveer 20—25 cm hoog is.

Was het een Romeinsch soldaat of oud-soldaat, die op zijn vlucht voor de opdringende Franken zijn opgespaarde soldij tijdelijk in veiligheid wilde brengen? Of was dit het geldpotje van een handelaar, die zijn geldvoorraad thuis wegnam, om het uit de handen van de plunderende invallers te redden, en die het langs een van de binnenwegen verborg?

Wie zal den oorspronkelijken eigenaar kunnen opsporen?

1) o. c. I bl. 303.

2) o. c. II bl. 576.

LITTERATUUR

A. W. BIJVANCK: Nederland in den Romeinschen tijd. I, II. Leiden 1943.

J. H. HOLWERDA: Nederland's vroegste geschiedenis. A'dam 1925.

STEVENSON-SMITH-MADDEN: Dictionary of Roman Coins. London 1889.

H. MATTINGLY: Guide to the exhibition of Roman Coins in the British Museum. London 1927.

W. LIEBENAM: Fasti Consulares Imperii Romani mit Kaiserliste und Anhang. Bonn 1910.

W. H. T. KNIPPENBERG

24/7 MRT 1946

